

**T.C
KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

XIX. YÜZYIL DA REVAN MUHACİRLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**HAZIRLAYAN
KEMAL ARAS**

**TEZ YÖNETİCİSİ
DOÇ.DR. JÜLİDE AKYÜZ ORAT**

KARS-2010

T.C
KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Kemal ARAS'a ait “ **XIX. Yüzyılda Revan Muhacirleri**” konulu çalışma, jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans tezi olarak oy birliği ile kabul edilmiştir.

Öğretim Üyesinin Ünvanı, Adı ve Soyadı

İmza

Doç. Dr. Jülide AKYÜZ ORAT

.....

Doç. Dr. Selçuk URAL

.....

Yrd. Doç. Dr. Kürşat ÖNCÜL

.....

Bu tezin kabulü Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun/.....2010 tarih ve/..... sayılı kararı ile onaylanmıştır.

UYGUNDUR

...../...../.....

Doç. Dr. Selçuk URAL

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	I
ABSTRACT.....	III
ÖNSÖZ.....	IV
KISALTMALAR.....	V
GİRİŞ.....	1-5

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI – İRAN – RUS HAKİMİYET MÜCADELESİNDE REVAN

1.1. Osmanlı'nın Kafkasya Siyaseti ve Osmanlı – İran Mücadelesi	6
1.1.1. Yavuz Sultan Selim Döneminde Revan	6
1.1.2. Kanuni Sultan Süleyman Döneminde Revan	7
1.1.3. II. Selim Döneminde Revan	9
1.1.4. III. Murat Döneminde Revan	10
1.1.5. III. Mehmet-I. Ahmet-Genç Osman Dönemlerinde Revan.....	14
1.1.6. IV. Murat'ın Revan Seferi.....	15
1.1.7. III. Ahmet Döneminde Revan	17
1.1.8. I. Mahmut Döneminde Revan	18
1.2. Revan Hanlığı'nın Doğuşu(1747-1828)	20
1.2.1. Tarihçe.....	20

1.2.2. Revan Hanlığında Ermeniler	25
1.2.3. Revan Hanlığında Sosyal Hayat.....	26
1.2.3.1. İdari Yapı.....	26
1.2.3.2. Toprak ve Halk Tabakaları.....	27
1.2.3.3. Vergiler.....	28
1.2.3.4. Ticaret.....	29
1.3. Rusya'nın Revan İşgali	30
1.3.1. Gülistan Antlaşması(1813).....	33
1.3.2. Türkmençay Antlaşması(1828).....	34

İKİNCİ BÖLÜM

REVAN GÖÇLERİ

2.1.GÖÇ OLGUSU	39
2.1.1.Göçün Tanımı.....	39
2.1.2. Göçün Sebepleri	40
2.1.3. Kafkasya ve Revan'da Sosyal Yapı	43
2.2. REVAN HANLIĞININ YIKILIŞINDAN BOLŞEVİK İHTİLALİNE KADAR GÖÇLER.....	47
2.2.1. 1829-1878 Göçleri	50
2.2.2. 1880-1905 Göçleri.....	56
2.2.3. 1905-1920 Göçleri.....	67

2.2.3.1. 1905 Revan Olayları.....	67
2.2.3.2. I. Dünya Savaşında Kafkas Cephesi, (Tehcir Kanunu ve Revan).....	76
2.2.3.3. I. Dünya Savaşı Sırasında Revan'dan Göçler	78
2.2.3.4. Mondros Mütarekesi Öncesi Revan	81
2.2.3.5. 1918 Revan Olayları.....	84
2.2.3.6. Mondros Mütarekesi Sonrası Revan Bölgesinden Göçler	87
2.2.3.7. Revan Bölgesinde Halkı Göçe Zorlamak İçin Yapılan Mezalimler	93
2.2.3.8. Hatıralarda Revan'dan Anadolu'ya Göç	100
2.2.3.9. Rusya Tarafından Revan'a Göç Ettirilen Ermeniler	102

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİNİN MUHACİR POLİTİKASI

3.1. Osmanlı Devletinde Muhacirin İskanına Yönelik Çalışmalar	105
3.1.1. Ticaret Nezareti ve Şehremaneti	105
3.1.2. Muhacirin Komisyonunun Kuruluşu ve Görevleri.....	106
3.1.3. Muhacirlik Sırasında Yaşanan Sıkıntılar.....	108
3.2. Muhacirlerin Yerleştirilmeleri	110
3.2.1. Ermenilerin Boşalttığı Yerlere Muhacirlerin Yerleştirilmesi.....	112
3.2.2. Revan Muhacirlerinin Sarıkamış ve Köylerine Yerleştirilmeleri	113
3.2.3. Muhacirlere Yapılan (Nakil, Gündelik Yardım, Vergi, Askerlik ve Tarımsal Malzeme) Yardımları	116

3.2.4. Muhacirlere Yapılan Sağlık Yardımları.....	118
3.2.5. Muhacir Köylerin Kurulması ile ilgili Talimatname.....	120
3.2.6. Muhacirlere Yapılan Yardımların Kaynakları	120
3.2.7. Osmanlı Devletinin Muhacirleri Kabul Etme Nedenleri.....	121
SONUÇ	123
KAYNAKÇA	126
EKLER	144
ÖZGEÇMİŞ	149

ÖZET

Muhacirlik Türkiye tarihinin önemli sorunlarından biri olmuştur. En önemli göçlerin gerçekleştiği bölgelerin başında Balkanlar ve Kafkaslar gelmektedir. Bu göçler daha çok siyasi ve ekonomik nedenlerle gerçekleşmiştir. Önemli göçlerin gerçekleştiği Güney Kafkasya'nın önemli bir bölgesi olan Revan XVI. yüzyıl sonlarında Osmanlı hakimiyetine girmiştir. O tarihten itibaren Revan Hanlığının kurulduğu XVIII. yüzyılın ortalarına kadar Revan Osmanlı Devleti ile Safeviler arasında sürekli olarak el değiştirmiştir. Revan Hanlığı kurulduktan sonra sürekli olarak Rusya ve İran'ın saldırılarına uğramıştır. XIX. yüzyıl başlarında Rusya'nın Kafkasya istilasıyla birlikte Revan Rusya'nın kontrolüne girmiştir. Kurulduğundan beri Karadeniz ve Kafkaslara doğru yayılmacı bir politika izleyen Rus Çarlığı, bölgenin sahipleri olan Türk ve Müslümanları Osmanlı Devleti'nin topraklarına doğru sürgün etmiştir.

Bölge Rusya'nın hakimiyetine geçmeden önce Revan ahalisinin büyük çoğunluğu Müslümanlardan oluşmaktaydı. Rusya bölgeyi Müslümanlardan temizlemek ve Hıristiyanlaştırmak adına bölgedeki Müslüman ahaliyi Osmanlı topraklarına göçe zorlanmıştır. Osmanlı Devletine sığınmak zorunda kalan yüz binlerce muhacir iskân edilmek üzere Anadolu'nun çeşitli illerine gönderilmiştir. Yöre halkına karışık iskân edilen muhacirler önceleri hoş karşılanmamışsa da onların yeni yurtlarına uyumlarını, yerli halk ile kaynaşmalarını hızlandırmış ve böylece birlik olmaları sağlanmıştır. Muhacirlerin iskânıyla birlikte ıslah edilen araziler sayesinde tarımsal istihlal artmış ve bölge şenlenmiştir. Her biri ayrı çile ve sıkıntıya neden olan bu muhacirlik, aslında yeni ve daha güçlü bir yaşamın temellerinin atılmasını da sağlamıştır.

Göçe zorlanan Müslüman Muhacirlerinin yerine ise daha çok Ermeniler yerleştirilmiştir. Ermenilerin yerleştirilmesi ile birlikte XIX. yüzyıldan itibaren Müslüman şehir olma hüviyetini kaybederek XX. yüzyılın başında tamamıyla bir Hıristiyan şehri olacaktır. Revan'dan Osmanlı ülkesine en son göç olayı ise Birinci Dünya Savaşı sırasına denk gelmektedir. Muhacir olan Müslümanlar büyük bir çoğunluğu Anadolu'ya ulaşmadan ölmüşlerdir. Bunların sayıları hiçbir zaman tespit edilememiştir.

ANAHTAR KELİMELEER: Muhacir, Osmanlı, İran, Rusya, Ermeni, Kafkasya, Revan, Müslüman.

ABSTRACT

Being an immigrant is the most important issue in history of Turkey. Balkans and Caucasus are the most significant immigration areas. These immigrations have experienced due to the political and economical reasons. Revan where the major part of Caucasus southern came under the rule of Ottoman Empire at the end of the XVI. From this date to middle of XVIII century, Revan where the site of establishment of Revan Khanate passed constantly into hands of Ottoman Empire and Safavid. Khanate of Revan was attacked by Russia and Iran after being established. With the invasion of Russia to Caucasus in XIX. century, Revan came under the dominion of Russia. Czardom of Russia, following an expansionist policy toward Balcksea Region and Caucasus since being established, deported ownerships of the area namely Muslims and Turkish to the territory of Otoman Empire.

Before dominion of Russia, Revan was consisted of Muslims. Russia compelled Muslims to immigration into lands of Ottoman for purifying and christianizing the region from Muslims. Hundred of thousands who refuged to Ottoman Empire were sent to the cities of Anatolia. Initially, refugees who were settled into inhabitants weren't greeted pleasantly; however, they were enabled to merge with inhabitants and orientate to new land so unionize each other. Thanks to the settlement of refugees, agricultural production rised in improved lands. Being an immigrant causing to suffering and boredom provide the basis of a new and drastic life.

Armenian were settle down instead of Muslim Refugees who were compelled into immigration. With this settlement, it would be the city of Christian by loosing its identity of Muslim city as from XIX. century. The last immigration from Revan to Ottoman land was experienced in the first World War. The majority of Muslim refugees died before arriving to Anatolia. Their numbers haven't been determined any more.

Key words: Refugee, Ottoman, Iran, Russia, Armenia, Caucasian, Revan, Muslim.

ÖNSÖZ

XIX. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı Devletini uğraştıran sorunlardan biri de kaybedilen topraklardan Anadolu'ya yapılan göçler olmuştur. Bu yüzyılın başlarından başlayarak Cumhuriyetin ilanına kadar Kafkasya'dan Osmanlı Devletine önemli miktarda muhacir akını olmuştur. Bu muhacir akınının geldiği önemli yerlerden biri de Kafkasya'nın güneyinde yer alan Revan'dan Osmanlı ülkesine gelen muhacirler olmuştur.

Bu çalışmamızda tarih olarak XIX. yüzyılda Rusya'nın bölge işgali ile başlayıp en son muhacirlerin geldiği 1920 tarihine kadar ki süre incelenirken, Birinci Bölümde göç, kavramı, sebep ve sonuçları ile bölgedeki halklarla, Türk oymak ve aşiretleri; İkinci Bölümde Osmanlı ve Safevilerin Revan üzerindeki hakimiyet mücadelesi ile Revan Hanlığı ve bu hanlıktaki sosyal hayat, Rusya'nın Revan işgali; Üçüncü Bölümde Revan'dan Anadolu'ya yapılan göçler; Dördüncü Bölümde Osmanlı Devletinde kurulan Muhacir Komisyonları, muhacirlerin yerleştirilmesi ve yapılan yardımlar; Beşinci Bölümde ise bölgenin tamamıyla Ermenilerin eline geçmesi ile birlikte Ermenilerin yaptığı mezalim ve zulümler üzerine bölgedeki Müslüman halkın haklarını korumak için kurdukları hükümetler araştırıldı. Elde edilen sonuçlar ise sonuç bölümünde değerlendirilmiştir.

Bu çalışmanın hazırlanmasında bana her türlü desteği veren kıymetli Hocam ve Danışmanım Doç. Dr. Julide AKYÜZ ORAT'a teşekkür ederim.

Kars 2010

Kemal ARAS

KISALTMALAR

A. AMD	: Sadaret Amedi Kalemi Evrakı
A. MKT	: Sadaret Mektubi Kalemi
ASAM	: Avrasya Stratejik Araştırmaları Merkezi
ATASE	: Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı
Ata. Ü	: Atatürk Üniversitesi
AÜ	: Ankara Üniversitesi
BCA	: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
çev.	: Çeviren
DEÜ	: Dokuz Eylül Üniversitesi
DH. EUM.	: Dahiliye Nezareti Emniyeti Umumiye Kalemi
DH. ŞFR.	: Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi
DH-i UM	: Dahiliye Nezareti İrade-i Umumiye Müdüriyeti
DH. MKT	: Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi
DTCF	: Dil-Tarih Coğrafya Fakültesi
Edt.	: Editör
haz.	: Hazırlayan
KAÜ	: Kafkas Üniversitesi
KB	: Kültür Bakanlığı
KDY	: Kafkas Derneği Yayını
KOAAM.	: Kafkasya ve Orta Asya Araştırma Merkezi
KTÜ	: Karadeniz Teknik Üniversitesi
İ.A.	: İslam Ansiklopedisi
OMÜ	: Ondokuz Mayıs Üniversitesi
s.	: Sayfa
sa.	: Sayı
TAD	: Türkiyat Araştırmaları Dergisi
TDAV	: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
TKAE	: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü
TTK	: Türk Tarih Kurumu

GİRİŞ

Tarihi Süreçte Kafkasya ve Revan'ın Stratejik ve Politik Önemi

Kafkasya'nın bir parçası olan Revan'ı açıklamadan önce bölgenin genel coğrafyasını özetlemek yerinde olur. Karadeniz ile Hazar Denizi arasında bir köprü görevi gören Kafkasya'nın tarihi çok karışıktır. Bu karışıklığa sebep, bir yandan bölgenin tarih boyunca güçlü devletlere yakın oluşu, diğer yandan da buradaki toplumların büyük bir etnik karışıklık göstermesidir. Kafkasya'nın coğrafi sınırları konusunda geniş ve farklı açıklamalar bulunmasına rağmen genel olarak, batıda Karadeniz'le, doğuda Hazar Denizi arasında kalan topraklara bu ad verilmektedir. Bu bölgenin kuzeyini Don ve Volga nehirlerinin birbirine yaklaştığı kısım, güneyini ise, Aras nehrinin aşağı kısmı sınırlamaktadır. Bölgedeki Kafkas Dağı'nın kuzeyine Kuzey Kafkasya (Kafkasönü), güneyinde kalan topraklara da Güney Kafkasya veya Maveray-ı Kafkas (Transkafkasya) adı verilmektedir¹ Diğer bir bilgiye göre de bölge siyasi ve tabii bakımdan Sirkafkasiyen ve Transkafkasiyen diye de ayrılmaktadır. Bölgenin doğu kısmı Asya, batı kısmı ise Avrupa kıtası içine girmektedir.² Bölge dağlık olup, Kafkas dağları³ hem bölgeye adını vermekte hem de Hazar Denizi kıyısından başlayarak Karadeniz kıyısındaki Anapa Kalesi'ne kadar uzanmaktadır. Kısaca Kafkas dağları güneydoğudan kuzeybatıya doğru bir hat çizmektedir. Kafkasya, Asya ile Avrupa arasında olması itibarıyla iki kıta arasındaki transit ticaret yollarının kesiştiği önemli bir noktadır. Bu nedenle eski çağlardan itibaren ticari bakımdan büyük bir pazara sahip olması nedeniyle de bir çok milletin bölgeye hakim olma isteği olduğu bir gerçektir. Ayrıca Çin'den ve Hindistan'dan gelen ipekli ve baharatlı malların Avrupa'ya ulaşmasında önemli rol oynayan Karadeniz limanlarının bulunduğu yerdir. Bunun yanında maden yönünden de oldukça zengin olması bugün dahi önemini yitirmesini engellemektedir.⁴

Kafkasya'nın stratejik önemini artıran husus sadece, Asya ile Avrupa arasında tabii bir sınır olması değildir. Daha ziyade Karadeniz'den Akdeniz'e ve Azak Denizi'ne kadar

¹ Süleyman Erkan, *Kırım ve Kafkasya Göçleri(1878-1908)*, Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri ve Uygulama Araştırma Merkezi Yayını, KTÜ, Trabzon 1996, s. 2

² Cemal Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti*, İstanbul, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yay. 1979, s.3

³ Kafkas dağ zinciri, üzerinde üç önemli zirve yükselir. Bunlar Elbruz, Kazbek ve Şalbuş dağlarıdır.(Alexander Dumas, *Kafkasya Maceraları*, İstanbul, (Çev. Sedat Özden), Kafkas Vakfı Yay. 2000, s.8

⁴ Zübeyde Güneş Yağcı, " Osmanlı Devletinin Kafkasya'daki Askeri Yatırımları", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl:2, Şubat 2004, Sayı:3, ATASE Yayınları, s.15

uzanan birbirine bağı iç denizlerin meydana getirdiği bir su yolunun doğu ucunda, aynı zamanda Hazar Denizi'ne ulaşan önemli kara geçitlerini de içinde barındırmasıdır.⁵

Türklerin Kafkasya'ya gelişi Hunlar, Göktürkler ve Hazarlar zamanında olmuştur. İslamiyet'in bu bölgede yayılması VII. yüzyılda başlamış olmakla birlikte çok fazla tutunamamıştır ancak Selçuklu Devletinin bölgeye gelişi ile birlikte İslamiyet'in bölgeye yerleştiğini görmekteyiz. Moğollar ve Timurular zamanında Türk-İslam karakterini muhafaza eden Kafkasya, Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletleri zamanında da Türklerin bölgeye yerleşmeleri daha da artmıştır. Azerbaycan Türkleri önderliğinde İran'da kurulan Safevi hanedanı ile Osmanlı hanedanı arasında Kafkasya hakimiyeti için başlayan mücadele asırlarca sürmüştür. Bu dönemlerde Kafkasya'da yaşayan iki Hıristiyan gruptan, özellikle Gürcüler den önemli sayıda halk İslamiyet'i tercih etmiştir. Kafkasya stratejik açıdan Selçuklu ve Osmanlı Devleti için önemli bir bölge olmuştur.⁶ Osmanlı Devleti ile İran arasındaki Kafkasya mücadelesi, daha çok duraklama döneminde başlamıştır. Bölgenin Rusya'nın eline geçmesi ile birlikte bölgedeki dengeler tamamıyla değişmiş ve Anadolu'ya doğru bir göç hareketi başlamıştır.

Gerilemenin parçalanmaya dönüştüğü XIX. yüzyılda Osmanlı Devletinde, yükselme döneminin tam aksine içe dönük bir iskan politikası takip edilmiş ve kaybedilen topraklardan göç eden milyonlarca Müslüman ahali daha iç bölgelere nakledilerek yeniden yerleştirilmişlerdir. Çünkü bu yüzyılda sürekli toprak kaybeden Osmanlı Devleti'nin, esaret altında kalan eski vatandaşlarına karşı duyarsız kalamayacağı gibi, Hilafet makamını da temsil ediyor olması sebebiyle, diğer ülkelerdeki Müslümanlara karşı da kapılarını kapatmamıştır. Gelen muhacirlere kucak açmıştır.

Kaybedilen topraklardan gelen Müslüman ahali ile Osmanlının ilk karşılaşması, 1783'te Kırım'ın Ruslar tarafından ele geçirilmesi ile başlamıştır. Bu tarihleri daha sonraları 1828-1829 tarihli Osmanlı-Rus Savaşı, 1856 Kırım Savaşı, 1877-1878 tarihli Osmanlı-Rus Savaşı takip etmiştir.⁷ En son göç ise Birinci Dünya Savaşı sonrası meydana gelmiştir.

⁵ Mustafa Budak, "Rusya'nın Kafkasya'ya yayılma Siyaseti", *Genel Türk Tarihi*, (Edt. Hasan Celal Güzel-Ali Birinci) Cilt: 9, Yeni Türkiye Yay, Ankara 2002, s. 642

⁶ Ertuğrul Güven, "Türkiye'nin Kafkasya Politikası" Türk Dış Politikası Sempozyumu (Tutanak ve Bildiriler), 29-30 Nisan 2004 Kars, (Edt. Hacı Necefoglu), *KAÜ. KOAAM. Yay.* s. 86

⁷ Mehmet Yılmaz, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Muhacirin İskan Politikası", *Osmanlı, Ansiklopedisi C : 4*, (Edt. Kemal Çiçek-Cem Oğuz), Yeni Türkiye Yay, Ankara 1999, s.587

Osmanlı Devletine sığınan muhacir kitleleri yeni yerleştikleri topraklara maddi ve manevi kültür unsurlarını da birlikte getirmişlerdi. Her muhacir grubu kendi yöresinde yaşattığı adetleri, gelenekleri, dili, aile yapısı, geleneksel hukuk kuralları, inanç sistemleri ile beraber Osmanlı topraklarında yeni bir hayata başlamıştı. Bu göç dalgaları ile birlikte Osmanlı toplumunun sosyo-kültürel yapısı da kendisine yabancı unsurlarla temasa geçti. Bu temas kimi zaman kültürler arasında etkileşim ve uyum sürecine girerken, kimi zaman da çatışma ile sonuçlandı. Kısacası Rumeli, Kırım ve Kafkasya muhacirleri Osmanlı Devletinin sosyo-kültürel yapısında önemli etkilere yol açtılar.⁸ Bir Anadolu gezisinde Atatürk; “Muhacirler, kaybedilmiş ülkelerimizin milli hatıralarıdır. Muhacirlere her türlü yardımlar acilen yapılmalıdır” demiştir.⁹

Günümüzde Ermenistan’ın baş şehri olan Erivan,1828’de çoğunluğu Müslüman iken bir Ermenistan devleti yaratmak için Rusya tarafından ele geçirilen bir Osmanlı ve İran Eyaleti idi. Anadolu’daki bir çok şehir gibi eski ve yeni yerleşim birimi olarak birbirinden ayrılmış,¹⁰ çeşitli devirlerde İranlıların, Moğolların,¹¹ Türklerin ve Rusların istilalarına uğramış istilacıların hepsi de bu şehrin insanları üstünde izlerini ve etkilerini bırakmışlardır.¹²

Azerbaycan Türkçesinde İrevan, çeşitli kaynaklarda Erivan, Türkiye Türkçesinde ise Revan olarak kullanılmıştır. Ermeniler ise şehre Yerevan adını vermişlerdir.¹³ Şehir Ağrı Dağının 55 km. kuzeyinde, Alagöz dağının güney doğusunda, Gökçe Gölün güney batı köşesinde tahmini olarak 65 km. batıda, bin metre yükseklikteki Çukur-Sa’d ovasında yer almaktadır.¹⁴ Revan şehrini kesip geçen nehirlerden ikisi Kaderçay ve Zengiçay adını taşımaktadır. Şehrin eski bölümlerinden bir kısmı Tepebaşı(Gond), diğer kısmı Demirli Bulak ya da Köprükulağı olarak adlandırılmaktaydı. Zengi(Hrazdan) nehri üzerine kurulmuş köprü 1945’e kadar tek köprü olup, Penah hanın köprüsü adıyla meşhurdur.¹⁵ Ortaçağdan başlayarak 29 Mayıs 1918 yılına kadar Azerbaycan şehri olmuştur. Bu şehir XVI. yüzyılın başlarında Zengi nehri kıyılarında, dağlar ile kuşatılmış düzlük bir bölgede kurulmuştur. Şehrin az güneyde Revan kalesi yapılmıştır. Zengi nehrinin doğu kıyısında tuğla ve taş yapılmış güzel bir

⁸ Ufuk Tavkul, “Osmanlı Devletinin Kafkas Muhacirlerinin Kölelik Kurumuna Yaklaşımı”, *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, bilig*, s:17, Bahar 2001, s.34

⁹ Ali Ezger Özyürek, *Muhacirler (Bitmeyen Göç)*, İstanbul, Kekeme Yayıncılık, 2003, s. 140

¹⁰ Hasan Yılmaz- Nihat Kaşıkçı, *Kafkasya Seyahatnamesi Aras’tan Volga’ya Adım Adım Kafkasya*, Ankara, Çankaya Vakfı Yay. 2000, s.68

¹¹ İlyas Kamalov, *Moğolların Kafkas Politikası*, İstanbul, Kaknüs Yay. 2003, s.8

¹² Leonard Ramsden Hartill, *Bir Ermeninin Anılarında Azerbaycan Olayları (1918-1922)*, İstanbul, Kastaş Yayınları, 1990, s.217

¹³ Nurcan Toksoy, *Revan’da Son Günler Türk Yönetiminden Ermeni Yönetimine*, Ankara, Orion Yay. 2007, s.15

¹⁴ Mirza Bala, “Erivan mad”. *İslam Ansiklopedisi, İstanbul*, MEB. 1988, Cilt:4, s. 311

¹⁵ Nesrin Sarıahmetoğlu, *Azeri-Ermeni İlişkileri “ 1905-1920”* Ankara, TTK. 2006, s.467

kaledir. Derinliği oldukça azdır hatta IV. Murat'ın kuşatması sırasında toplar kalenin karşı tarafına geçmiştir.¹⁶ Evliya Çelebi, buraya 1407-1408 yıllarında Timur'un emirlerinden biri olan, Tacir Hoca Han Lehicani, Revan topraklarına ayak basmıştır. O, buradaki verimli toprakları görüp, ailesiyle birlikte oraya yerleşti. Çeltikçilikle uğraşarak kısa bir sürede zengin oldu ve bu şehre saldırdı. Sonralar, 1509-1510 yıllarında Şah İsmail burada kale yapması için veziri Revan Gulu Han'a emir verdi. O, yedi yıl içinde Zengi nehrinin doğu kıyısında tek katlı bir kale yaptı ve ona Revan adını verdi. Safeviler Devletini dış saldırılardan korumak amacıyla yaptırdıkları bu kale yaptıranın ismiyle Revan Kalesi olarak adlandırılmış ve daha sonra Revan ve İrevan şekline dönüşmüştür:

Evliya Çelebi'ye göre ise şehir; köy olarak Timur döneminde kurulduğu, Şah İsmail döneminde (XVI. yüzyıl) şehre çevrildiği ve bu dönemden itibaren de Revan olarak adlandırılmıştır.1549 tarihinde Kanuni Sultan Süleyman, ikinci İran seferinden döndükten sonra, Fransa kralına yazdığı zafername de ele geçirdiği şehirler arasında Revan'ı da belirtmektedir.¹⁷ Revan Çukur-Sa'd beylerbeyliğinin merkeziydi. Etrafın da ki şehirlere nazaran Revan'ın nüfusu daha azdı. Yine Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilere göre burada 206 ev vardı ve Revan 10-12 bin civarında nüfusa sahipti.¹⁸

Bir Ermeni subayın anılarında Revan şöyle tasvir ediliyor;

“Bu şehirde Doğu ile Batının garip bir şekilde birbiri ile karıştığı görülür. Bir Rus kilisesinin kubbesi, bir İran camiinin minaresi ve bir Ermeni katedralinin gotik çan kulesi, bunların her birinin cennet yönü olarak gördükleri yönlere doğru çevrilmiştir. Türk ve Ermeni köylerinin oturdukları kerpiç ve taş barınaklar ve bunlar arasında geçen eğri büğrü yollardan oluşan mahalleleri olduğu gibi, zengin insanların kaşanelerinin sıralandığı geniş bulvarı da vardır. Ben bu şehri ilk gördüğümde burada neşeli, renkli ve bolluk içinde bir hayat vardı. Hazar denizinin ötesindeki çöllerden gelen deve kervanları, taşıdıkları yükleri kendi cüsselerinden de büyük küçükük merkepler, öküzlerle çekilen köylü arabaları gümüş kakmalı koşumlar takılmış fayton arabaları, Türk ve Kürt çocuklarının dağlardan indirdikleri koyun ve sığır sürüleri Revan sokaklarında yol hakkı için otomobillerle mücadele ederlerdi. Lokanta ve gazinolar ağızlarına kadar dolardı. Çarlık ordusunun üniformasını giymiş subaylar, prensler

¹⁶ Yücel Dağlı- Seyit Ali Kahraman, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, İstanbul, YKY Yayınları, 2005, s. 321

¹⁷ Selahattin Şimşir, “1905 Revan olayları ışığında Ermenilerin Türklere Karşı Katliamları”, Ermeni Araştırmaları, II. Türkiye Kongresi Bildirileri, C. 1 ASAM, Ankara 2007, s. 223

¹⁸ Süleyman Memmedov, “Karakoyunlar ve Batı Azerbaycan”, *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt 6 Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 870

ve dilenciler, beyaz ve siyah derili insanlar, Hıristiyanlar ve Müslümanlar, parklarda ve Astofiyan bulvarında omuz omuza dolaşırlardı.”¹⁹

¹⁹ Hartıl, *Bir Ermeninin Anılarında Azerbaycan Olayları (1918-1922)*, s. 217-218

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI – İRAN – RUS HAKİMİYET MÜCADELESİNDE REVAN

1.1. Osmanlı'nın Kafkasya Siyaseti ve Osmanlı – İran Mücadelesi

Osmanlı Devleti'nin Kafkasya ile olan ilk ilişkileri XV. yüzyılın ikinci yarısından sonra olmuştur. 1461 yılında, Trabzon ve yöresinin Fatih tarafından fethedilmesi ve Karadeniz'e tamamen egemen olma fikri Osmanlı Devleti' nin Kafkasya politikasında önemli rol oynamıştır. Bu politika doğrultusunda, ilk defa, 1451 ve 1454'te Abhazya bölgesi merkezi Sohum'la birlikte ele geçirilmiş; fakat burada 125 yıl süreyle idari bir düzen kurulmadan, bölge boy beyleri eliyle idare edilmiştir. Aynı yıl içeririsin de alınan Dadyan/Mingrel Gürcü bölgesi de, Ortodoks melikleri idaresinde bırakılıp, haraca bağlanmıştır. 1475'deki Kırım Seferi sırasında da Kuzey Kafkasya'daki Terek ile Kuban nehirleri arasında bulunan Çerkes, Dağıstan ve Nogay Müslüman toplumlarının yaşadığı bölgeler elde edilmiş oldu. 1479'da Anapa, Taman ve Koba iskeleleri fethedilerek, önce kaza, sonra sancak yapılan Taman'a bağlanmıştır. Aynı yıl içerisinde, Borçka ve Aşağı Acara kesimi de alınarak önce Trabzon Sancağı'na, sonra da Erzurum Beylerbeyliği'ne bağlı kılınmıştır.¹

1.1.1. Yavuz Sultan Selim Döneminde Revan

Osmanlı Devletinin Şark seferlerindeki genel olarak amaçları; Bölgedeki Şii baskısını önleme, Sünni vergisi ödeyen Dağıstan ve Şirvan halkını korumak, Gürcistan krallarının Safavilere karşı yardım taleplerine cevap vermek, hac ve ticaret yollarını açarak Hazar Denizi sahillerini kontrol etmek ve bu yolla Türkistan'a ulaşmak şeklinde özetlenebilir.²

1514 tarihinde Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran seferinde Kafkasya'ya komşu Doğu Anadolu'da nerelerin fethedildiğini ve Aras kuzeyindeki Nahçıvan ve Revan bölgelerinde vurulan yerleri, günü gününe tutulan iki ruznameden takip ediyoruz. Bunlar, “Resmi Çaldıran Seferi Menzilnamesi” ile, Divan Katibi Haydar Çelebi'nin “ Çaldıran ve Mısır Seferleri Risalesi” dir. Bunlardaki konaklardan anlaşıldığına göre, Yavuz'un Çaldıran'a gidişi yolu,

¹ Erkan, “Kırım ve Kafkasya Göçleri”(1878-1908), s. 3

² Yunus Zeyrek, *Tarih-i Osman Paşa “ Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Kafkasya Fetihleri ve Tebriz'in fethi*, Ankara ,Kültür Bakanlığı Yayını, 2001, s. 3

tarihi kervan yolu olup, 1461 tarihinde Trabzon ve daha sonra Otlukbeli seferi ile Kanuni'nin doğu seferi 4. Murat'ın Revan seferlerin de de bu konaklardan geçilmiştir.³

Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran Seferi sırasında 20 Eylül 1514 tarihinde Aras nehri geçilip Nahçıvan şehrine girilerek Kızılbaşlıklarından dolayı şehir yağmalandı. Hemen akabinde Nahçıvan'ın Ahmetbeğ Zaviyesi, Sederek, Çukur-Sa'd(Revan) geçilerek Büyük ve Küçük Vedi bölgeleri arasında konuldu. 26 Eylül tarihinde Revan'dan gelen Zengi Çayı geçilip Develü Ömerkendi ve Küçük Veli Yurdu geçildikten sonra ertesi gün Osmanlı orduları tarafından Revan şehri yağmalandı. Yavuz Sultan Selim, kışı Karabağ'da geçirip ilk baharda yine Şah İsmail üzerine yürümek düşüncesinde olmuş ise de yeniçeriler, geri dönmek hususunda hep birlikte padişaha ricada bulduklarından ve kışın da yaklaşmasından dolayı, Yavuz Sultan Selim Tebriz'e geldikten dokuz gün sonra, geri dönmek üzere yola çıkmıştır.⁴

Böylece 1514 deki Çaldıran Seferi sonunda Osmanlıların, Nahçıvan ve Revan çevresinde vurduğu; Şüregel, Kars, Pasinler ve Erzurum çevresindeki Sevindik Hanın Türkmen Beyliği topraklarına dokunmadıkları görülmektedir.

Safavilerin kuruluşundan beri, bütün Aras boyu gibi, Kür ırmağı sağındaki Gence , Karabağ, Nahçıvan ve Revan gibi Aras bölgeleri Kızılbaşlığa tabii kalmışlar ve Tebriz'in sağ kolu vazifesini görmüşlerdir.

1.1.2. Kanuni Sultan Süleyman Döneminde Revan

Sultan Selim ve Şah İsmail'in ölümünden sonra, Kanuni Sultan Süleyman ile Şah Tahmasp arasındaki mücadeleler yeniden başlamıştır. 1529 da Şah Tahmasp, Van bölgesi naibi olarak Ürkmez Bey'i atamış, bu ve diğer Safevi naipleri bölgedeki yerli beylerden Bitlis Hakimi Şeref Han, Mahmudi hakimi İvaz, Hakkari hakimi Melek Beylerle mücadele halinde olmuştur. 1533'te İran seferine çıkan İbrahim Paşa, İran sınırına yakın kaleleri ele geçirme fırsatı aramış, Adilcevaz, Ahlat, Erciş ve Revan kalelerinin beylerine hoş konuşur adamlarını göndermiştir. Kale beylerinden Osmanlı ordusu geldiğinde kale anahtarlarını teslim edeceklerine dair söz alınmıştır.⁵ 1534 ilkbaharında İbrahim Paşa Halep kışlağından hareketle

³ Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)*, Ankara, Atatürk Üniversitesi Yayını, 1976, s.108

⁴ Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül Vukuat, Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi, Cilt: 1-2*, (Sadeleştiren Neşet Çağatay), Ankara, TTK. 1992, s.82

⁵ Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi I* (Sadeleştiren; Bekir Sıtkı Baykal) Ankara, Kültür Turizm Bakanlığı Yayınları, 1992, s. 130

Van Yöresine geldiğinde, adı geçen bu kalelerin anahtarları söz verildiği gibi kendisine sunulmuştur. Bununla beraber Van kalesinin anahtarı da teslim olmuştur. Fakat Tahmasp, Kanuni'yi Azerbaycan'a sefer yapması için ikna eden Uluma Han üzerine yürüyünce Uluma Han Tebriz'i bırakıp Van kalesine gitmiş oraya kapanmıştır. Şah Tahmasp ardından gelerek Van kalesini kuşatmışsa da, Şah Mirza'nın Kanuni'ye itaatini sunduğu ve padişahın da kendisini İran hükümdarı olarak tanıdığı haberi gelince, kuşatmayı kaldırıp Acem Irak'ına dönmek zorunda kalmıştır. Van üzerindeki Osmanlı-Safavi mücadelesi 1535 yılı boyunca devam etmiştir.⁶

Kanuni Sultan Süleyman'ın 1534'deki İran Seferi sırasında Kars'la birlikte Nahçıvan, Revan ve Gümrü bölgeleri ele geçirilmişse de Tebriz'in boşaltılması üzerine Kars dışında kalan yerler terk edilmiştir.⁷

1548 tarihinde Tebriz'de bulunan Şah Tahmasp sınır Beğlerinden; Kağızman Beği Kayıdmaz, Revan Beği Hüseyin-can, Beyazıt Beği Haydar ve Van Beği Şah Ali Sultanın casuslarından aldığı bilgilere göre kardeşinin Osmanlı ordusunu kendi üzerine saldırdığı ve o da bu durum karşısında tedbirler alır. Doğru seferinden sonra Kanuni'nin ordusuyla İstanbul'a dönmesini bekleyen Tahmasp sürekli tetikte bulunmuş 1549 yılı boyunca Osmanlı topraklarına ciddi bir Şii saldırısı olmamıştır. Ancak 1548 tarihinde fethedilen Van'a Beğlerbeği tayin olunan Çerkes İskender Paşa sonbaharda Revan Vilayeti üzerine akın ederek, buranın hakimi Hüseyincan ile Kağızman Beği Kayıdmaz Beğ ve Nahçıvan Beği Nazar Sultan emrindeki orduyu bozguna uğratarak kaçtırmış; Revan çarşısını yıkmış ve buraları yağmalayıp dönmüştür. Hüseyincan bu yağma haberini Şah Tahmasp'a ulaştırınca Şah, Van Beğlerbeğisi İskender Paşa'yı takip ettirmiştir.⁸ Daha sonra Erzurum Beğlerbeyliğine tayin olunan İskender Paşa Revan ile ilgisini kesmemiş sürekli olarak Revan vilayetini göz hapsinde tutmuştur. 1552 yılında Erzurum Valisi Sultanın emriyle Hoy'u işgal etti, Revan'ı ateşe verdi. Daha sonra Kanuni Sultan Süleyman'ın kendisi bölge fethine iştirak edecektir.⁹

⁶ Gökür Gögebakan, "Doğu Anadolu'nun Osmanlı Hakimiyetine Giriş", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: 9 Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 466

⁷ Erkan, "Kırım ve Kafkasya Göçleri"(1878-1908), s. 4

⁸ Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)*, s.198

⁹ Nesib Nesibli, "Osmanlı-Safavi Savaşları, Mezhep Meselesi ve Azerbaycan", *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, (Edt. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), C. VI, Ankara 2002, s.896

Kanuni Sultan Süleyman'ın Nahçıvan Seferi adı verilen Üçüncü Doğu seferinde bütün Anadolu ve Rumeli askerleri bulunmaktaydı. Bu sefer sırasında Kars ovasında beş gün konaklama yapılmıştır.¹⁰

18 Temmuz 1554 tarihinde Revan'a varılıyor, Revan, Karabağ, Nahçıvan gibi şehirlerin bulunduğu Azerbaycan çevresi yakılıp yağmalandıktan sonra 30 Temmuz'da Ramazan ayına gelince bu aya hürmeten Osmanlı Padişahı kan dökmekten sakınarak bu bölgeden kalmayarak Erzurum'a dönmüştür. Tahmasp, Kanuni'nin bu defa artık barışa yanaşacağını tahmin ederek bir elçi gönderdi. Osmanlı Sultanının Amasya'da kışlayarak, baharda Tebriz ve Safevi şeyhlerinin türbelerinin bulunduğu mukaddes şehir olarak kabul edilen Erbil üzerine yürüyeceği tehdidi de Tahmasp'ın barış arzusunu kuvvetlendirip bu husustaki faaliyetlerini yoğunlaştırmasına yol açmıştı. Tahmasp'ın Amasya'ya gönderdiği elçisi kabul edilerek, şahın armağanları ve barış isteyen mektubunu Kanuni'ye sunmuştur. Safevi Şahı, mektubunda barış yolunun taraflar için daima açık bulunmasını, iyi ilişkiler kurulmasını, İranlı hacılara Osmanlı topraklarından geçmesi için izin verilmesini istiyordu. Kanuni'nin bu istekleri olumlu karşılayan ve antlaşma şartlarını belirleyen mektubu Safevi elçisine verildi. Amasya Antlaşması bu mektuba dayanmakta, Kanuni'nin gönderdiği mektup anlaşmanın esaslarını tespit etmektedir.¹¹ Amasya Antlaşması yapıldıktan sonra doğu sınırı bir müddet sükunete kavuşmuştur.¹²

1.1.3. II. Selim Döneminde Revan

Şah Tahmasp, Sultan II. Selim'in tahta geçişini tebrik ile 1555 Amasya Barışını yenilemek üzere, ağır armağanlar ve bin kişiden çok kalabalık bir heyetle Osmanlılara elçi göndermişti. Ustacalu Türkmen boyunun Yegan oymağından Revan Beğlerbeğisi Şahkulu Han, 1568 Şubatında Padişahın kışladığı Edirne'ye gelmiş ve Erzurum sınırından Edirne'ye varıncaya kadar yol boylarında ve konaklarda çok saygı ile ağırlandı. Edirne'den Kazvin'e dönen elçi Ustacalu Şahkulu ile gönderilen cevabında II. Selim, Amasya Barışını teyit ederek; babasının kendisinden memnun kaldığı ve kendisinin de dost kalacağını gelen elçi

¹⁰ Kırzioğlu, Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590), s. 211-223

¹¹ İsmail Aka, "Selçuklulardan Sonra Ortadağı'da Türk varlığı", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: 6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002 s. 846

¹² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi " XVI. Yüzyıl Ortalarından XVII. Yüzyıl Sonuna Kadar "* Ankara, TTK. 1982, Cilt: III/2,s. 243

vasıtasıyla Şah'a bildirmiştir. Bu nedenle II. Selim döneminde Sefavilerle hep dostça geçinilmiş çok ufak tefek sınır sorunları dahi olmamıştır.¹³

1.1.4. III. Murat Döneminde Revan

Şah Tahmasp, III. Murat'ın tahta geçişini kutlama eski barışı yenilemek için Revan Beğlerbeğisi Tokmak lakaplı Muhamedi Sultan'ı İstanbul'a göndermiştir. Önceki elçi heyetine göre daha kalabalık ve daha ağır hediyelerle gelmiştir. 13 Mayıs 1576'da elçi huzura kabul edilmiş ve 26 Mayıs'ta İstanbul'dan ayrılmasına izin verilmiştir.¹⁴

Osmanlı padişahı III. Murat sefere çıkmayınca Lala Mustafa Paşa bölgeye doğru hareket etmiştir. Burada Gürcü prensleri Miret Beyi, Açıkbaş Han, Şirvan ile Revan arasındaki Kartli Beyi Levent oğlu Aleksandr Han Osmanlıya itaat ettiler.¹⁵ Paşanın geldiğini haber alan Revan'daki Ustacalu Tokmak Han, Tebriz'de ki Türkmen Emir Han ile Gence de Beğlerbeği Kaçarlı İmamkulu Han'a haber gönderip, Revan bölgesinde askerleri ile toplanmasını istemiştir.¹⁶ Tokmak Han ile Gence Beğlerbeğisi on bin atlısı ve yayası ile Yıldırım ile Zinzal tepelerinde, Karasu boyunda ve Çıldır düzündeki tepeciklerin arkasında puslu kurmuştur. Osmanlı ordusunun yolunu sınıra yakın böyle bir dar boğazda kesen Tokmak Han komutasındaki Safevi ordusu, iyi bir taktik kullanmıştır. İki saatten fazla süren öncüler savaşında Osmanlı öncülerinin çok zor durumda olduğu bir sırada Özdemiroğlu Osman Paşa ile arkasından gelen Ahmet Paşa ile yardımcıları sayesinde savaşı Osmanlılar kazanır. İran ordusu gecenin karanlığında faydalanarak bir çok ölü ve ganimet bırakarak kaçmıştır.¹⁷

Serdar Lala Mustafa Paşanın ordusu 1579 da Aras'ın kuzeyindeki fetih, imar ve akınları çerçevesinde Revan vilayetine varınca oranın imar edilmesi, bundan başka Kars'ın Aras solundaki Keçivan(Tunçkaya) Kalesinin ve Arpaçay'ın sağındaki Anı Kalesinin, Revan Beylerbeyliği elinden alınarak Osmanlılara bağladığı görülmektedir.¹⁸

Kars'ta bulunan Serdar Lala Paşa'yı oyalamak için Revan Beğlerbeğisi Tokmak Han'dan 1 Eylül 1579 da barış dileyen bir mektup geldi.¹⁹ 3 Eylül de Serdar'ın yazdığı

¹³ Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)*, s. 255

¹⁴ Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)*, s. 255-256

¹⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "II. Selim'in Tahta Çıkışından 1699 Karlofça Antlaşmasına Kadar" *Osmanlı Tarihi*, Cilt:3, 1. Kısım, Ankara, TTK, 1983, s.59

¹⁶ Aka, "Selçuklulardan sonra Ortadığı'da Türk varlığı", s.847

¹⁷ Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)*, s. 289-290

¹⁸ Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)*, s. 324

¹⁹ Bekir Kütükoğlu, "Lala Mustafa Paşa", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, MEB, 1988 Cilt: 8, s. 732-736

cevapta on gün içinde güvenilir elçileri gelmese, Kars imarını bitiren askerle Şirvan'da ki Tatar Han'ına kavuşarak, taarruza geçeceğini bildirildi. Serdar, Erzurum Beğlerbeğisi Mehmet Paşa komutasında Erzurum askeri ve Rumeli askerlerinden dinç atlılardan bir kısmını eylül ayı sonunda bölgeye gönderdi. Serdar oyalamaları sindirmek için Anadolu Beğlerbeğisi Cafer Paşa komutasındaki Anadolu, Diyarbakır, Sivas, Karaman Eyaletleri ve bir takım gönüllü sipahilerden oluşan kırk bini aşan bir kolu, Kars'tan Revan üzerine akına gönderildi. Şüregel üzerinden Arpaçay'ını geçip Şarabkhane'ye varan akıncı kolu, Tokmak Hanının askeri ile birlikte Revan'da kaçtığı öğrenildi. Ertesi gün erkenden Revana giren akıncılar, burayı iki günde yağmalayıp tahrip ettiler.²⁰ Ekseri Ermenilerden olan ahaliden de binlerce tutsak toplayıp²¹ bir hafta da Kars'a dönen akıncıların getirdiği sürüler ve yağma ile orduda görülmemiş bir ucuzluk oldu.²²

20 Ekim de Serdar, Kars imarının bittiğini ve Revan'a yapılan akını, Sadarete bir arz ve Hoca Sadüddin ile öteki vezirlere de mektuplar yazarak bildirdi. Kars imarına önem verilmesinin nedeni; Kafkasya'da fethedilen bölgelerin korunması oldukça güçlü; özellikle Tiflis, Gürcü ve İran kuvvetleri tarafından baskı altında tutuluyordu. Buralara gerekli yiyecek ve savaş malzemelerinin sevkiyatı ancak Gürcü topraklarından yapılabiliyordu. Bu bölgedeki Osmanlı sınırlarının önem kazanması nedeniyle Kars'a önem verilmiş ve Osmanlı Devleti burayı bölge için üs olarak kullanmıştır.²³

Serdar Ferhat Paşa, Sadrazam Siyavuş Paşa tarafından Revan fethine memur edilmiş; 13 Nisan 1583'te Üsküdar'a geçen yeni Serdar, buradan toplanan askerlerle Erzurum'a doğru hareket etmiştir. Erzurum'a ulaşan ordusunun mevcudunu 100 bine çıkardıktan sonra Kars'a geldi. Bu sırada Revan Beğlerbeğisi Tokmak Muhamedi Han, Ferhat Paşa'nın büyük bir ordu ile üzerine gelmekte olduğunu görerek Tebriz Beğlerbeğisi Türkmen Emir Han ile Gence Beğlerbeğisi Kaçarlı İmamkulu Han'a adamlar göndererek yardım dileğinde bulundu. Gence Beğlerbeğisi kendi eyaletini korumaktan aciz idi. Revan ve Tebriz ordusu ile Osmanlı ordusuna karşı çıkılamazdı; Irak ordusundan da umut yoktu. Bu nedenle ailesini Nahçıvan'a

²⁰ Tayip Gökbilgin, "Süleyman I", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: 9 Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 650

²¹ Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 1993, s. 80

²² Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)*, s. 327

²³ Yaşar Yücel-Ali Sevim, *Türkiye Tarihi*, Ankara, TTK, 1991, Cilt: III, s. 22

öteki Beğlerin evlerini de Alıncak kalesine gönderip, ayak altında kalmakta kurtaran Tokmak Han, ancak kendi askeri ile Osmanlı ordusuna ufak-tefek zarar verebildi.²⁴

15 Ağustos 1583 Çarşamba günü Osmanlı ordusu ile Revan üzerine hareket etti. Şuregel ve Elegez dağı güneyi geçilerek ve buralar alınarak Revan'a varıldı. Şii valisi Tokmak Muhammedi Han İslam ahali ile birlikte Revan'ı terk etmiş,²⁵ şehirde yalnız Ermeniler kalmıştır. 18 Ekim 1583'te Revan Eyaleti kuruldu.²⁶ 21 Ağustos'ta Revan'ın Elegez, Zengi suyunun doğu kıyısındaki Şahbağın da Tokmak Hanın köşkü ortaya alınarak, bir kale yapılmasına ve bütün Beylerbeylerinin desteği ile hendekle de çevrilmesine başlandı.²⁷

Revan'ın imarında taş bulmada güçlük çekildiğinde, Beğler ve askerler çevreye yayılıp, buldukları taşları ve eski, yeni yapıların kalıntılarını, 45 gün içinde: sekiz kuleli iç kale ile kırk üç kuleli dış kale ve 4000 arşın tutan surları, bir kervansaray, cami ve hamamla birlikte yapılarak bitirilmiştir. 13 günde de hendekler tamamlandı. 18 Ekim de Revan'ın imarı tamamlanmıştır. Gerekli araç ve gereçleri ile hazinesi ayrılarak buraya Kars eski valisi Deli Hızır Paşa tayin edildi; Cağaloğlu Yusuf Sinan Paşa'da, vezir rütbesiyle ve Diyarbakır Beylerbeyliği ile Revan Muhafazasına memur kılındı.²⁸

Revan kalesi yapılırken, Tokmak Han'dan elçi olarak gelen ve hapsedildikten sonra serbest bırakılan Divan Katibi Kara Veli ile Kethuda'sı saklandığı Ağrı dağının sarp kısımlarında tahmini olarak Revan'dan firar ettiği tahmin edilen Tokmak Hanında bulunduğu anlaşılmıştır. Yağan şiddetli yağmur askerin moralini bozduysa da Revan'a varıldığında Şii'lerden kimse bulunamadı. Osmanlının yeni Eyaletine toplar konuldu. Buralara gerekli tahkimat yapıldıktan sonra Ferhat Paşa ordusu ile Erzurum'a döndü ve asker kışlağına dağıtıldı.²⁹

Revan Eyaleti yedi sancaktan oluşmuş olup üçü Şarur, Nahçıvan ve Ordubat olup; Revan bölgesi kazaları da şunlardır;

Revan Kazası: Aras solunda Gökçegöl'e kadar uzanır.

²⁴ Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*, s.135

²⁵ Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*, s.136

²⁶ Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya 1454-1829*, s. 65

²⁷ Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)*, s. 346

²⁸ Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül Vukuat, Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, Cilt: 1-2, s.116

²⁹ Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)*, s. 346-347

Aralık Kazası: Aras sağında, şimdiki, Tuzluca, Aralık ilçeleri ile Iğdır İli bölgesi, Ağrı Dağının kuzey yamaçlarını içine alır.

Talın Kazası: Revan'ın kuzeybatısında ve Elegez Dağı yamaçlarını kapsar

Ağcakala Kazası : Güneyde Aras'tan, kuzeyde Şuregel sınırındaki Alacadağ'a kadar, şimdiki Kars'ın Digor ilçesi ile Kağızman'ın Aras solundaki Arpaçay'ına yakın köylerini kapsamaktadır.³⁰

Nahçıva, Şarur ve Ordubat sancaklarının kazaları da şunlardır;

1- Nahçıvan Kazası : Nahçıvan, Mevazi-i khatun, Arslanlu Mülkü, Karabağ, Dereşam, Dereşahbuz, Bazar-Çayı nahiyelerinden ibarettir.

2- Şarur Kazası : Şarur, Zar, Zibil, Alınca Kalesi, Sisyan Nahiyelerinden ibarettir.

3- Ordubat Kazası: Ordubat, Culfa, Azad-Ceyran, Şorlut, Norküt Nahiyelerin den oluşmuştur.³¹

Babasının ve öldürülen kardeşi Hamze Mirza'nın barış isteklerini ve Azerbaycan'ı Osmanlılara bırakılmasını kabul etmeyen yeni Şah I. Abbas, 1577-1578 kışını Tebriz'in doğusunda ve Erdebil'de geçirirken, etrafa akınlar yaparak, Tebriz, Maraga, Merend, Salmas, Tasuç, Urumi, Nahçıvan ve Revan'ı Osmanlılardan koparmak için, Şii beylerini bölgeye göndermiştir. Aralık 1587 sonlarında Dulkadirli Bayat oğlu oymağında Şahkulu Sultanı, Nahçıvan ve Revan valisi tayin ederek, buraları zapt etmek için bir ordu ile gönderdi. Önce Kapan ve Ordubat Kaleleri ile Culfa ve çevresini aldıktan sonra, Revan üzerine varan Şahkulu, Ocak 1588 sonlarında Revan Kalesi önünde çok zaiyat vermiş ve bozularak dönmüştür. Bu sırada Nahçıvan üzerine yürüyen Şahkulu Mart ayında bölgeyi ele geçirmiştir.³²

Ferhat Paşa, 20 Kasım 1588' de başlayıp 9 Kasım 1589 da biten seferle halkın yaptığı rica ve müracaatlar üzerine Revan Beylerbeğisi Hızır Paşa'yı, Nahçıvan zaptına memur kıldı. Hızır Paşa bölgeye varınca bölge halkı kendisine itaat etti. Balaban Köşkünde bir kale yaptıran Hızır Paşa bütün çevreyi de ele geçirdi.

³⁰ Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)*, s. 348

³¹ Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)*, s. 349

³² Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)*, s. 359

Tebriz'in fethi üzerine 1586 yazında Karacadağ Hakimi Şahverdi Han ile birlikte, Tebriz Muhafızı Cafer Paşa'ya adam gönderip itaat eden Ordubat, Gargar, Culfa, Kapan bölgeleri Beğleri ile Nahçıvan Hakimi de, ülkesini Osmanlılara katmışken, Şah Abbas'ın Nahçıvan Beğlerbeğisi tayin ettiği Dulkadirli Bayatoğlu, Şahkulu Sultan tarafından 1587-1588 kışında Nahçıvan Beğini şehit ederek aldığı bu bölge, bir yıl sonra, Revan Beğlerbeğisinin eliyle yeniden zapt edilmiştir. Revan Eyalet defterlerinde Nahçıvan bölgesinin gönüllü olarak Osmanlılara bağlandığı görülüyor.³³

1.1.5. III. Mehmet-I. Ahmet-Genç Osman Dönemlerinde Revan

Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa'da savaşlarla uğraştığı ve Doğu Anadolu'nun Celali isyanları ile karıştığı bir dönem olan Sultan III. Mehmet ile I. Ahmet döneminde Tebriz'i geri alan Şah Abbas Revan'ı yedi ay boyunca kuşatmış daha sonra ele geçirmişse de Osmanlı kuvvetlerinin yaklaştığını görünce, şehri tahrip ve halkını göç ettirerek çekilmiştir. Sonraları yeniden Safevilerin eline geçen Revan, 1616 yılının ilk baharında Osmanlı kuvvetleri tarafından sonuçsuz olarak üç ay kuşatılmışsa da, Sultan Genç Osman döneminde Şah Abbas ile yapılan antlaşma gereğince Safevilere bırakılmıştır.³⁴

Şah Abbas'tan sonra Safevi tahtı bir daha layıkını bulamadı. Dört oğlundan Safi Mirza babasının sağlığında öldürülmüş, Tahmasp Mirza ise yine babasının sağlığında eceli ile ölmüştü. Sultan Muhammed Mirza ile İmam Kulu Mirza'nın gözlerine ise Şah Abbas'ın emri ile mil çektirmişti. Şah Abbas ölmeden önce Mazenderan'da bulunurken, Isfahan'da bulunan Safi Mirza'nın oğlu Sam Mirza'yı yerine vasiyet etti. Dedesinin ölümü üzerine Sam Mirza, Şah Safi adı ile tahta oturduğunda henüz 17 yaşında bulunuyordu. Şah Abbas'ın ölümü Özbeklerin ve Osmanlıların yeniden harekete geçmelerine yol açtı. Özbeklerin 1619 yılında ki Meşhed üzerine giriştikleri sefer başarı ile püskürtüldü. Ancak Batı'dan gelen saldırıları kolaylıkla önlemek mümkün olmadı. 1629' da Osmanlı orduları Hemedan'a kadar ilerlediler.³⁵

³³ Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)*, s. 373-374

³⁴ Bala, "Erivan", *mad. İslam Ansiklopedisi* s. 313

³⁵ Aka, "Selçuklulardan sonra Ortadoğu'da Türk Varlığı", s. 850

1.1.6. IV. Murat'ın Revan Seferi

Sultan IV. Murat, Bağdat seferine çıkmadan önce bir rüya gördüğü rüyasında Revan'a doğru yöneldiğini söyledi. Rüyaya uyarak sefer yönünü Revan'ı ele geçirmeye çevirdi.³⁶

1633 yılında Osmanlı-İran savaşı yeniden başladı ve Sefere bizzat çıkan Osmanlı hükümdarı IV. Murat, kara kış içinde otağı Üsküdar'da kuruldu. Hareketten evvel kendisinin haberi olmadan hiçbir ocak ağasının ortak ve koruyucu isimleriyle İstanbul'da asker bırakmamasını emir verdi. Osmanlı Padişahı menzil menzil yürüyüp Sünür Ovasına³⁷ varınca askere bahşişler verildi. Oradan Erzurum'a vardı. Vezir Mehmet Paşa emrindeki asker eksiksiz, cephane hazır bekliyordu. Yirmi Balyemez top,³⁸ dört yüz parça Şahi Zarben³⁹ ve sayısız asker ve cephane ile hareket edildi. Erzurum'dan Kars'a ve oradan 28 Temmuz 1635 tarihinde Revan önüne geldi.⁴⁰ Revan kalesinin altına çadırlar kuruldu. Osmanlı askerlerine kaledeki Şii'ler tarafından uzun namlulu silahlar ile ateş açılmaya başlandı. Osmanlı ordusu da Revan kalesine karşı hücumla geçti.⁴¹

Revan kalesi küçük ve geniş olmayıp, atılan topların genellikle kalenin karşı tarafına düştüğü de oluyordu.⁴² Bu kale küçüklüğünden ziyade hudut üzerinde bulunması sebebiyle öneme haizdir. Kalenin muhafızı Emirgüneoğlu Tahmasp Kulu Han idi.⁴³ Revan kalesi muhasara edildi. Zaman zaman Padişah ve diğer askeri erkan Revan kalesinin yüksek yerine çıkıp kalenin nasıl alınması gerektiği ile ilgili müşavere yaptılar. Kalede on iki bin muhafız bulunmaktaydı. Revan muhasarası on bir gün sürmüş, kale muhafızı Emirgüneoğlu kaleden belli başlı sultanlardan Nevruz Sultan, Bozcalu Sultan, kethüdası Murat Ağa, Hızır Beğ,

³⁶ Mustafa Nuri Paşa, , *Netayic Ül Vukuat, Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, Cilt: 1-2, s. 237

³⁷ Bayburt-Kelkit-Erzincan yolu üzerinde, Kelkit ile Bayburt arasındadır. Burada bu adı taşıyan bir de köy vardır. Mehmet Halife, *Tarih-i Gilmani*, (Haz. Kamil Su), Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, 1986, s.161

³⁸ Osmanlılar tarafından bir zamanlar kullanılmış olan uzun menzilli bir tür ağır topun adıdır. Mehmet Halife, *Tarih-i Gilmani*, s.1461

³⁹ Kısa menzilli kale topudur.

⁴⁰ Mehmet Halife, *Tarih-i Gilmani*, s.14

⁴¹ Dağlı- Kahraman, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, s.323-324

⁴² Hamer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Cilt: 5, İstanbul, Hikmet Neşriyat, s.201

⁴³ Emir Güne Oğlu: Aran Eyaleti merkezi olan Revan valisi idi. Revan'ın alınmasından sonra IV. Murat'ın huzuruna çıkıp yer öptü. Böyle bir kaleyi on günde teslim ettiği için Şah tarafından idam olunacağından korkuyordu; Osmanlı hizmetine girmek istedi, Sünni mezhebini kabul etti. Yusuf Paşa adını aldı ve vezir rütbesi verildi. Yeni ünvanı ile Halep'e tayin edildi. Yolda kendisi ile beraber Trablusşam'a giden Murat Paşa'yı sarhoşlukla hançerleyip öldürdü. İki ay Halep'te kaldıktan sonra IV. Murat tarafından İstanbul'a çağırıldı. Padişahın nedimi oldu ve sefahat yolunda IV. Murat'ı epeyce azdırdı. Beş altı yıl kadar rahat bir yaşantı sürdükten sonra, Sultan İbrahim'in tahta çıkışını kutlamaya gelen İran elçisinin çevirdiği dolaplar ve isteği üzerine öldürülmüştür. (Mehmet Halife, *Tarih-i Gilmani*, s. 162- Mustafa Nuri Paşa, *Netayic Ül Vukuat*, s.337)

Emin Muhammed ve ne kadar tebaası⁴⁴ varsa saraydan çıkararak padişah ile görüşüp kaleyi teslim etti. 10 Ağustos'ta İkinci kez Revan Eyaleti kuruldu. Revan'ın fethinden sonra, Sultan IV. Murat'ın fermanı ile şehrin dört-beş bin Şii halkı, üç saat içinde Revan'ı terk etti.⁴⁵ Sultan Murat, Tahmasp Kulu Han'a Yusuf adını ve vezirlik verdi. Bundan sonra adı Emirgüneoğlu Yusuf Paşa oldu ve kendisine Halep valiliği verildi. Bir müddet sonra ayaş ve ahlaksız olmasından dolayı azledilerek İstanbul'a getirilmiştir.⁴⁶ Revan kalesi tamir edilip içine on iki bin asker, cephaneye konup muhafızlığı Murtaza Paşa'ya bırakılarak geri dönüldü. Revan'ın fethi sırasında Revan Nahiyelerinden olan Sürmeli ve saire'den 80, Şuregel, Abarant ve diğer bölgelerden bir çok köy halkı evlatları ve eşyaları ile beraber Beyazıt çevresi ile Kars Eyaleti kazalarında geçici olarak yerleştirilmişlerdir. Savaş alanı içinde kalan esas yurtlarının harap olması dolayısıyla onların eski yerlerine nakledilmeleri gecikmiş ve bunun üzerine ahalinin müracaatları sonucunda harap edilen yerlerine yerleştirilmeleri hakkında bir ferman çıkarılmıştır.⁴⁷ Sultan IV. Murat'ın Revan seferi gidiş ve dönüşü on ay sürmüştür. Revan kalesinin fetihnemesi İstanbul'a yettiğinde şehirde şenlikler yapılmıştır.⁴⁸

Revan ele geçirildi. Fakat Azerbaycan'a hakim olunamadı. Osmanlı ordusu çekildikten sonra Şah I. Safi kışın harekete geçmiş beş on günden fazla dayanamayan Murtaza Paşa, aldığı yaraların tesiriyle kumandayı kethudası Zülfekâr Ağa'ya bırakmıştır. Anadolu ve Karaman paşalarının yola çıkmasına rağmen fazla tazyike dayanamayan Revan, 1 Nisan 1636 tarihinde teslim olmuştur.⁴⁹ Bu olayı duyan Sultan Murat, Sadrazam Tabanı Yassı Mehmet Paşa'yı bütün çabalarına rağmen elden çıkmasına gücü yetmediği için teselli etmiştir. Fakat sonradan sadrazam kusurlu bulundu. Revan Kalesi'nin ele geçirilmesinden hemen sonra, Mirimiranlardan münasip birisinin kalede muhafız bırakılıp Murtaza Paşa'nın yeterince askeri birlikle Kars'ta oturması ve yapılması muhtemel olan herhangi bir saldırıda, kaledekilerin savunmayı sürdürmeleri ile birlikte dışardan da Türk birliklerinin yardıma gelmesi durumun gereği ve savaş kuralı olduğu Tabanı Mehmet Yassı Paşa'ya hatırlatıldığı halde sadrazam, çekememezlik ve zahmeti göze alamama nedeni ile Murtaza Paşa'yı Revan kalesine yalnız bırakmıştı. Bu hataların, sonradan İranlıların şehri yeniden ele geçirmelerine

⁴⁴ Yunus Zeyrek, *IV. Sultan Murad'ın Revan ve Tebriz Seferi Ruz-Namesi*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999, s.60-69

⁴⁵ Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya 1454-1829*, s.75

⁴⁶ Boğazda kendisine verilen köşkten dolayı o semt Emirgan ismiyle şimdi meşhurdur.

⁴⁷ Kaya, "1877-1878 Harplerinde Ağrı Bölgesine Göç Hareketleri", s. 205

⁴⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, II. Selim'in Tahta Çıkışından 1699 Karlofça Antlaşmasına Kadar*, Cilt: 3, I. Kısım, Ankara, TTK. 1983, s. 195-199

⁴⁹ Hamer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Cilt: 5, s. 216

yol açtığı padişaha söylendi. Yaptığı bu hatadan dolayı sadrazam görevden alındı.⁵⁰ İranlıların öteden beri izledikleri, Osmanlı sultanlarının komutasındaki ordularının karşısına doğrudan doğruya çıkmayıp İran içlerine çekilmek ve Sultan çekildikten sonra kalan muhafaza kuvvetlerine saldırıp kaybettikleri geri almak siyasetlerini bir kere daha tekrarlamışlardır.⁵¹ IV. Murat'ın gerek Revan gerekse Bağdat seferleri Anadolu'daki sipahi zorbalarını temizlemesi bakımından da önemlidir. Bu sefer sırasında IV. Murat Erzurum'a varmadan önce bölgede vaktiyle haksızlığa uğrayan, Dersim dağlarına ve çetin bölgelere sığınan Türk aşiretlerinin, buralardan çıkıp Türk topluluğuna karışmasını candan arzu etmiş ve hatta Dersim eteklerinde ve Pülümür bölgesinde olan Türkmen ve Alevilerin doğu illerinin yukarı kısımlarında, daha geniş yerlere çıkmasını istemiş ve verdiği emir hemen uygulanmıştır.⁵² Tebriz'i de ele geçiren IV. Murat burada kalmamış, bölgeden ayrılmıştır. 1638 tarihinde tekrar harekete geçen Osmanlı Padişahı IV. Murat Bağdat üzerine yürüyerek şehri Safevilerden almıştır. Revan'ın tekrardan Safevilerin eline geçtiği haberi alınmıştır. Revan'ın tekrar geri alınması için, ordu yola çıkmış ise de, Safeviler'in isteği üzerine Revan Safevilerde kalmak şartıyla barış yapılmıştır.⁵³ Kasr-ı Şirin Antlaşması olarak anılan bu antlaşma 17 Mayıs 1639 tarihin de imzalanmıştır.⁵⁴ Bu antlaşmayla on yedi yıl sürmüş olan Osmanlı – Safevi savaşları sona ermiştir.⁵⁵

1.1.7. III. Ahmet Döneminde Revan

Kasr-i Şirin Antlaşması uzun müddet oradaki ahalinin rahat etmesini sağladı ise de, Sefavi baskısı, Sünni ahalinin şikayeti üzerine III. Ahmet zamanında, 1714'de Osmanlı ordusu tekrar Azerbaycan üzerine yürüdü. Bu sıralarda Sefavilerin son şahı II. Tahmasp'ın beceriksiz yönetiminden istifade etmek isteyen Ruslar, Hazar sahillerini işgal edince, Osmanlılar da Güney Azerbaycan'a girdi. Erzurum'dan fermanla istenilen on tane balyemez topu gecikmelerle Revan önlerine gelmiştir. Erzurum Valisi Mustafa Paşa'da Revan seferine katılmıştır. Sefer sonrası Revan'dan Erzurum'a uğurlanmıştır.⁵⁶ Bu seferle 1724 tarihine kadar Revan alınmış ardından da Nahçıvan teslim olmuştur. Ağustos 1725'de Lori ve Eylül'de Gence Erdelan, Urmiye, Hemedan, Meraga, Kirmanşah ve Luristan eyaletleri ele

⁵⁰ Mustafa Nuri Paşa, *Netayic Ül Vukuat, Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, Cilt: 1-2, s. 238-239

⁵¹ Mehmet Öz, "II. Viyana Seferine Kadar XVII. Yüzyıl", s. 721

⁵² Mehmet Şerif Fırat, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, Ankara, TKAE, 1981, s. 113

⁵³ Bala, "Erivan mad", s.313

⁵⁴ Aka, "Selçuklulardan Sonra Ortadoğu'da Türk Varlığı", s. 850

⁵⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi "XVI. Yüzyıl ortalarından XVII. Yüzyıl sonuna Kadar"*, Cilt: III/2. Kısım, s. 248

⁵⁶ Enver Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Ankara, YÖK Matbaası, 1992, s. 233

geçirilmiştir.⁵⁷ Bu yıllarda Osmanlı siyaseti, Azerbaycan'a yerleşmek ve burayı merkezi hükümete bağlamak esasına bağlıydı. Bu nedenle, yurtlarından göç edenlerin geri dönmesi için ferman yayınlandı. Ardından Revan, Nahçıvan, Tebriz, Hoy, Erdebil, Gence, Meraga, Urmiye gibi şehirler ve kır kesiminde nüfus ve arazi tahriri yapıldı.⁵⁸

1.1.8. I. Mahmut Döneminde Revan

1731 tarihinde Irak cephesi serdarlığına Hekimoğlu Ali Paşa atanmıştı. Bu sırada Şah Tahmasp yeniden harekete geçip Revan'ı kuşatmaya başladı; fakat kaledeki muhafız kuvvetleri komutanı Timurtaş ve Mehmet Paşaların karşı saldırıya geçmeleri üzerine, 1731 tarihinde bozguna uğrayıp kaçmak zorunda kalmıştı. Buna rağmen tekrar harekete geçen Şah Tahmasp, Revan saldırısına karşı bu kez kalede bulunan Hekimoğlu Paşanın başarılı savunması karşısında da geri çekilmek zorunda kaldı. Bu zaferden sonra Hekimoğlu Ali Paşa Tebriz'in geri alınmasıyla görevlendirilmiştir.⁵⁹

Nadir Şah iktidara geldikten sonra yönünü Kafkaslara çevirmiştir. Nadir Şah Kafkasya konusunda kendisine çok güveniyordu. 1733 tarihinde Bağdat kuşatması sırasında Bağdat Valisi ile yaptığı görüşmelerde barışı yapılması şartı olarak Gence, Revan, Şirvan ve Tiflis'i istemiş fakat bu teklif Osmanlı devletince kabul görmemiştir. Bundan sonra Nadir Şah Kafkaslar üzerine harekete geçmiş, bu durum karşısında Dağıstan'a kadar ulaşan Safevi kuvvetlerine karşı Osmanlı Devleti Kırım Hanı Kaplan Giray vasıtası ile Dağıstan'a yardım etmişse de istenilen sonuç alınamamıştır.⁶⁰

1743 tarihinde Irak cephesinde başarılı olamayan Nadir Şah, Temmuz 1744'de Kars'a yürüyerek kaleyi kuşatmaya başladı. Şah kaleyi üç aya yakın bir süre kuşatmışsa da kale muhafızlarının şiddetli savunması karşısında başarılı olamayarak bozgun halinde çekilmiştir. Bundan faydalanan Diyarbakır valisi Abdullah Paşa beraberinde bazı aşiret kuvvetleri olduğu halde, 18 bin kişilik bir kuvvetle Hemedan ve çevresine akınlar yapmıştır. Bu arada Osmanlı hükümeti, Doğu cephesi seraskeri eski Veziriazam Ahmet Paşa'ya talimat vererek İran Şahı ilan edilen Şah Safi Mirza lehine faaliyet göstermesini bildirmiştir. Bununla birlikte Ahmet Paşa'nın hastalanması nedeniyle yerine eski Veziriazam Mehmet Paşa Anadolu valiliği ile Doğu cephesi seraskerliğine atanmıştır. Çok geçmeden harekete geçen

⁵⁷ Mustafa Aydın, *Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı Kafkaslar*, İstanbul, Gökkuşbu Yayınlar, 2005, s. 39, Bilge, Osmanlı Devleti ve Kafkasya 1454-1829, s. 108

⁵⁸ Bilgili, "Azerbaycan Türkmenleri Tarihi", s.24

⁵⁹ Yücel- Sevim, *Türkiye Tarihi*, Cilt:IV, s.4

⁶⁰ Budak, "Rusya'nın Kafkasya'ya yayılma Siyaseti", s.647

yeni serasker, 1745'de İran sınırını aşarak Revan'ın kuzeyinde bulunan Yagorvat ovasına gelip karargah kurmuştur. Burada Nadir Şahın ordugahı bulunuyordu. Mehmet Paşa'nın esas hedefi bu ordugaha saldırmak idi. Bununla birlikte Yagorvat Boğazında iki taraf kuvvetleri derhal çarpışmaya başladılar. Burada üç gün süren Metris Savaşlarında Osmanlı kuvvetleri İran kuvvetlerini ciddi biçimde sıkıştırmışlardı. Bazı komutanlar derhâl saldırıya geçmeleri, bazıları ise saldırının erken olduğu söyleyerek aleyhte olmuşlardır. Bu sırada Yeğen Mehmet Paşa vefat etmiştir. Bunu bahane eden saldırı karşıtları savaşın en şiddetli sürdüğü sırada geri çekilmişlerdir. Bu durum öteki Osmanlı kuvvetlerini de etkilediği için tam zafer kazanılacak bir durumda iken ordu büyük bir kayıp vererek Kars'a çekilmiştir. Kaynaklarda Revan savaşı olarak da geçen bu savaşı Osmanlı kuvvetleri kaybetmiş oldu. Osmanlı ordusunun çekilmesi üzerine Nadir Şah Osmanlı hükümetine bir barış teklifi sunmuştur.1746 tarihli bu barışa göre Osmanlı-Safevi sınırı IV. Murat dönemindeki Kasr-i Şirin Antlaşması esasları üzerinden kabul edilirken diğer taraftan İran hacılarına Han Emiri atanması, üç yılda bir değiştirilmek üzere, devlet başkentlerine Şahbender atanması ve karşılıklı esirlerin değiş-tokuşu konularında anlaşılmıştır.⁶¹

Safevi Devletinin yıkılmasıyla birlikte Azerbaycan'a hakim olan Avşarlardan Şah Nadir, İmam Cafer Sadık'ın anlayışına uygun bir mezhep politikası uygulayarak Sünni ve Şii Müslümanlar arasındaki düşmanlığa son vermek istedi. Ancak sert ve acımasız bir karaktere sahip olan Nadir Şah, merkezîyetçi yapıya girmek istemeyerek emrine itaat etmeyen Türkmen unsurlarına karşı çok sert uygulamalarda bulundu. Bu anlamda, Türkmenleri öz yurtlarından kaldırarak başka yerlere tehcir etti ve kılıçtan geçirdi. Nitekim 1736-1747 yılları arasında, Meraga'da yaşayan Otuzikili boyunun Halilvend kolunu, Karabağ aşiretlerini, Mugan Şahsevenlerini ve Derbend'de yaşayan aşiretleri Horasan'a, Kür boylarında yaşayan Sorsor boylarını Şirvan'ın kuzeyine ve Derbend-Kuba arasına sürgün etti. Ancak bunlardan Karabağ aşiretleri, Karabağ Hanlığını kuran Penah Ali Bey tarafından geri getirildi. Öte yandan Esterabat ve Merv'de yaşayan Kaçarları da kılıçtan geçirdi.⁶²

Şah Nadir'in 1747'de ölümü üzerine Azerbaycan'da siyasi otorite boşluğu meydana gelmesi, Güney Kafkasya da Osmanlı etkinliğinin artmasına zemin hazırladı. Özellikle bu etkinlikler, Müslüman Kafkas topluluklarını Osmanlı Devleti'nin saflarına

⁶¹ Yücel- Sevim, , *Türkiye Tarihi*, Cilt:IV, s.25-26

⁶² Mehmet Ali Çakmak, " Azerbaycan'da Müstakil Hanlıklar Devrine Umumi Bir Bakış", *Genel Türk Tarihi*, C : 4, (Edt. Hasan Celal Güzel-Ali Birinci), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.383

çekerek Rusya karşısında bir güç oluşturmak şeklindeydi. 1760'lara kadar Osmanlı Devleti, Kafkaslardaki gelişmelerden sınırdaki Çıldır Beylerbeyliği aracılığıyla haberdar oluyordu.⁶³ Aynı zamanda bu durum hanlıkların ortaya çıkmasına da neden oldu. Azerbaycan'ın sosyal ve siyasi hayatında yeni bir dönem olan Hanlıklar dönemi 1828 tarihine kadar devam etmiştir.⁶⁴ Bu hanlıklar siyasi ömürleri ve coğrafi konumlarına bakılarak iki kısma ayırmak mümkündür. Bunlar Güney Azerbaycan Hanlıkları ile Kuzey Azerbaycan Hanlıklarıdır.⁶⁵

Nadir Şahın ölümünden sonra zaten birliklerinden mahrum bırakılmış olan Azeri Türkleri, Şirvan, Şeki, Taliş, Karabağ, Kuba, Gence, Revan ve Bakü hanlıklarını kurarak müstakil birer devletçik durumuna gelmişlerdir. Fakat onların parçalanmış hali düşmanlarının işgal emellerini uyandırmıştır.⁶⁶

1.2. Revan Hanlığının Doğuşu (1747-1828)

1.2.1. Tarihçe

XVIII. yüzyılın ortalarına doğru Safevilerin zayıflaması ve Rusya'nın başka sorunlarla uğraşması Azerbaycan'da müstakil hanlıklar oluşurken, Osmanlı Devleti bu oluşumları aynen kabullenerek, hanlar üzerinde nüfuzunu oluşturmaya ve onları kendi yanına çekmeye çok özen göstermiştir. Bir başka deyişle hanlıkların oluşmasında, bölgeye Osmanlı Devletinden fiili bir müdahalenin gelmemesi büyük rol oynamıştır. Bu hanlıklar bağımsızlıklarını Osmanlıdan değil İran'dan almışlardır.⁶⁷

Bu hanlıkların ortaya çıkması siyasi otorite boşluğu başta olmak üzere diğer nedenlerden bazıları ise, o tarihlerde bölge halkının sahip olduğu sosyal yapı ve kültürel özellikler ve diğer önemli bir faktörde, bu tarihlerde bölgedeki güçlü devletlerin her birinin Azerbaycan'a müdahale edemeyecek kadar fazla sorunlar ile uğraşmasıdır.

Revan Hanlığı, XVIII.yüzyılın ikinci yarısı XIX. yüzyılın başlarında diğer bölge hanlıklarına göre daha kuvvetli bir stratejik duruma sahip olan Azerbaycan Türk Hanlıklarından biriydi. Aslında bir Azerbaycan toprağı olan bu hanlığın arazisinde bugün bir Ermenistan Devleti bulunmaktadır. Bu nedenlerden dolayı hanlığın tarihi uzun süre

⁶³ Budak, "Rusya'nın Kafkasya'ya yayılma Siyaseti", s. 649

⁶⁴ Bilgili, "Azerbaycan Türkmenleri Tarihi", s. 24

⁶⁵ Çakmak, "Azerbaycan'da Müstakil Hanlıklar Devrine Umumi Bir Bakış", s.384

⁶⁶ Mehmet Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi*, İstanbul, Nesil Matbaacılık, 1993, s.15

⁶⁷ Çakmak, "Azerbaycan'da Müstakil Hanlıklar Devrine Umumi Bir Bakış", s.382-383

Azerbaycanlı tarihçilerin ilgisini çekmemiştir. Buna karşılık Ermeni tarihçileri de bunun bir Türk hanlığı olduğunu düşünerek pek ilgilenmemişlerdir.⁶⁸

Revan Hanlığı Safaviler Devleti'nin dahilinde de Çukur Sa'd olarak bilinen bölgede kurulmuştur. İrevan beylerbeyliği Revan şehri ve çevresini, Maku, Sederek, Nahçıvan ilini,⁶⁹ aynı zamanda Beyazıt kalesini, Şadılı kabilesinin vilayeti ile Dumbuli kabilesinin vilayetini ve Magezberd'i içine almaktaydı. Revan ve Nahçıvan Hanlıkları Ustaclu ve Kacar boylarının temsilcileri vasıtasıyla idare edilmekteydi. Rusya'nın bu yerleri hakimiyeti altına almalarına kadar bunların hükümlerleri devam etmiştir.⁷⁰

1727 yılında yapılan tahrirlere göre deftere kayıtlı nüfusunun % 61.2'si Müslüman-Türk, % 38.8'i Hıristiyan Ermeni ve Çingene olan Revan bölgesi, Nadir Han komutasındaki İran ordusunun 3 Ekim 1735'te ki işgaliyle ele geçirilmiştir.⁷¹ Osmanlı Devleti Revan şehri ve çevresini aralıklarla 1735 yılına kadar yönettiler. Bölge toprakları Afşar boyuna geçtikten sonra İran'ın yönetimine geçmiştir.

1736 yılında Nadir Şah, Muğan kurultayında kendini Şah ilan ederek resmen Safevi sülalesinin hakimiyetine son verdi. Nadir Şah bu dönemlerde güvenilir adamı Pir Mahmut Han'ı Revan Beylerbeyi olarak atadı. Bu hanlığın tüm prensipleri bu dönemde atılmıştır.

Azerbaycan'ın kuzeybatısında yerleşen bu hanlığın başkenti İrevan şehriyle birlikte Kırkbulak, Zengibasara, Garnibasara, Vedibasara, Şerur, Soran, Derek, Saatlı, Tala, Seyidli, Serdarabat, Gerni, Abran, Dereşişek ve Göyçe olmak üzere on beş vilayeti bulunmaktaydı.

1748 tarihinde Mir Methi Han, kendi arazisini genişletmek amacıyla Urmiye Hanlığına saldırdı ve onun bazı bölgelerini ele geçirdi. 1749 tarihlerinde Revan Hanlığı saldırıya uğradı. Gürcü hanlarının bölge saldırıları neticesinde Revan hanı Gürcü hanları ile birlikte olmaya söz verdi. Daha sonra Revan Hanlığı güneyden gelen tehlikelerle karşılaştı. Bu defa Urmiye Hanı 1748 tarihli yenilginin öcünü almak için harekete geçti. Bu saldırılar karşısında Revan Ermenileri, Gürcü Çarlarından yardım istediler. Fakat Gürcü kuvvetleri gelen Afgan ve Afşar kuvvetlerine karşı başarılı olmayarak geri çekilmek zorunda kaldılar.

⁶⁸ Saide Hacıeva, "İrevan (Revan) Türk Hanlığı ve Osmanlı Devleti ile İlişkileri", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt :7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 64

⁶⁹ Ruhengiz A. Sultanova, "Makı Hanlığı", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt:7 Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.123

⁷⁰ Hüsamettin Memmedov, "Beylikten Hanlığa: Gence – Karabağ", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: 7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002 s.57

⁷¹ Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya 1454-1829*, s. 220

Bu savaş Revan Hanlığında bir taht değişikliğine de neden oldu. Mir Methi Han tahtan indirilerek yerine Halil Han Özbek tahta oturtuldu.1749 tarihinde Revan'ı ele geçirmek için harekete geçen Muhammed Hasan Han Kaçar komutasındaki İran birlikleri, Gürcü ittifakı neticesinde yenilgiye uğramışlardır.⁷²

Afşar ve Afgan orduları Güney Azerbaycan'ı bırakıp gittikten sonra bu defa Gürcü Çarları Azerbaycan Hanlıklarına karşı işgal politikasını devam ettirdiler. Halil Han'ı Revan'da destekleyen çok azdı. Bundan yararlanan yerli feodal, Hasan Ali Han Kaçar ihtilal yaparak hanlık tahtını ele geçirdi. Hasan Ali Han'ın kısa bir hanlık döneminden sonra tahta kardeşi Hüseyinali Han geçti.1756 ve 1769 yıllarında Gürcü Kralı II. İrakli, Revan Hanlığına saldırmış. Hüseyinali Hanı kendisine bağlı hale getirmişti. O Gürcü hazinesine belli miktarda vergi vermektedirdi bu vergi verme ve boyun eğme olayı İran yönetimini ele geçiren Kerim Han Zend, bu durumdan memnun değildi ve hana Gürcülere vergi vermem teklifinde bulundu Hüseyinali Han da bu vergiye itiraz etti.⁷³

1779 tarihinde Kerim Han Zend öldükten sonra Gürcü kralı Revan Hanlığı üzerinde tekrar harekete geçti. Kuvvetli bir savunma ile karşılaşan Gürcü Kralı geri dönmek zorunda kaldı ve geri dönerken 1600 Hıristiyan ve 700 Müslüman ailesini de beraberinde götürdü. Hüseyinali Han Osmanlı Devletinin desteğine güvenerek Gürcistan'a götürülmüş aileleri geri isteme talebinde bulunduysa da bunu yapmayan II. İraklı bunlara karşı bir yumuşama gösterdi. Gürcü Çarlarının sürekli Revan Hanlığına saldırması ister istemez Osmanlı Devletini rahatsız ediyordu. Revan Hanlığına karşı yabancı tehditler komşusu olan Osmanlı Devletini tarafsız bırakmadı. Sultanın emriyle Revan'daki durumu öğrenmek için Kars şehrinde üç tüccar buğday almak amacıyla bölgeye giderek onlara mücadele önerdiler. Buradakilere İstanbul'dan Kars'a çok sayıda top getirildiğini bildirdiler. Osmanlı İmparatorluğu sürekli olarak Erzurum, Kars ve Beyazıt paşalarını Revan ve diğer Azerbaycan hanlıklarını, Gürcülere karşı destek vermeye çağırıyordu.⁷⁴

Osmanlı Devletinin Azerbaycan hanlıklarını himaye eden bir tavır içine girdiğini gören Hıristiyan Gürcü Kralı İrakli, Rus Çarına müracaat ederek Moskova hakimiyetine girdiğini bildirmiştir. Arkasını kuvvetli bir himayeye dayayan Gürcü Kralı, Moskova'nın direktifiyle Azerbaycan hanlıkları arasında kurulmaya çalışılan birlik ve ittifak çalışmalarını

⁷² Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya 1454-1829*, s. 127

⁷³ Hacıeva, "İrevan (Revan) Türk Hanlığı ve Osmanlı Devleti ile İlişkileri", s.67

⁷⁴ Hacıeva, "İrevan (Revan) Türk Hanlığı ve Osmanlı Devleti ile İlişkileri", s. 68

bozacak entrikalar peşine düşmeye başlamıştır. Bundan bir sonuç çıkaramayan Rusya, Azerbaycan hanlıklarına elçiler ve hediyeler göndererek önce onları Rus idaresine girmeye teşvik etmiş, bunu başaramayınca da tehdit etmeye başlamıştır. Bunun üzerine bu hanlıklar Osmanlı Devletinden yardım istemişlerdir. Bundan harekete geçen Osmanlı Devleti 1782 ve 1784 yıllarında Çıldır valisi vasıtasıyla Azerbaycan hanlarına hediye ve nişanlar göndererek morallerini düzeltmeye çalışmıştır. Osmanlı Devleti, Rusya'nın faaliyetlerinden tedirgin olduğu için, Kafkas hududundaki kaleleri takviye yoluna gitmiş ve bu arada karşı faaliyete geçerek Gürcü Kralını kendi tarafına çekmeye çalışmıştır. Ne var ki Osmanlı Devleti bu yolda ki çalışmasında istediği başarıyı elde edememiştir.⁷⁵

Osmanlı Devletinin Revan Hanlığını sürekli desteklemesi ve işbirliği yapması bölgedeki yerli Ermenilerin hoşuna gitmedi. Bunlar da Osmanlı Devletine karşı Rusya'dan destek istiyorlardı ve Osmanlı Devletini Rusya'ya kötülüyorlardı.1783 tarihinde ülkedeki bir isyan sonucu Hüseyinali Han öldürülünce yerine büyük oğlu Gulamali Bey Revan tahtına oturdu.1784 yılının başlarında bölgede bulunan Osmanlı temsilcisi Halil Efendi yeni Han'a Gürcülere vergi vermemeyi telkin etti. Bu arada Rusya'nın Kafkas orduları komutanı ise Gürcü Kralı II. İraklı'ya Revan'ı almak için kışkırtıyordu. Revan'da bulunan Kars, Erzurum ve Beyazıt paşalarının temsilcileri ise yeni hükümdarı hem Rusya'ya hem de Gürcülere karşı savaşmayı öneriyorlardı. 1784 yılının ortalarında Gulamali Han öldürüldü. Çok küçük yaştaki kardeşi Mehemmet Bey tahta geçti. Annesi Gürcü olduğu için II. İraklı onu etkiliyordu. Osmanlı Devletinin sürekli Revan Hanlığını desteklemesi ve iyi ilişkiler kurması, Rusya ve İraklı'yi rahatsız ediyordu. Bu nedenle Revan'da ki taraftarlarını desteklemek amacıyla bölgeye iki bin kişilik ordu gönderdi.⁷⁶

1795 yılında Revan Hanlığı güneyden yeni ve daha kuvvetli bir tehlikeyle karşılaştı. Kerim Han Zend'in ölümü üzerine İran tahtına geçen Ağa Mehemmet Han şahlık iddialarını resmileştirmek adına Güney Kafkasya'yı kendine bağlamak düşüncesindeydi. Osmanlı yönetimi, bölgedeki sancaklara gönderdiği fermanda Revan Hanlığına gelebilecek İran saldırısı karşısında Revan hanlarının imdat çağrısı karşısında gelecek muhacirlerin Osmanlı topraklarına kabul edilmesini, İran'la barış yapılıncaya kadar Revan'dan muhacir geleceği ve İran ile Revan arasında savaş barış yapılıncaya kadar devam edeceği bildirilmiştir.⁷⁷

⁷⁵ Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi*, s.15

⁷⁶ Hacıeva, "İrevan (Revan) Türk Hanlığı ve Osmanlı Devleti ile İlişkileri", s. 68-69

⁷⁷ BOA, HAT, 162/6748

Ağa Mehemmet Han, hareket sırasında Azerbaycan hanlarına haber göndererek kendisine itaat etmeleri ve bunun belirtisi olarak kendisine rehin vermelerini istiyordu. Revan Han'ı daha politik davranarak sevmediği kardeşlerini rehin olarak gönderdi. Bu durumda kuşkulanan İran Şah'ı bir orduyu Revan kalesini işgal etmeye gönderdi. Otuz beş gün direnen Revan Han'ı en sonunda teslim olmak zorunda kaldı. Bu durumda İran'a vergi vermeyi orduları ile onun himayesine girmeyi kabul etti. Bu sefer sonucunda kısa sürede Azerbaycan'ın Nahçıvan, Talış ve Revan hanlıkları ele geçirildi.⁷⁸

XIX. yüzyılın başlarında Revan Hanlığı ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkiler bozuldu. Şerif Paşanın Sultana karşı isyan etmesi ile Revanlı Mehemmet Han isyancı paşayı destekledi. Bu durum karşısında 1802 yılında Osmanlı Devletinin Kars Paşası ile Rus ordusu birleşerek Revan Hanı Mehemmet Han'ı yendiler. 1803 yılından başlayarak Rus Çarlığı Kuzey Azerbaycan Hanlıklarını işgal etti. Kafkasya'daki Rus komutanlığı İran ve Osmanlı sınırındaki Revan kalesinin alınmasına özellikle dikkat ediyorlardı. Bu nedenle 1804 yılının başlarında başkomutan Sisyanov, yönetimindeki orduyla yaklaştı. Revan'a doğru yürüyen ordu yaklaşık dört bin kişiden oluşuyordu. Bu durum da Revan Hanı İran birliklerini Revan'a davet etmiş ve bunun üzerine 30 000 asker ve altı toptan oluşan Abbas Mirza komutasındaki İran ordusu Revan'a doğru harekete geçmiştir.⁷⁹ Revan Hanı'nda bu durum karşısında kale duvarlarına toprak yerleştirdi çok fazla gıda ve silah yığı. Rus ordularının Azerbaycan'a yaklaşması İran'ın müdahalesini gerektirmiş ve 1805-1813 tarihlerinde Birinci Rus-İran savaşı başladı.⁸⁰ İran Şahı ordularını stratejik bir nokta olan Revan'a yöneltti.

Rus ordularının Revan'ı almak için gösterdikleri çaba başarısızlıkla sonuçlansa da Rus komutanlığı kaleyi işgal düşüncesinden vazgeçmiyordu. İran ise Revan'da güçlenmek eğilimindeydi. Bu arada İran, Mehemmet Han'ı tahtan uzaklaştırarak Hüseyingulu Hanı Revan tahtına çıkardı. Kafkasya'da Rusya işgalinin kuvvetlenmesi Osmanlı Devletini rahatsız ediyordu. Bu 1806 yılında Osmanlı ve Rusya arasındaki savaşın başlama nedenlerinden biri oldu. Osmanlı Rus savaşının başlaması Rusya'nın Kafkasya'daki durumunu zorlaştırdı. 1808 tarihinde Rusya altı bin kişilik bir orduyla Revan üzerine yürüdü. Revan Han'ı Hüseyingulu Han, kaleyi iki bin askerle kardeşi Hasan Han'ın yönetimine bırakıp kendisi beş bin

⁷⁸ Sarıahmetoğlu, *Azeri-Ermeni İlişkileri 1905-1920*, s.3

⁷⁹ Aydın, *Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı Kafkaslar*, s. 76

⁸⁰ İbrahim Ethem Atnur, "Nahçıvan", *Türkler ansiklopedisi*, Cilt :19, Ankara ,Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 309

savaşçıyla kaleden çıkararak Haydarçay kıyısında ordugah kurdu. Rus ordularının bu ikinci kuşatması da istenilen başarıyı vermedi.⁸¹

1.2.2. Revan Hanlığında Ermeniler

Doğu Anadolu'nun bir kısmını da içine alan ve tarihte Ermenilerin yaşadıkları yer olarak bilinen Güney Kafkasya önemli göç yolları üzerinde bulunmuştur. Ermeniler güney Kafkasya geçit bölgesine uğrayan kavimlerle bölge yerlilerinin veya kendilerinden daha önce bölgede yerleşmiş veya hakimiyet kurmuş olan halk ve kültürlerin münasebet ve karışımlarıyla ortaya çıkan gruplardan biridir; ve miladi üçüncü yüzyılda Saint Gregoire tarafından Hıristiyanlaştırılmış ve Hıristiyanlıkla birlikte de cemaat olma hüviyetini kazanmaya başlamışlardır.⁸² Bu tarihten sonra Roma, Bizans, Selçuklu, Moğol ve Osmanlı hakimiyetinde yaşayarak günümüze gelmişlerdir.

Revan Hanlığı kurulmadan evvel, yani 1730'lu yıllarda Kafkasya genelinde oturan Ermeni nüfusunun sayısı en fazla 200 bini civarında buluyordu. Birçok seyyah ve araştırmacının kayıtlarına göre bu bölgede yaklaşık olarak iki Ermeni'ye karşılık olarak on Müslüman yaşamaktaydı.⁸³ Bunun 50 ile 60 bini Çar Petro'nun emriyle bölgeye sonradan göç ettirilmişlerdir. Bunlarda genelde büyük şehirlerde oturmaktaydılar. Ermeniler, bütün bir ortaçağ boyunca, Kafkasya ve İran'a egemen olan Türk devletleri tarafından gayri Müslim tebaa olarak kabul edilmiş ve konumlarını ona göre düzenlemişlerdir. Siyasi hakları olmamasına rağmen ekonomik ve sosyal bakımdan Müslümanlardan daha iyi durumdaydılar. Sadece yıllık cizye ödemekte, bunun dışında Müslümanlar için zorunlu olan vergi, haraç ve diğer mükellefiyetlerden de serbest tutulmaktaydılar. Belli şehirlerde oturduklarında sayıları o şehir için birkaç yüz aileyi geçmiyordu. Bunlarda genelde ticaretle uğraşmaktaydılar. Kendi dinsel toplantıları, sosyal yaşamları olduklarında diğer topluluklarla kaynayıp karışmazlardı. Ayrıca bunların kendi inançlarını gayet iyi biçimde yaşadıkları bilinmektedir. Kadınlarının ve kızlarının uygulama gereği açık dolaşmaları da tepki çekmezdi.⁸⁴ Ermeniler hiçbir şekilde baskı ve engelleme ile karşılaşmadan hayatlarını sürdürmüşlerdir. Revan Hanlığının yönetiminde olan topraklarda, Eçmiyadzin Ermeni Patrikliğinin 375 hektar vakıf arazisi olup,

⁸¹ Hacıeva, "İrevan (Revan) Türk Hanlığı ve Osmanlı Devleti ile İlişkileri", s.70-71

⁸² Recep Şahin, *Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları*, İstanbul, Ötüken Yayınları, 1988, s.29

⁸³ Remziye Okar, " Ermeni Meselesi", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, ATASE Yay. Yıl 2, Sa. 4, Ağustos 2004, s. 75

⁸⁴ Aygün Attar, "Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti", *Atatürk Araştırma Merkezi*, Ankara 2005, s.25-26

ve bu sürekli artmaktaydı, bu arazinin işlenmesinde elde edilen gelirlerden vergi alınmamaktaydı.⁸⁵

Ermenilere karşı gösterilen hoşgörü, İslam'ın Sünni inancının hakim olduğu Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan Ermenilere uygulanan sistemin benzeridir. Bu aynı zamanda Şiiğin hakim İslam mezhebi olduğu İran'daki Türkmenlerin de, Ermenilere karşı herhangi bir baskı ve dışlamaya yönelik uygulama ve siyaset takip edemediklerinin de delilidir. Bu açıdan baktığımızda Türklerin Ermenilere karşı bir haksız ve yıldırma politikası gerçekleştirmedikleri görülmektedir.⁸⁶

Osmanlı'nın izlediği hoşgörü politikasına karşılık, Ermenilerle işbirliği yapan Amerikalı misyonerler onlara millet bilincini yayarak ve arkasından Ermeni halkını isyana teşvik etme girişimleri takip etmiştir. İsyanın ilk aşamasında onlara, dini, sosyal ve kültürel alanlarda yeni bir hayat görüşü kazandırmak için eğitim çalışmalarına büyük önem vermişlerdir.⁸⁷

1.2.3. Revan Hanlığında Sosyal Hayat

1.2.3.1. İdari Yapı

Revan Hanlığında idari yapı, daha ziyade derebeyliği andırıyordu. İdari hakimiyet hakkı Hanın elindeydi. Zabıta işleri hanın tayin ettiği naipeler tarafından yürütülüyordu. Hanlığın sınırları içinde asayiş işlerine son derece büyük önem verilmekteydi. Sınırlar dahilinde güvenlik işleri “Çapar” diye adlandırılan kolluk kuvvetleri tarafından sağlanırdı. Güvenliğin tam olarak sağlanabilmesi için önemli noktalarda kurulan karakollara “Çaparhane” deniliyordu. Bu görevlerinin yanında çaparlar istihbarat ve posta işlerine de bakarlardı.⁸⁸

Adalet kadılar tarafından icra ediliyordu. Mülkü ve idari işler genellikle şariat hükümlerine ve örf üzerine tanzim ediliyordu. Adalet işleri, şariat üzerine kurulan mahkemeler tarafından yürütülürdü.

⁸⁵ Hacıeva, “İrean (Revan) Türk Hanlığı ve Osmanlı Devleti ile İlişkileri” s.65

⁸⁶ Oktay Kızılkaya, *Mondros Müttarekesinden Kurtuluşa İğdir ve Civarında Ermeni Tedhişi*(Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Kars 2005, s.13

⁸⁷ Gülbadi Alan, “Osmanlı Belgelerine Göre Ermeni İsyanları ve Amerikan Board Misyonerleri(1875-1918)”, *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, ATASE Yay. Sa. 11, Yıl 6, Şubat 2008, s. 2-3

⁸⁸ Çakmak, “Azerbaycan'da Müstakil Hanlıklar Devrine Umumi Bir Bakış”, s.384

Hükümet işlerinin yürütüldüğü yere “Divanhane” adı verilirdi. Hanlığın en yüksek idari mercii burası idi.⁸⁹

1.2.3.2. Toprak ve Halk Tabakaları

Hanlıklar devrinde arazinin mülkiyet hakkı hana aitti. Bu hak, arazi üzerinde meskun olan hanlık halkının kullanımına bırakılmıştı. Han kendi payına düşen toprağı kullanandan belli miktarda vergi almaktaydı.⁹⁰ Hanlığın ekonomisinde önemli yeri ziraat almaktaydı. Hayvancılık ve çiftçilik diğer alanlara oranla daha çok gelişmişti. Diğer Azerbaycan hanlıkları gibi Revan hanlığının toprak yapısını oluşturan unsurlar:

Divan-ı Devlet Toprakları: Bu topraklar devlet hazinesinin elinden ziyade han ve ailesinin elinde bulunmaktaydı.

Halise Toprakları: Hanın aile üyelerine ait topraklardır.

Mülk Topraklar: Zengin beylere ve ağalara ait topraklar. Bu araziyi almak, satmak veya bağışlamak mümkündü.

Vakıf Toprakları: Din ocaklarına, camilere, kutsal yerlere ait topraklar.

Cemaat Toprakları: Köy halkına ait topraklar.⁹¹

Divan topraklarının özel şahıslara bağışlanan arazileri Tiyul ve Suyurgal⁹² olarak adlandırılıyordu.⁹³ Bu toprağına sahip olan kişiler arazinin yalnız ürününü toplama hakkı vardı. Bu topraklar daimi değildi ve babadan oğulla geçmezdi. Bu topraklardan toplanan ürünün belli bir kısmı hazineye geçiyordu. Revan Hanlığında vakıf toprakları diğer hanlıklardan farklıydı. Hanlıkta camilerle beraber birkaç kilisede vardı. Kiliselerin büyük işletmeleri de bulunmaktaydı. Azeri feodaller Ermeni ruhanlarına büyük avantajlar vererek kudretli Ermeni işletmeciliğinin oluşması için imkan sağlamışlardı. Halka ait topraklar küçüktü ve az ürün vermekteydi. Zengin beyler iyi toprakları ele geçirerek köylülere tarım için elverişli olmayan dağlık alanlarda toprak veriyorlardı. Ziraat için toprağın azlığından zor durumda kalan

⁸⁹ Çakmak, “Azerbaycan’da Müstakil Hanlıklar Devrine Umumi Bir Bakış”, s.385

⁹⁰ Çakmak, “Azerbaycan’da Müstakil Hanlıklar Devrine Umumi Bir Bakış”, s.387

⁹¹ Hacıeva, “İrevan (Revan) Türk Hanlığı ve Osmanlı Devleti ile İlişkileri” s.65

⁹² Safeviler devrinde Azerbaycan’da İran yönetimine sadık kalarak onlar adına yöneticilik yapan yüksek mevkii görevlilerine tahsis edilen topraklara bu adlar veriliyordu. (Çakmak, “Azerbaycan’da Müstakil Hanlıklar Devrine Umumi Bir Bakış” s. 391)

⁹³ Sultanova, “Makı Hanlığı”, s. 125

köylüler, zenginlerin topraklarını kiralamak zorunda kalıyorlardı. Diğer Azerbaycan hanlıklar da olduğu gibi Revan hanlığında da iki önemli zümre vardı; zengin beyler, ağalar ve köylüler. Yönetim basamağında en yüksekte han, sonra hanın veziri, daha aşağılarda beyler, divan beyleri, ordu kumandanları, emirler sıralanıyordu. Din adamları, çiftçilikle uğraşan yarım yerleşik göçebe beyleri-İlbeyleri de bu sıralamaya giriyorlardı. İlbeyler savaş dönemlerinde hizmetleri karşılığında ahalinin topraklarını yönetip gelirlerini toplama hakkına sahiptiler. Savaş zamanı İlbeyleri, yönetimlerinde olan göçebelerle birlikte, silahlanarak hanın huzuruna çıkmaktaydılar. Köylü zümresine, çiftçiler ve göçebeler dahildi. Onlar belirlenen vergi tutarını öder ve verilen görevleri yaparlardı. Köylüler, köy yöneticileri tarafından onlara ayrılmış toprakta çalışıyor, ürettiklerinin ondan birinden beşte birine kadarını ağaya veriyorlardı. Az topraklı köylüler ağalardan ağır koşullarla toprak kir alıyor, toprakları ürünün yarısını veya üçte iki kısmını toprak sahibine vermek zorundaydılar. Resmen köylülerin, topraklarını bırakıp başka yerlere taşınma hukukları vardı. Ama uygulanmaya gelince bu hukuk sınırlıydı. Taşınmadan önce köylüler üstlendikleri tüm işleri sona erdirir, toprakla ilgili tüm görevlerini yaparlardı. Köylüler başka yere taşınacakları zaman birkaç ay önce toprak sahibine haber verir, borç ve vergilerini zamanında öderlerdi. Hanlıkta rençperlerin durumu daha zordu. Toprağı ve iş aleti olmayan rençperler han, sultan, melik, bey ve diğer zenginlerin topraklarında çalışıyor ve elde ettikleri ürünün, sadece üçte bir hissesini alabiliyorlardı. Rençperler, çeltik, pamuk ve ipek yetiştirme gibi daha ağır işlerde kullanılıyordu. Ağalar rençperleri toprakla birlikte bir başka şahsa verebiliyor, satabiliyordu. Bazı nedenlerden dolayı rençperlerin sayısı da artıyordu. Bazen aç kalan ve fakirleşen köylüler kendi topraklarını satarak rençperlik yapmak zorunda kalıyorlardı. Bazen de diğer hanlıklardan kaçan köylüler de rençperlik yapıyorlardı. Revan hanlığında göçebelerin durumu çok daha zor durumda olmalarına rağmen hanlığın ordu kaynağı göçebelere dayanmaktaydı.⁹⁴

1.2.3.3. Vergiler

Revan Hanlığında bulunan ve alınan vergiler hem ürünle hem de parayla ödeniyordu. Revan Hanlığında ahali vergi vermede sekiz gruba ayrılıyordu. Birinci gruba Müslümanlar, Ermeniler ve Çingeneler, ikinci gruba Eçmiadzin Manastırı giriyordu. Üçüncü gruba daha sonra kendisine bağlanan Maku Hanlığından alınan vergiler oluşturuyordu. Dördüncü grubu göçebeler, beşinci gruba binacı⁹⁵ adı verilen ahali girmekteydi. Altıncı gruba parayla karşılanan hediyeler giriyordu. Bu vergi hediye ve rüşvet olmak üzere ikiye ayrılıyordu.

⁹⁴ Hacıeva, "İrevan (Revan) Türk Hanlığı ve Osmanlı Devleti ile İlişkileri" s.65-66

⁹⁵ Osmanlı İmaratorluğunda bu kelimenin karşılığı bennak kelimesi olarak kullanılıyordu.

Hediye saygı gösterme anlamında veriliyor, rüşvet ise her hangi bir amaçla makam sahibi insanlara veriliyordu. Yedinci gruba Ermenilerin üzümlükleri giriyordu. Son gruba parayla toplanan vergiler giriyordu. Bu vergiler genellikle hanın memurları için toplanıyordu. Ayrıca şehirlerde bekçi parası olarak adlandırılan vergi de veriliyordu. Revan Hanlığında alınan önemli vergilerden biriside hazine topraklarında toplanan üretimden elde edilen gelirin yirmide yedisinin köylüler tarafından hana verilmesiydi. Üretimin yirmide üçü ağaya, yirmide dördüyse hazineye veriliyordu. Verginin üçte ikisi buğday, üçte bir kısmı ise arpayla ödeniyordu. Hayvancılıkla uğraşanlardan da hayvan başına vergi alınmaktaydı.⁹⁶ Revan Hanlığın da esnaflar da çeşitli adlar altında vergiler vermekteydi.

1.2.3.4. Ticaret

Hanlıkta şehir olarak bir tek Revan vardı. Şehir yeşilliklerle ve kale ile çevriliydi, hatta kalenin içinde de bir çok bahçe vardı. Şehir üç mahalleye ayrılmıştı. Kırkbulak ırmağı şehrin içinde geçtiği için şehrin su problemi yoktu. Şehirde sekiz cami ve yedi kervansaray vardı. Şehirde han sarayı hariç tümü tek katlı ve yollar pek düzgün değillerdi. Diğer Azerbaycan Hanlıklarında olduğu gibi Revan'da da bir çok meslek dalları gelişmişti. Şehirde terzi, şapkacı, çekmeci, terlikçi kuyumcu, dokuma boyacısı, kasap, ekmekçi, kebabçı, saraç, kalfa, marangoz, dülger, derici, manifaturacı, camcılık gibi meslek dallarıyla uğraşanlar çoktu. Bu meslek sahiplerinin çoğu esnaf odaları altında birleşmişlerdi. Esnaf dükkanları genelde şehir meydanının da yerleşmişlerdi. Yurtdışı, transit ve iç ticaret de genel olarak pazarlarda yapılıyordu. Ticaret, toptan ve perakende olmak üzere iki türlü yapılmaktaydı. Memurlar, gelen tüccar ve seyyahlardan toprak bastı adlı vergi alıyorlardı. Sık sık yapılan savaşlar, yolların bakımsızlığı iç ticareti olumsuz etkiliyordu.⁹⁷

Yurtdışı ticareti, özellikle Rusya'dan gelen tüccarlar Revanlı ustaların yaptıkları ipeği alıyorlardı. Moskova ve Novgorod pazarlarında ipek ipliklere ve kumaşa sıkça rastlanıyordu. Rusya çok büyük miktarda hayvan ve yem tedarikini de Revan'dan karşılıyordu.⁹⁸ Hanlıktan yabancı pazarlara kırmızı renkli ve bez kumaşlar, pirinç, şarap ve benzeri malları götürüyorlardı. Bez genellikle Karabağ Hanlığına, pirinç, Merend, Hoy ve Tebriz Hanlıklarına, pamuk, Beyazıt, Kars, Tiflis, Şuşa ve diğer şehirlere ihraç ediliyordu.

⁹⁶ Hacıeva , “ İrevan (Revan) Türk Hanlığı ve Osmanlı Devleti ile İlişkileri” s.67

⁹⁷ Hacıeva , “İrevan (Revan) Türk Hanlığı ve Osmanlı Devleti ile İlişkileri” s.67

⁹⁸ BOA. Y.MTV, 90/45

“Rehdari” adıyla alınan gümrük parası hanların büyük gelir kaynağıydı.⁹⁹ Revan pazarlarında, İran, Osmanlı, Rusya, Gürcistan ile Şuşa, Hoy, Tebriz ve diğer şehirlerde tedavüldeki paralar kullanılmaktaydı. Bu paraların alım gücü farklıydı.

1.3. Rusya'nın Revan İşgali

Rusya'nın Kafkasya ilerleyişi XVI. yüzyılda başlamıştır. Ancak Rusya'nın kendi içindeki sorunları ve Osmanlı Devleti ile mücadeleyi bu dönemde göze alamıyor olması nedeniyle önemli bir aşama kat edememiştir.¹⁰⁰ Fakat XVII. yüzyılın sonunda gerçekleşen ve Karlofça Antlaşması ile biten uzun savaş döneminden sonra Rusya Kafkasya'ya doğru genişleme sürecini hızlandırmıştır. Bu nedenle Osmanlı Devleti ve Rusya arasında Kafkasya üzerindeki hakimiyet mücadelesi XVIII. yüzyılda önemli ölçüde yoğunluk kazanmıştır. Tabii ki bunda Rusya'nın bölgeye doğru ilerleyişe geçmesi ve özellikle sıcak denizlere inme politikasının payı büyüktür. Bu politika çerçevesinde Rusya, dikkatini Karadeniz'i kontrol etme ve Kafkasya'ya hakim olma üzerinde yoğunlaştırmıştır.

Rusya, XVIII. yüzyıllar da ilk olarak nüfusunun büyük kısmı Müslüman Türklerden oluşan Kırım'ı alarak, Kafkaslara doğru harekate girişmiş ve bunu takiben kendi sömürge politikaları gereği, bölgenin demografik yapısını değiştirmeye başlamıştı. Rusya bu amacını gerçekleştirmek için iki yönlü politika izlemiştir. Birincisi, Kafkasya bölgesinden Türklerin sürülmesi politikası olup, sürülme işlemi, hem barış hem de savaş zamanlarında bütün hızıyla devam etmiştir. İkincisi ise, Kafkasya'ya Hıristiyanların yerleştirilmesi politikası olmuştur. Bir taraftan Slav Hıristiyanları, Kuzey Kafkasya'ya yerleştirilirken, diğer taraftan da Ermeniler, Güney Kafkasya'ya davet edilmişlerdi. Bu amaçla bölgedeki Hıristiyan cemaatlerle dostluklarını geliştirmişlerdir.¹⁰¹

Kafkasya üzerindeki mücadeleler, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda da Osmanlı Devleti, Rusya ve İran arasında sürüp gitmiştir. 1722 yılında, Çar I.Petro, bizzat kendisi Kafkasya üzerine yürüyerek, Derbend'i işgal etti. Dönüşünde de, Sulak nehrinin ağzında Kutsal Haç Kalesini (Holy Cross Fort), kurarak, burada sağlam olarak tutunmayı başladı. 1735'te Kızlar Kalesinin kurulmasıyla Rusya'nın Kafkasya'daki merkezi buraya taşındı. 1735'teki seferde, Şirvan ve Revan Eyaletleri yağmalandıysa da, Ruslar, İran Hükümdarı Nadir Şah'la baş

⁹⁹ Sultanova, “Makı Hanlığı”, s.124

¹⁰⁰ Rusya bu dönem içinde Osmanlı Devleti ile boy ölçüşebilecek bir güce erişmemesine rağmen, karşısındaki muhatabını rahatsız etmekten de geri kalmamıştır.

¹⁰¹ Mehmet Saray, “ Türk-Sovyet Münasebetleri ve Ermeni Meselesi”, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu 8-12 Ekim 1984*, Ankara 1985, s. 127

edemeyince geri çekildi. Fakat Petro'nun Kafkasya Seferi sayesinde, Ruslar 1724'te imzalanan anlaşmayla Derbent ve Bakü ile birlikte, Hazar Denizi'nin batı sahillerini de kesin olarak elde edip, Azerbaycan'a girmiş oldular. Bu arada, Osmanlı Devletinin de Rusların 1722'den itibaren Kafkasya'daki ilerleyişleri sırasında Gürcistan hareketini genişleterek, İran'dan Gence, Kirmanşah, Hemedan, Revan ve Tebriz'i elde etmiştir. Bunun üzerine, 1736'da Güneydoğu Kafkasya üzerinde Nadir Şah'la başlayan İran ileri hareketleri sonucunda Osmanlı Devleti'ne geçmiş olan toprakların bir kısmı geri alınmış, fakat, 1742'den itibaren, Dağıstan üzerine düzenlenen yeni seferlerden sonuç alınamamıştı. Nadir Şah'ın 1747'de öldürülmesinden sonra da Revan, Şeki, Bakü, İlisu, Kuba, Şirvan, Karabağ, Gence ve Taliş Hanlıkları bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir.¹⁰²

Rusya, kurulan bu hanlıkları boş bırakmayarak, çeşitli hediyeler göndererek, kendi taraflarına çekmeye çalışmıştı. Bunu başaramayınca da onları tehdit etmeye başlamıştı. Bunun üzerine harekete geçen Osmanlı Hükümeti, 1782 ve 1784'de Çıldır Valisi vasıtasıyla bu hanlıklara hediye ve nişanlar göndererek morallerini düzeltmeye çalışmışsa da, Osmanlı Hükümeti bu faaliyetlerinde başarılı olamamış ve bu hanlıkların Rusya'ya meyletmesine engel olamamıştır. Fakat bu hanlıkların bir çoğu yine de İstanbul'a bağlılıklarını sürdürmüşlerdir.¹⁰³

XVII. yüzyılda doğu ticaretinden istifade etmek isteyen Rus Çarı I. Petro, Ermenilerden faydalanmayı düşünmüş ve onları hakimiyeti altındaki topraklarda yerleşmeye davet ederek kendilerine dini ve dünyevi her türlü imtiyaz ve garantiyi vermeye hazır olduğunu bildirmişti. Bu davete uyarak İran'dan Rusya'ya göç eden Ermeni ailelere mensup bazı kişiler XIX. yüzyıla gelindiğinde Çar'ın maiyetinde oldukça etkili mevkilere yükselmiş bulunuyordu. Bunların gayretiyle Osmanlı Devleti, Ermeni camiası üzerindeki kontrol ve yönlendirme kabiliyetini önce Rusya daha sonra da batılı güçler lehine yavaş yavaş kaybetmeye başlayacaktır.¹⁰⁴

Bundan sonra Ermeniler üzerindeki Rus hakimiyeti başlamıştı. Rusların Ermeniler üzerindeki hakimiyeti ilk önce İran bölgesinde olan Ermenilerden başlamış ve daha sonra Rusların sürekli olarak güneye inmeleri ile Osmanlı Ermenileri de kontrol altına alınmıştır.¹⁰⁵

¹⁰² Erkan, "Kırım ve Kafkasya Göçleri" (1878-1908), s.12

¹⁰³ Toksoy, Revan'da Son Günler Türk Yönetiminden Ermeni Yönetimine, s. 24

¹⁰⁴ Salim Çöhçe, "Büyük Ermenistan Kurma Projesi", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, ASAM, Mart-Nisan-Mayıs 2001, Sayı 1, Ankara, s. 92

¹⁰⁵ Süleyman Kocabaş, *Ermeni Meselesi Nedir Ne Değildir*, İstanbul, Vatan Yay, 1987, s.27

XIX. yüzyıl başlarında başlayan Osmanlı-Rus savaşlarında Ruslar, Ermeniler gibi Revan bölgesinde bulunan Kürtleri de çeşitli vaatlerle kullanma yoluna gitmişler de pek istedikleri sonucu Kürtlerden aldıkları söylenemez. Ruslar daha sonraları, Kürtleri 1828-1829 Osmanlı Rus savaşları, Kırım Savaşı ve 1877-1878 savaşlarında da pek fazla kullanamamıştır.¹⁰⁶ Kürtlerden istedikleri sonucu alamayan Rus hükümeti artık Ermenilerin kendi işgal emelleri için iyi bir alet olabileceğini anladığından onları bu yolda kullanmaya başlamıştır.

Kısa zamanda ele geçirilen yerler, yalnızca Rus silahlarının başarısı ve etkinliği ile değil, fakat aynı zamanda Ermenilerin gönüllü işbirliği ve katkılarıyla oluşan faaliyetlerinin de bir sonucu olmuştur. Revan, Ermeniler tarafından gönüllü bir coşkunlukla Rus kuvvetlerine teslim edilmişti.¹⁰⁷

XVIII. yüzyılın sonları ile XIX. yüzyıl başlarında Kafkasya'yı işgal etmeye başlayan Rusya'nın başlıca hedefi, Revan Hanlığını ele geçirmek olmuştur. Rus ordusunun, Türk hanlıklarına karşı elde etmiş olduğu seri başarılar, Prens Tsitsianov'un Revan'a bir baskın yapmasına ve General Zaralikhin'in kumandasındaki Rus ordusu ile Hüseyin Kuli Han'ın çarpışmakta oldukları Bakü'ye doğru yürümesine sebep olmuş, Ancak Revan baskını başarısızlıkla sona ermiştir.¹⁰⁸

Gürcistan'ı Rusya'ya ilhak eden Çar I. Aleksander 1801'de Tiflis'e Rus askeri gönderdi. İran ile Rusya arasındaki kanlı savaşlar neticesinde, 1804-1805 yıllarında Ruslar, Bakü, Nahçıvan ve Revan hanlıklarını işgal etti. Rus sınırı Hazar Denizinden Karadeniz istikametine doğru genişlerken Rus hakimiyeti Maveraya'yı Kafkas'a yerleşiyordu. Artık Rusya Osmanlı Devletini doğudan da tehlikeli bir şekilde tehdit etmeye başlamıştı.

Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki mücadele XIX. Yüzyılda azalmadan devam etmiştir. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'daki askeri faaliyetleri ve yatırımları da kesintiye uğramamış ve hatta Rus saldırılarına karşı bölgede gerekli tedbirlerin alınması için çalışmalar hızlanmıştır. Nitekim 1806-1812 Osmanlı-Rus savaşında Kafkasya'ya da Rus saldırıları yoğunluk kazanmıştır.¹⁰⁹ Güney Kafkasya'da aynı zamanda İran-Rus mücadelesi de

¹⁰⁶ Fatih Ünal, " Rusların Kürt Aşiretlerini Osmanlı Devletine Karşı Kullanma Çabaları", *Türk Yurdu*, 7. Devre, C. 28(60), S. 254(615), Ekim 2008, s. 31

¹⁰⁷ Yusuf Sarıay, Rusya'nın Ermeni Sorununun Ortaya Çıkmasındaki Rolü (1878-1918) Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler, *Erciyes Üniversitesi-Neşehir Üniversitesi II. Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, 22-24 Mayıs 2008*, (Yayına Hazırlayanlar Metin Hülügü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan), Cilt: 4, s.378-380

¹⁰⁸ Toksoy, *Revan'da Son Günler Türk Yönetiminden Ermeni Yönetimine*, s. 25

¹⁰⁹ Yağcı, "Osmanlı Devletinin Kafkasya'daki Askeri Yatırımlar" s. 23

devam etmekteydi. Bu savaş sonunda imzalanan Bükreş Antlaşmasından sonra Ruslar Kafkaslardaki istila hareketlerine hız vermişler ve Dağıstan ile İran' a saldırmışlardır.¹¹⁰

Rusya'nın Kafkasya'ya inmesiyle Osmanlı Ermenilerinin çıkacak savaşlarda kullanabileceğini tahmin eden Erzurum valisi Galip Paşa, 11 Mart 1828 tarihli bir yazı ile Rus sınırındaki Ermenilerin başka bölgelere göç ettirilmesini teklif etmesi, daha sonra Ermenilerin Ruslarla işbirliği yapması Paşanın ne kadar haklı olduğunu göstermiştir.¹¹¹

1.3.1. Gülistan Antlaşması (1813)

1813 yılında I. Rus-İran savaşı, İran'ın yenilgisiyle sonuçlandı. Savaş Azerbaycan için bir hezimetti.¹¹² 12-24 Ekim 1813 tarihlerinde Karabağ'ın Gülistan köyünde Rusya-İran barış İngiliz elçisi Sir Gore Ousley'in aracılığıyla¹¹³ yapıldı. Bu antlaşmaya göre;

- 1- İran Şahı, Rusya'nın Kafkaslarda işgal ettiği toprakları Rusya'nın bir parçası olarak tanıyacaktı.
- 2- Bu topraklar Kafkasların Dağıstan bölgesinden Arpaçay-Aras nehrine kadar uzanan Kuzey Azerbaycan, Gürcistan bölgelerini de içine alan sahayı kaplıyordu.
- 3- Yukarıda bahsedilen bölgelerde yalnız Şah değil, ondan sonra şah olacak şehzadeler de Rusya'nın hakimiyetini tanıyacaktı.
- 4- Hazar Denizinde ticaret yapan Rus tüccarları İran, İran tüccarları da Rus limanlarını serbestçe kullanabileceklerdi.
- 5- Alınan harp esirleri karşılıklı olarak bırakılacaktır.
- 6- Her iki ülke birbirlerinin başkentlerine yeni elçiler göndererek dostluklarını göstereceklerdir.
- 7- Her iki ülke tüccarları birbirlerinin topraklarına ticari faaliyette bulunacak ve bu tüccarların emniyetleri sağlanacaktı.¹¹⁴

Kısaca; İran, Revan ve Nahçıvan Hanlıkları dışında Aras nehrinin kuzeyinde bulunan hanlıklardan Bakü, Şirvan, Şeki, Gence, Karabağ, Lenkeran, Kuba, Derbent

¹¹⁰ Budak, "Rusya'nın Kafkasya'ya yayılma Siyaseti", s. 652

¹¹¹ Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, İstanbul, Babıali Kültür Yayıncılığı, 2006, s.27

¹¹² Attar, "Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti", s.31

¹¹³ Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya 1454-1829*, s. 181

¹¹⁴ Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi*, s.21

Rusya'ya katılmıştır.¹¹⁵ O tarihe kadar bu hanlıklar bazen Osmanlı egemenliğinde bazen İran egemenliğinde bazen de tam ve yarı bağımsız bir şekilde hüküm sürmüşlerdir.¹¹⁶

Görüldüğü gibi, 1813 tarihli Gülistan Antlaşması ile Rusya İran'ın Kafkasya'da ki hakimiyetine son vermiştir. Bu Rusya'nın hem Güney Kafkasya hem de Dağıstan işgalini kolaylaştırmıştır. Bu gayeyi tam gerçekleştirme adına Kafkas Ordusu Başkomutanlığına General Yermelof getirilmiş Kafkasların tamamının ele geçirilmesi öngörülmüştü. Kafkas ordusu komutanlığı görüşüne göre kesinlikle Kafkasların tümü Rusya'nın bir parçası haline getirilmeliydi.¹¹⁷

Bu yenilgiyi bir türlü kabullenemeyen İran, Batılı devletlerin baskısı ile 1826 yılında Rusya'ya karşı tekrar savaşa girme kararı aldı. İran ordusu ilk etapta bazı başarılar elde ettiyse de Rus ordularına karşı geri çekilmek zorunda kaldı.

Kafkasya'daki Rus orduları Başkomutanı Revan kalesine saldırdı. Yine Revan'ın kuvvetli direnişi ile karşılaşınca kale kuşatmasından vazgeçerek Nahçıvan'a doğru yürüdü. Osmanlı-Revan ilişkisini kesmek için ordusunun bir kısmını bölgede bıraktı. 1-13 Ekim 1827 tarihinde harekete geçen Rus orduları kaleyi çok güçlü bir şekilde kuşattılar. Top atışlarına dayanamayan Revan ordusu ve yöneticileri şehrin yok oluşunu ve insanların ölümünü önlemek için teslim oldular.¹¹⁸

1.3.2. Türkmençay Antlaşması (1828)

İran hükümeti, I. Aleksander'ın ölümünden sonra, taht meselesinden dolayı Rusya'dan baş gösteren karışıklıktan faydalanarak Rusları Güney Kafkasya'dan atmak amacıyla 1826 tarihinde savaş ilan etti.¹¹⁹ 1826-1828 yıllarında yapılan¹²⁰ ikinci İran-Rus savaşı da İran'ın yenilgisi ile sonuçlandı. Osmanlı-Rus Savaşı da bu tarihte devam etmesine rağmen İran bu fırsatı iyi bir şekilde değerlendiremedi.¹²¹ 10 Şubat 1828 tarihinde Tebriz şehri yakınlarındaki Türkmençay mevkiinde Rusya ile Türkmençay antlaşması imzalandı. Antlaşmaya Rus yazarlarından A. S. Griboyedov ile Azerbaycanlı tarihçi A. A. Bakühanov da

¹¹⁵ Sarıahmetoğlu, "Azeri-Ermeni İlişkileri 1905-1920", s.11

¹¹⁶ Mehmed Emin Resulzade, *Kafkasya Türkleri* (Haz. Yavuz Akpınar-İrfan Murat Yıldırım, Selahattin Çağın), İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1993, s.17

¹¹⁷ Budak, "Rusya'nın Kafkasya'ya yayılma Siyaseti", s. 653

¹¹⁸ Çakmak, "Azerbaycan'da Müstakil Hanlıklar Devrine Umumi Bir Bakış", s.390

¹¹⁹ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi (Başlangıçtan 1917'ye Kadar)*, Ankara, TTK, 1999, s.323, Çakmak, "Azerbaycan'da Müstakil Hanlıklar Devrine Umumi Bir Bakış", s.391

¹²⁰ Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehçiri*, İstanbul, Babıali Kültür Yayınları, 2005, s.27

¹²¹ Çakmak, "Azerbaycan'da Müstakil Hanlıklar Devrine Umumi Bir Bakış", s.391

iştirak etmişlerdir. Yapılan antlaşmaya göre Rus kuvvetleri Güney Azerbaycan'dan çekilecek; Revan ve Nahçıvan hanlıkları Rusya'ya bağlı kalacak; İran Şahlığı Kuzey Azerbaycan hanlıklarının Rusya'ya bağlanmasını kabul edecekti. Yine bu antlaşma ile Gülistan Antlaşmasında Rus tüccarlarına tanınan haklar, Hazar Denizinde sadece Rus donanmasının bulunması hususları tekrar kabul edildi. Türkmençay antlaşmasına göre İran şahlığı Rusya'ya ayrıca, 30 milyon ruble harp tazminatı vermeyi kabul ediyordu. Bir diğer antlaşma maddesine göre de, İran, tazminatı ödeyene kadar Rus kuvvetleri Güney Azerbaycan bölgesinde bulunacaktı.¹²² İranlılar için Kafkasların elden çıkması bu antlaşma ile, Osmanlı Devleti için de 1829 tarihinde imzalanan Edirne Antlaşması ile olmuştur. Bu antlaşmalar ile Rusya'nın Kafkasya bölgesinin daha güneylerini ele geçirmesi karşısında İngiltere, Hindistan yolunun tehlikeye girebileceği ihtimaline karşı kuşkuya kapılmıştır.¹²³ Bu antlaşmadan sonra bir çok Kafkas halkı Osmanlı Devletini bu toprakları Rusya'ya bıraktığı için protesto etmişlerdir.¹²⁴ İran yaptığı bu antlaşma ile bir daha Kafkaslara yönelik faaliyet içine girmemiştir. Ancak Osmanlı Devleti açısından Kafkasya ve bölgedeki Müslüman halklar için vazgeçilmezliği ileride de devam edecektir.¹²⁵ Azerbaycan'ı kuzey ve güney olmak üzere ikiye bölen bu antlaşma 16 maddeden oluşuyordu.¹²⁶ Antlaşma, Rusya'ya Revan ve Nahçıvan, Hanlıklarını vermekte,¹²⁷ İran'dan istenen 30 milyon ruble tazminat daha sonraları azaltılmıştır.¹²⁸

Rusya'nın eline geçen Nahçıvan ve Revan birleştirilerek "Ermeni Vilayeti" oluşturuldu. Rusya bu şartları hazırladıktan sonra halkı göç etmeye kışkırttı; Rus işgali altındaki yerlerde Ermenilere, yerlerinde kalmaları halinde Osmanlı Devletinden kötülük göreceklarını söyledi. Osmanlı da kendi topraklarından Kafkasya'ya göçü önlemek için çeşitli tedbirler aldı. Hatta Erzurum valisi Galip Paşa sınır boylarındaki Ermenilerin Ruslar tarafından kullanılmaması için iç bölgelere göç ettirilmesini savaş öncesinde Bab-ı Ali'den talep etmiştir.¹²⁹ Böylece Aras'ın kuzeyindeki toprakların Rusya'ya ait olduğu belirtiyordu.

¹²² Zekeriya Türkmen, "XIX. Yüzyıl Başlarında Rusya'nın Güney Kafkasya Politikası", 24-26 Ekim 2001 tarihlerinde İstanbul-Harbiye Askeri Müze ve Kültür Sitesinde yapılan "Türkiye-Kafkasya İlişkileri" konulu VIII. Askerî Tarih Semineri'nde sunulan bildiri. s. 19-20

¹²³ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Ankara, TTK, 1997, s. 181-184

¹²⁴ Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti*, s. 252

¹²⁵ Aydın, *Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı Kafkaslar*, s. 237

¹²⁶ V. Minorsky, "Türkmen Çayı mad". *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, MEB, 1988, s. 660

¹²⁷ Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti*, s. 245

¹²⁸ V. Minorsky, "Türkmen Çayı mad". İ.A., s. 660

¹²⁹ Adem Ölmez, "Rusya ile Eçmiyazın Katogigosluğu'nun İlişkilerinin Osmanlı Ermenilerine Etkileri", *Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler, Erciyes Üniversitesi-Neşehir Üniversitesi II. Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, 22-24 Mayıs 2008*, (yayına hazırlayanlar Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan), Cilt: 1, s.118

Türkmençay antlaşması ile gerek İran gerekse Rusya topraklarında yaşayan halklar için istedikleri yere göç etme hakkı tanınmıştı. 15. maddesi İran'da ikamet eden Ermeni nüfusun Kafkasya'ya göç ettirilmesi ile ilgili idi. Antlaşmada bu husus diplomatik bir üslupla ifade edilmişse de bölgeden gelen Ermenilerin Rusya topraklarına yerleştirildiği ve bu göçün ardından Çar I. Nikola'nın Revan ve Nahçıvan topraklarını içine alan bir Ermeni bölgesi oluşturduğu bilinmektedir. Türkmençay Antlaşması şartlarına göre Rusya ayrıca Hazar Denizi üzerindeki hakimiyetini de sağlamış oldu.¹³⁰

Rusya ele geçirdiği Şeki, Karabağ ve Lenkeran Hanlıklarını da hanlık sistemini ortadan kaldırdı. Hanların bir çoğu İran'a sığındı. Bu durumdan istifade eden Ruslar hanlara ait olan toprakları, bağları ve başka emlakları müsadere ederek onları hazineye devretti. Azerbaycan'da merkezi Şuşa olan ve askeri bir daire reisliğine bağlı olan " Müslüman Eyaletleri Reisliği" kuruldu. Bu idarenin başına da bir Rus subayı getirildi. Eski hanlıklar ve sultanlıklar eyaletlere ve kazalara dönüştürüldü.¹³¹ Rusların Revan çevresinde, Revan Türkleri ile yaptıkları savaşa tanık olan ve bu savaştaki gelişmeleri kaydeden zamanın Rus yazarları, uzaktan gördükleri Revan'ı tarif ederken, pek çok camii minaresinin görüldüğünü yazmışlardır. Revan Kalesi Rusların eline geçtikten sonra, şehre giren Rus yazarlar, ahalisinin çoğunun Türk olduğunu görmüş ve eserlerinde bu gerçeği kaydetmişlerdir. Ruslar, Revan merkezli bu bölgenin yoğun olan Türk ve Müslüman nüfusunu göz önüne alarak, burada daima varlıklarını sürdürmek ve gelecekte daha ileri sahalara olan Anadolu ve İran'a yönelmek için burasını bir üs olarak teşkil etmişler, bu yüzden buralara Hıristiyan unsurların yerleştirilmesi siyasetini benimsemişlerdir.¹³²

Türkmençayı Antlaşmasının ardından Rus Çarı I. Nikola 2 Nisan 1828 tarihli fermanıyla Revan ve Nahçıvan Hanlıklarını kaldırarak yerine oluşturulan Ermeni vilayetinin başına Gürcü Aleksandır Çavçavadze atadı.¹³³ Rusya bölgeyi Ermenileştirme adına çevre ülkelerde özellikle Osmanlı Devleti ve İran'da Ermeni getirterek bölgedeki Müslüman ahaliyi sürekli göçe zorlayacaktır. Rusların Ermenileri buralara yerleştirmesinin sebebi hiç kuşkusuz burada Osmanlı ve İran'a karşı tampon bir bölge oluşturmaktır.¹³⁴ Bu tarihten itibaren Rusya

¹³⁰ Minorsky, "Türkmen Çayı mad". s. 661

¹³¹ Sarıahmetoğlu, *Azeri-Ermeni İlişkileri 1905-1920*, s.12-13

¹³² Oktay Kızılkaya, "Revan ve İğdir Yöresinde Demografik Yapının Ermeniler Lehine Dönüştürülme Süreci" 1828-1920, *KAÜ. Sosyal Bilimler Dergisi*. Sayı:22, Yıl: 2007, s. 304-306

¹³³ Attar, "Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti", s.40

¹³⁴ Gökhan Bolat, "Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışında İran'ın Rolü ve İran Ermeni İlişkileri" Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler, *Erciyes Üniversitesi-Neşehir Üniversitesi II. Uluslar arası Sosyal Araştırmalar*

Kafkasya'da Ermenileri maşa olarak kullanmış, Ermeniler de doğu politikasında onlara anahtar görevi yapmış, Çarlık Rusya'sının bu coğrafyada boy göstermesini sevinçle karşılamışlardır. Bir İslam vilayeti olan Revan ve Nahçıvan'da yegane Hıristiyan topluluk olmanın avantajını kullanmışlardır. Fakat Ermeniler ilk etapta Rusya'dan umduğunu bulamamışlardır.¹³⁵

Ermeniler, Çar'ın Revan ve Nahçıvan hanlıklarını Ermenistan vilayeti olarak ilan ve halkının tamamının Rus olduğunun kabul etmesinden sonra Ermeniler bu vilayetin bağımsız bir hale geleceğini ve Çar'ın Polonya Kralı olduğu gibi Ermenistan Kralı unvanını alacağını ümit ediyorlardı. Bu ümitleri fazla sürmedi. Rus müdahalesi kuvvetli bir surette yerleşmeye başladı. Ruslar Ermenilerin kutsal şehri Eçmiyadzin'i ele geçirdikten sonra Ermeni Katagikosluğunun haklarını sınırlayıp, Ermenilerin kültürel ve dini konularda ki mevcut hukuklarını kontrol altına aldılar.¹³⁶

İran bölgedeki kayıplarını 1826-1828 savaşıyla dengelemek istediye de, daha büyük kayıplar vermek zorunda kaldı. Nitekim, bu savaşta Nahçıvan ve Revan Türk Hanlıklarının da Rusya yönetimi altına girmesini önleyemedi. Böylece temelleri yüzyıl önce atılan Rus siyaseti Kafkasya'da umduğunu fazlasıyla buldu. İşgal, Rusya'nın bölgedeki varlığını koruması açısından Ermeni kimliğine dayalı bir gölge devleti ve uydu toplumu oluşması için tarihi bir fırsat ortaya çıkarmıştı. Ermeniler, Büyük Ermenistan hayalinin ilk ayağını Rusya'nın desteği ile gerçeğe dönüştürmüşlerdir.¹³⁷

Ruslar, 1828 Türkmençay ve 1829 Edirne antlaşmalarının tespit ettiği sınırlara çekilirken İran ve Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenileri zorla göç ettirerek Revan merkez olmak üzere yarattığı tampon bölgeye yerleştirmiştir. Ruslar Türkler ile imza ettikleri her barış antlaşmasında Müslümanların Osmanlı Devletine gönderilmesini, buna karşılık Hıristiyanların da Rusya'ya göç ettirilmesini içeren maddeyi antlaşmaya dahil etmeye çalıştılar ve bu konuda da hemen hemen istedikleri başarıyı yakalamışlardır.¹³⁸ Bu asrın sonunda Taşnak partisinin katliamlar yaparak genişlettiği zoraki Ermeni Devleti, o zamanlar Osmanlı ve İran sınırlarına paralel uzanan bir tampon bölge idi. Ruslar, İran ve Osmanlı

Sempozyumu, 22-24 Mayıs 2008, (yayına hazırlayanlar Metin Hülâgü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan), Cilt: 2, s.229

¹³⁵ Attar, "Rus Albayları Ermeni Terörünü Açıklıyor", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl:1, Şubat 2003, Sayı:1, ATASE Yayınları, s.31

¹³⁶ Sarıay, "Rusya'nın Ermeni Sorununun Ortaya Çıkmasındaki Rolü (1878-1918)", s.381

¹³⁷ Attar, "Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti", s.31

¹³⁸ Safarov Rafik Firuzoğlu, "Kırım ve Kafkasya'dan Osmanlı İmparatorluğuna Göçler", *Osmanlı Ansiklopedisi*, C : 4, (Edt. Kemal Çiçek-Cem Oğuz), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.687

Devletin Kafkaslara doğru ilerlemesini ve Müslüman toplulukları kurtarmak teşebbüslerini önlemek için bu tampon Ermeni Devletini kurmuşlardır. Fakat, Osmanlı Devleti ile İran'ın böyle bir teşebbüse giremeyecek kadar iç meseleleri ile uğraştıkları Rusya tarafından tespit edilince, tampon bölge olarak kurulan Ermenistan bilhassa Osmanlı Türkiye'sine karşı yargılama üssü ve bir nifak merkezi olarak kullanılmaya başlanmıştır.¹³⁹

Kısaca, 1813-1828 yıllarındaki Rusya-İran savaşları ile ikiye ayrılan Azerbaycan'da yaşanan göç, felaket, sıkıntı, trajedinin bir başka adı olmuştur.¹⁴⁰ Gülistan-Türkmençay Antlaşmaları, bölge için bölünmüş toprak, bölünmüş ülke ve bölünmüş halk durumunu meydana getirmiştir.¹⁴¹

¹³⁹ Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, İstanbul, Babıali Kültür Yayıncılığı, 2006, s.27

¹⁴⁰ Nerimanoglu, "Azerbaycan'da Göç Sorunu", *Göç Sempozyumu Bildiriler*, s. 52

¹⁴¹ Metanet Azizgızı Aliyeva, "Zorunlu Azeri Göçü ve Karabağ Problemi", *Uluslar arası Göç Sempozyumu Bildirileri*, s.76

İKİNCİ BÖLÜM

REVAN GÖÇLERİ

2.1.GÖÇ OLGUSU

2.1.1. Göçün Tanımı

Göç, yaşama şartlarının türlü sebeplerle zorlaştığı yerlerde daha iyi, daha elverişli geçinme ve bazı hallede yerleşme yolunu bulmak üzere canlıların bir yerden başka bir yere taşınması işidir.¹ İnsanlık tarihi kadar eski olan göç kavram başka bir tanıma göre ise, insan ve insan topluluklarının buldukları bölgelerden, geçici veya sürekli olmak üzere başka bölgelere gitmeleri ve yerleşmeleri suretiyle meydana gelen yer değiştirme hareketidir. Göç; coğrafi bakımdan bir iskan bölgesinden ayrılan kişilerin, başka bir yerde hayatlarını devam ettirmeye karar vermeleriyle ve bu kararları uygulamalarıyla ortaya çıkan olaydır. Göç hareketini gerçekleştiren kişiye umumiyetle göçmen veya muhacir denilmektedir.

Göç hareketlerinin ortaya çıkış sebepleri, cereyan ettiği mekanlar, katılan insan sayısı dikkate alınmak suretiyle sınıflandırılabiliriz. Ana hatları ile ifade etmek gerekirse; sebebi, mesafesi, süresi, hacmi, yönü ve organizasyonu bakımından büyük farklılıklar gösteren göç türleri de olmakla beraber, göçler genellikle iç göçler ve dış göçler diye ikiye ayrılabilir.² Bununla birlikte, göçü sebeplerine göre antlaşmalara tabi göçmenler, milletlerarası göçmenler, tahliye olunanlar, milli göçmenler ve mülteciler gibi terimleri de kullanmak mümkündür.³

İç göçler, ülkelerin sosyo-ekonomik ve kültürel yapısına göre değişik karakterler göstermektedir. Ticaret ve sanayi bakımından gelişmiş yerlere, yaşamının daha kolay olduğu bölgelere göçmen akını daha fazladır. Türkiye’de köylerden şehirlere; şehirlerden İstanbul, İzmir, Ankara gibi büyük şehirlere yönelen göç hareketleri buna örnek olarak gösterilebilir.

Dış göçler ise; uzun süre kalmak ve çalışmak ya da yerleşmek amacıyla bir ülke sınırlarını her iki yönde aşarak yapılan nüfus hareketleridir.

¹ B. Zakir Avşar-Zafer S. Tunçalp, *Sürgünde 50.Yıl “ Ahıska Türkleri”*, Ankara, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayını, 1994, s.36

² Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri(1856-1876)*, Ankara, TTK. 1997, s. 1

İpek, “93 Muhacereti”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, c:4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 661

Dış göçlerden, uluslar arası göçler yapılış sebeplerine bağlı olarak sürgünler, kovulanlar, antlaşmalara tabi göçmenler, tahliye olunanlar, milli muhacirler, mülteciler, siyasi mülteciler, geri gelenler, yurtsuzlar ve devletsizler diye de gruplandırılabilir.

Göç hareketleri katılanların sayısı dikkate alarak, münferit göçler, kitle göçleri diye de sınıflandırılabilir.⁴ Yine göçe katılan kişiler kendi istekleri ile göç etmişse “gönüllü göç”, yöneticilerin zorlamasıyla göç etmişlerse “ zorunlu göç” adını almaktadır. Zorunlu göçe neden olarak; işgal, iç savaş, etnik anlaşmazlıklar, sürgün gösterilebilir.⁵ Zorunlu göçe bir örnek; Osmanlı İmparatorluğunun Birinci Dünya Savaşında düşman ile işbirliği yapan Ermenileri daha güvenli bir bölge olan Kuzey Suriye’ye göndermesi zorunlu göç statüsüne girmektedir. Değiştirme yolu ile de göç olayı gerçekleşebilir. Buna örnek olarak da Lozan Antlaşmasından sonra Türkiye ile Yunanistan arasındaki nüfus değişikliği gösterilebilir.⁶

2.1.2. Göçün sebepleri

Türkiye’de göç meselelerin başlanması Avrupa devletlerine nazaran çok eskidir. Göç üzerinde yapılan araştırma ve incelemeler ilk toplu göçlerin Osmanlı topraklarında gerçekleştiğini göstermektedir.⁷

Türk sosyal hayatında “göç”ün özel bir önemi vardır. Göç bazen bir yurt edinmek, bazen düşman istilasından, tabii afetlerden korunmak ve bazen de eski yurtlardan anavatana kavuşmak için olmuştur. Hatta öyle ki göç eski destanlarımızdan başlayarak milli folklorumuz da yerini almıştır.⁸ Türk demek göç, göçmenlik demektir.⁹

Tarihi olayların birden çok sebebe dayandığı bir gerçektir. Dolayısıyla göç gibi çok boyutlu bir sosyal olayın da bir çok sebebi olduğu kabul edilmelidir. Göçün sebeplerine bakılırken daima göz önünde olan iki faktör mevcuttur. Birincisi göçmenin ilk bulunduğu mekan, ikincisi de göçten sonra vardığı mekan ile ilgili sebepler. Kişiyi göç etmeye zorlayan asıl yurdundaki sebeplere itici sebepler, yeni yerleştiği bölge ile ilgili sebeplere de çekici sebepler diyebiliriz. Bu konuda asıl dikkate alınması gereken husus göçün, göçmen gönderen

⁴ Saydam, Kırım ve Kafkas Göçleri(1856-1876), s. 2

⁵ Cemal Öztaş-Eyüp Zengin, “ Göç ve Azerbaycan”, *Uluslar arası Göç Sempozyumu Bildiriler*, 8-11 Aralık 2005, Zeytinburnu Belediyesi Yayını, s. 65

⁶ Avşar- Tuçalp, *Sürgünde 50.Yıl Ahıska Türkleri*, s. 36

⁷ Ahmet Cevat Eren, *Türkiye’de Göç ve Göçmen Meseleleri Tanzimat Devri, İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler*, İstanbul, Nurgök Matbaası, 1966, s.23

⁸ Ahmet Halaçoğlu, “Balkan Savaşlarında Anadolu’ya Yönelik Göçler ve Sonuçları”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, C:4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 669

⁹ Kamil Veli Nerimanoglu, “Azerbaycan’da Göç Sorunu”, *Uluslar arası Göç Sempozyumu Bildiriler*, s. 52

memleketteki değişikliklerden mi kaynaklandığıdır. Gçmeni bunlardan hangisinin daha fazla etkilediği hususu bize göçe yol açan sebeplerin aydınlatılması imkanını verir.

Bir bölgedeki demografik yapının değişmesi sonucunda oradaki imkanların ihtiyaçlara cevap vermemesi göçü teşvik eder. Bilhassa tarihteki toplumlarda bu tür sebeplere dayalı olarak yapılan yer değiştirmelere sıkça rastlanmaktadır.

Gç sebepleri arasında önemli yer tutan olaylar içinde, bireylerin kendilerini güvenlik altında hissetmemeleri hususu da yer almaktadır. Bir bölgede can ve mal güvenliğinin herhangi bir şekilde tehdit edilmesi halinde, tehdiide maruz kalanların buldukları yerde kendilerini koruma imkanları mevcut değilse, göçe yöneleceklerdir. Bu, canlı hayatının değişmez bir kuralıdır. Özellikle son yüz elli yılda Türkiye'ye yönelik olan glerin temel sebepleri arasında güvenlik faktörü en önde gelen meseledir. Kırım'dan, Kafkasya'dan, Balkanlardan, Kıbrıs'tan, gelenler sırf daha güvenlikli şekilde yaşamak arzusuyla yurtlarını terk etmişlerdir.¹⁰ Kafkas, Türk gleri iktisadi değişimin değil, askeri ve siyasi baskıların neticesinde ortaya çıkmıştır.¹¹

Türk Milleti tarih sahnesine çıktıktan sonra iktisadi, coğrafi ve sosyal sebepler neticesinde gç hareketlerine başlamıştır. Bu gç hareketleri Türk Milleti'nin kolektif şuurunda, Türk ftihat felsefesinin ve cihan hakimiyeti ülküsünün doğmasına sebep olmuştur. Bu sebepten dolayı Türk Milleti, Asya, Afrika ve Avrupa Kıtaları'na yayılmışlar ve bu bölgelerde hakimiyet kurmuşlardır.¹²

Türk tarihi içerisinde gün önemli bir yeri vardır. Türkiye tarihinde gler iki türlü olmuştur: Birincisi; Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren yapılan fetihler nedeniyle Anadolu'nun dışına doğru yapılırken, ikincisi tersine Anadolu'ya gler olacaktır. Bu glerle Kafkasya'dan gelen göçmenlere "muhacir" denilmektedir.¹³ Osmanlı Devleti fethettiği bölgeleri Müslümanlaştırma politikası ile dışarıya g gönderirken içeriye doğru da gler olmuştur. Bu gelen göçmenler Müslümanlardan ve gayri Müslimlerden olmuştur. Osmanlı ister Müslim, ister gayri Müslim olsun gelen göçmenlerin etnik yönüne bakmadan hepsine yardım etmiştir. Mesela Kerte' de oturan bir grup Yahudi başlarında Hahamları ile birlikte

¹⁰ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri(1856-1876)*, s. 6-7

¹¹ Ortaylı, "Genel G Olgusu", *G Sempozyumu Bildiriler*, s. 20

¹² İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ankara, Boğaziçi Yay. 1977, s.30

¹³Erol Kaya, "1877-1878 Harplerinde Ağrı Bölgesine Göç Hareketleri", *Erzincan Üniversitesi, Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi* Cilt-Sayı: 10-1 Yıl: 2008, s. 204

1865'te İstanbul'a gelmişler ve gerekli yardımı görmüşlerdir. Aynı tarihlerde Kars'a gelen 51 Malakan'da gerekli tüm insani yardımlardan faydalanmıştır.¹⁴ İkincisi de bu tezin konusunu teşkil eden, Osmanlı Devletinin zayıflamasıyla beraber işgale uğrayan bölgelerde bulunan Müslüman-Türk ahalisinin, işgale uğramamış bölgelere doğru yaptığı zorunlu göçlerdir. Bu ikinci tür göç hareketlerinin dramatik bir örneğini de XIX. yüzyıl ve XX. yüzyıl başlarında Revan'dan meydana gelen göç hareketleri oluşturmaktadır.

Osmanlı Devletinin girdiği hemen her savaşı mağlubiyetle kapattığı XVIII. yüzyılın ikinci yarısından sonraki dönem, beraberinde bir önemli problemi ortaya çıkarmış oldu. Yıllar önce fethedilen topraklara doğru akın akın giden, oraları şenlendiren, kendilerine vatan edinen insanlar, anayurtlarına doğru göç etmeye başladılar. Bu göç hareketinde ortak sebep bölgeyi ele geçiren siyasi gücün düşmanlık hislerinden, baskınlardan ve katliamlardan kaçmak; daha önemlisi Müslüman memlekete hayatlarını sürdürmek arzusu idi. Böylelikle biten her savaş yüz binlerce insanın yer değiştirmesine sebebiyet vermiştir.¹⁵

XVIII. yüzyıl ile birlikte başlayan Türklerin Anadolu'ya doğru muhaceratinin temelinde Avrupa ve Rusya'nın Osmanlıya karşı izlemiş olduğu siyasi politikaların etkisi vardır.¹⁶ Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı sonrasında hızlanmış, artık topraklarında yaşayamaz duruma gelen Türklere uygulanan planlı ve plansız baskı ve yıldırma politikaları Türklere, Anadolu'ya doğru göç etmekten başka bir yol bırakmamıştır. Yüzyıllardır yaşadıkları topraklarda "öteki" durumuna düşen Müslümanlar ulusallaşma faaliyetleri kargaşası içinde bulunan devletlerin çizdikleri sınırlar içinde uygulanan homojen nüfus politikasıyla zorla ve bazen de anlaşma yoluyla göçe zorlanmışlardır.¹⁷

Osmanlı İmparatorluğunun çöküşünü, yol açtığı olağanüstü giderlerle bir ölçüde hızlandıran göçler, toplumun yapısında büyük etkilerde bulunmuş, bu etkiler günümüze dek süregelmiştir. Bugün Anadolu'da var olan köylerin büyük bir kısmı bu göç dalgaları ile gelenlerce kurulmuştur.¹⁸ Anadolu'da muhacir olarak anılan grupların oluşmasına neden

¹⁴ Raşit Gündoğdu, "Arşiv Belgeleri Işığında Kırım ve Çerkes Göçleri", *Uluslar arası Göç Sempozyumu Bildiriler*, s.122

¹⁵ Abdullah Saydam, "Kırım ve Kafkasya'dan Göçler ve Osmanlı İskan Siyaseti (1856-1876)," *Osmanlı Ansiklopedisi*, C:4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 677

¹⁶ Mehmet Esat Sarıcaoğlu, "İskan-ı Muhacirin İ'ane Pulları (Osmanlı Devletinin Göçmen Harcamalarında Uyguladığı Bir Finansman Yöntemi)", *Osmanlı Ansiklopedisi*, c:4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 603

¹⁷ İbrahim Erdal, Muhacirlerin İskanında Türk Ordusu ve Hilali Ahmerin Yardım Faaliyetleri, *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı:10, Ağustos 2007, Yıl:5, ATASE Yayınları, s. 163

¹⁸ Faruk Kocacık, "Rumeli'den Anadolu'ya Yönelik Göçler ve Sonuçları", *Osmanlı Ansiklopedisi*, C:4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 655

olmuştur. Göç olgusu insanlık var oldukça olacaktır. Korku, zor, siyasi nedenler ve şiddet her zaman göçü tetikleyecektir.¹⁹

Göçlerin temel nedenlerinden biri Rusya'nın Kafkaslara doğru yayılcı bir politika izlemesidir. Bu coğrafyaları elde tutabilmek için yerli Türk ve sair Müslümanları bölgeden uzaklaştırılıp, yerine Hıristiyan Rus nüfusunun yerleştirilmesi gerektiğini çok iyi bilen Rus Çarlığı, XIX. yüzyıl başlarından itibaren Kafkasya'da kolonizasyon faaliyetlerine hız vermiştir. Bunun yanında siyasi, dini sebepler, açlık, kıtlık ve sefalette bölgeden Osmanlıya göçü tetiklemiştir.²⁰

XIX. yüzyılın başlarında Revan'ın bağlı olduğu Azerbaycan bölgesini işgal eden Rusya amaca yönelik iskan siyaseti yürütmüş ve bunun sonucu olarak Revan vilayetinde ciddi nüfus değişikliği meydana gelmiştir. XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren bölgedeki Müslüman nüfus göç ettirilerek yerlerine Hıristiyan unsurlar yerleştirilmeye başlanmıştır. Bölgeye yerleştirilen en önemli unsur ise Ermeniler olmuştur. 1826-1828 yıllarındaki İran-Rus savaşları, 1828-1829 yıllarındaki Osmanlı-Rus savaşı sonucunda İran ve Osmanlı ülkesinde yaşayan Ermeniler kitleler halinde bölgeye göç ettirilerek bir Ermeni vilayeti oluşumu için gerekli ortam hazırlanmıştır. Yerleştirilen her Hıristiyan unsura karşılık bölgedeki Müslüman nüfus İran ve Osmanlı Devletine doğru göçe zorlanıyorlar. Ermenilerin Anadolu'dan Revan bölgesine göçü XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar sürmüştür. Buna karşılık olarak ta Revan'dan Osmanlı ülkesine Müslüman ahali göçü de bu tarihe kadar devam etmiştir.²¹

2.1.3. Kafkasya ve Revan'da Sosyal Yapı

Bölgede bulunan halklar şu şekilde sıralanabilir;

Gürcüler

Lazlar

Çerkesler

¹⁹ Cengiz Çandar, "Dünyada Göç Olgusu", *Göç Sempozyumu Bildiriler*, s. 29

²⁰ Hilmi Bayraktar, "Kırım ve Kafkasya'dan Adana vilayetine Yapılan Göç ve İskanlar (1869-1907)", *TAD*, s.22, Güz 2007,s.407

²¹ Hacı Y. Verdiyeva, "İrevan(Revan) Vilayetindeki Demografik Değişiklikler Üzerine" s.175-177

Abazalar

Çeçenler

İnguşlar

Avarlar

Lekler

Lezgiler

Azeriler

Malkarlar

Nogaylar

Kumuklar

Kürtler²²

Osetler²³

Ermeniler²⁴

Revan bölgesinde bu halklar dışında aşağıdaki Türkmen Aşiret ve oymaklar yer almaktadır;

Azerbaycan'ın tarihi coğrafyasında iz bırakan, Gence, Halha, Berda, Arasbar, Karabağ, Revan, Nahçıvan, Makü, Urmiye, Tebriz, Meraga, Merend, Erdebil ve Hoy

²² Justin Mc Carthy, *Ölüm ve Sürgün, Osmanlı Müslümanlarına Karşı Yürütülen Ulusal Olarak Temizleme İşlemi 1821-1922*, İstanbul, İnkılap Yayınları, 1998, s. 32

²³ M. Sadık Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya 1454-1829*, İstanbul, Eren Kitapevi, 2005, s.18-22, Alexandre Grigoriantz, *Kafkasya Halkları Tarihi ve Etnografik Bir Sentez*, (Haz. Doğan Yurdakul), İstanbul, Yeni Binyıl, 2000, s. 105 vd. Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti*, s. 6-9

²⁴ Ermeniler, aslında Azerbaycanlılar ve Gürcüler gibi eski bir Kafkas halkı değildir. Büyük ölçüde Rusya'nın Kafkasya'yı işgal ve ele geçirme siyaseti neticesinde bölgeye sonradan Ruslar tarafından yerleştirilmişlerdir. (Fikret Elma, "Küreselleşme Sürecinde Güney Kafkasya Demokrasi, Güvenlik ve İşbirliği Sorunu", *Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 2/6, Kış 2009, s.201

bölgelerinde yaşayan Türkmen grupları XIII. ve XVI. yüzyıllara ait tahrir defterlerindeki kayıtlara göre şunlardır;

Ağaçeri; Karakoyunlu ulusuna bağlı olan Ağaçeriler, Maraş bölgesindeki ormanlardan yaşarken, XV. yüzyılda Karakoyunlu aşiretleriyle birlikte Azerbaycan'a göç ettiler. Revan ve diğer çevre illerde kendi adlarıyla kurdukları köylerde yaşıyorlardı.

Akkoyunlu; XV. yüzyılda Azerbaycan'a göç ettiler. Oğuzların Bayındır boyuna mensup olup, etraflarına topladıkları taifelerle birlikte devlet kurmuş bir konfederasyon birliğidir. Bir kısmı Revan'ın Abnih nahiyesinde kendi adını taşıyan köylerde oturuyorlardı.²⁵

Alpag; XV. yüzyıl sonlarında Azerbaycan'a göç etmiş, Karakoyunlu ulusunun en önemli boylarından biridir. Alpagud aşiretleri Şirvan, Revan ve Gence bölgelerinde yaşıyorlardı.²⁶

Avşarlar; İran ve Azerbaycan taraflarında önemli bir yer işgal etmişlerdir. Bir kısmı Horasan'dan, bir kısmı da Karakoyunlu aşiretleriyle birlikte Halep ve Şam taraflarından göç ederek Azerbaycan'a geldiler. Bir kısım Avşarlar Erdebil, Revan ve Karabağ'ı yurt tutmuşlardı.²⁷

Kacarlar ; Şah Abbas zamanında bir tehlike göstermeleri üzerine bunlar Azerbaycan ve İran'ın çeşitli yörelerine göç ettirilmişlerdir. Bir kısmı ise Gence ve Revan bölgesine yerleşirken bir kısmı da daha sonra Türkistan'a gönderildi.²⁸

Karapapaklar; Azerbaycan halkını oluşturan önemli bir Türk aşireti idi. Türkmençayı Antlaşmasına kadar bölgede yaşayan bu Türk aşireti kısmen Revan ve Gence bölgesini de kendilerine yurt tutmuşlardır. Daha sonraları tamamıyla bölgeden göç ederek Kars, Ağrı ve Muş bölgeleri ile ilçelerine yerleşmişlerdir. Şu an itibarıyla en fazla Karapapak nüfusunun olduğu yer ²⁹ Kars' dır.

²⁵ Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları*, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1999, s.359

²⁶ Bilgili, "Azerbaycan Türkmenleri Tarihi", s.25

²⁷ Ahmet Caferoğlu, *Türk Kavimleri*, İstanbul, Enderun Kitapevi, 1988, s. 66

²⁸ Caferoğlu, *Türk Kavimleri*, s. 67-68

²⁹ Caferoğlu, *Türk Kavimleri*, s. 69-70

Bayat; İran, Irak ve Türkiye coğrafyalarına yayılmış, Cengiz Han döneminde Azerbaycan'a göç etmiş Oğuz boylarından biriydi. Bayat kollarından bir kısmı da Revan'ın Gerni, Aralık ve Şuregel bölgelerinde yaşadılar.

Civanşirler; Cesurluğu ile meşhur bir Türkmen oymağıdır. XVIII. yüzyılda Gence vilayetinde perakende olarak yaşamışlar. Bunlar kısmen de Revan civarlarını yaylak olarak kullanmışlardır.

Döger; Karakoyunlar ile birlikte XV. yüzyılda Azerbaycan bölgesine göç etmişlerdir. Revan ve İğdir bölgesini bazı Döger'ler kışlak olarak kullanmaktaydı.³⁰

Eymir; Safevi Devletinin dayandığı Oğuz boylarından biri olup, Dulkadir aşireti ile birlikte Azerbaycan bölgesine göç etmişlerdir. Revan'ın Gerni bucağında Eymür Bulacı ve Eymürlü, Şuregel'de Eymür Hanlı adlı obalar meskundu.³¹

İğdir; Bu Oğuz boyuna mensup önemli bir boy bugün Türkiye sınırları içerisinde kalan İğdir ilimize yerleşmiş ve adlarını bölgeye vermişlerdir. İğdir bölgesi, XVIII. yüzyılda Revan vilayetinin içerisinde nahiye statüsünde yer almaktaydı.

Karakoyunlular; XV. yüzyılda Azerbaycan bölgesine gelen Karakoyunlular çeşitli boylar ve oymaklardan meydana geliyordu. Azerbaycan bölgesinde önemli izler bırakan Karakoyunlular, Revan, Meraga, Hoy, Tebriz, Karabağ ve Gence bölgelerinde yaşarlardı.³²

Kargınlar; Oğuzların kargın boyunda olup, Revan'ın Şerür nahiyesinde birkaç köyünde yaşadığı tahmin edilmektedir.

Kınık; Revan merkez nahiyenin de Kınık Hacı köyünde yaşamaktaydılar.

Muganlı; Aras nehrinin güneyinde yer alan Mugan bölgesinde yaşamış olan bir aşirettir. Revan ve Tebriz bölgesinde bu boya bağlı aileler mevcuttu.

Salur; Önemli Oğuz boylarından olup, büyük bir kısmı İran ve Türkiye'de yaşarken az bir kısmı da Erdebil ve Revan bölgesinde yaşamaktaydı.

³⁰ Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları*, s. 195

³¹ Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları*, s. 255

³² Bilgili, "Azerbaycan Türkmenleri Tarihi", s. 29

Şamlu; Safevi Devletinin kuruluşunda önemli rol oynayan bu boy, Revan, Makü, Erdebil ve Gence'nin bir bölümünde yaşamaktaydı.

Ustaclu; Safavi Devletinin dayandığı önemli Türk boylarından biridir. Bu boya mensup bazı aileler Revan bölgesinde yaşamaktaydı.³³

2.2. REVAN HANLIĞININ YIKILIŞINDAN BOLŞEVİK İHTİLALİNE KADAR GÖÇLER

Güney Kafkasya'daki Rus hâkimiyetinin en önemli sonuçlarından biri bölgenin demografik yapısında önemli değişikliklere yol açmış olmasıdır. Bölgedeki Müslüman halk Osmanlıya sürülürken Osmanlı ve Kaçar imparatorluklarının Ermeni tebaası da Kafkasya'ya göç etmiştir.³⁴

Rusya'nın bölge istilasından önce, Kafkasya'nın Müslüman halkı, 54 kazadan ibaret Transkafkasya'nın yalnız beşinde çoğunluk teşkil eden Ermeniler Rusya'nın tahrikiyle Türklerle meskun yerlerin insanlarını öldürmek suretiyle boşaltmak ve müstakbel Ermenistan için çoğunluğu Ermeni olan bir arazi hazırlamak fikrini hayata geçirmek istiyorlardı.³⁵ Azerbaycan ve Revan yöresi Türklerden ve bölgenin geri kalanı da çeşitli Müslüman boylardan oluşuyordu. Boylara mensup olan toplulukların en kalabalığı, Çerkesler, Abazalar, Çeçen-İnguş'lar ve Dağıstanlılardı. Genellikle daha küçük topluluklar, daha büyük topluluklarla bağlantılı idiler; özellikle de Çerkes toplulukları kendi içlerinde daha küçük aşiretlere bölünmüşlerdir. Bunların tümü tarih boyunca geniş ölçüde bağımsız yaşamışlardı; zaman zaman Osmanlı'nın ya da İran'ın egemenliğini sözde kabul etmiş olmakla birlikte, bağımsızlıklarından asla vazgeçmemişlerdir. Osmanlı'nın ya da İran'ın egemenliği gerçekte kıyı bölgelerini ve güney de ki Gürcistan ve Revan yöresindeki Hanlıkların ötesine geçip iç bölgelere hakim olamamıştır.³⁶ Kafkas dağlarında tahmini olarak 70 kadar millet tespit edilmiştir. Bunların komşuları ile olan ilişkilerinin çok sıkı olmadığı ve birbirlerinin dillerini bilmeden yaşadıkları söyleniyor.³⁷ Kafkasyalılar bu anlamda yönetilmesi güç insanlar olarak kabul ediliyor; onların ortak özellikleri, yaşamlarının ezelden beri sadece kendi davranış

³³ Bilgili, "Azerbaycan Türkmenleri Tarihi", s. 31-32

³⁴ Kamil Ağacan, "Ermenistan- Gürcistan İlişkileri", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Sayı : 19, Sonbahar 2005, s.22

³⁵ Atar, "Rus Albayları Ermeni Terörünü Açıklıyor", s. 32

³⁶ Carthy, *Ölüm ve Sürgün, Osmanlı Müslümanlarına Karşı Yürütülen Ulusal Olarak Temizleme İşlemi 1821-1922*, s. 32

³⁷ Adolf Berje, *Kafkasyalı Dağlı Kavimlerin Kısa Tasviri*, (çev. Murat Papşu), Ankara, KDY Yayını, 1999, s. 9

kurallarına, geleneklerine göre belirleniyor olması. Bu, bir soy, köy ya da köy topluluğu içerisinde oluşmuş ve çoğu kez ulusal veya dinsel alışkanlıkların ağır basan örf ve adet hukukudur.³⁸ Sultanın kendisine bağlı kabul ettiği Kafkas kavimleri hiçbir zaman sultana itaat ve bağımlılığı kabul etmediler. Kabul ettikleri husus İslamiyet'in mirasçısı ve dini lider olarak tanımalarıydı.³⁹ Hatta Enver Paşa'nın Kafkas cephesindeki Elviye-i Selase ve daha sonra Kafkas Müslümanlarını kurtararak, Orta Asya'ya atlamak hususundaki enerjik ümit ve fikirlerine karşı III. Ordu komutanı Vehip Paşa'nın yaklaşımı son derece temkinli olmuştur. Vehip Paşa'nın endişeleri şu noktalarda yoğunlaşmakta idi: "Bir defa Gürcü ve Ermenilere karşı 1877 hududunun ilerisinde başlatılacak bir askeri hareket, bu iki unsuru Kafkasya'da ki Müslüman ahaliye karşı birleştirebilir ve bu birleşme sonunda ortaya çıkacak askeri güç Müslüman ahalinin yok olmasına neden olabilir. Öte yandan Kafkaslar işgal edilse bile, buralarda asayiş ve güvenliği sağlayacak kuvvet mevcut değildir. Doğacak anarşi ortamı Osmanlı Devletini zora sokabilirdi."⁴⁰ Bu durumda Kafkasya'yı yönetmenin zorluğunu göstermektedir.

Kafkasya'dan yola çıkan göç kabilelerinin hareketlenme zamanları Osmanlı-Rus ilişkilerindeki değişiklikleri yakından takip etmiştir. Kafkasya'dan Osmanlı ülkesine doğru gelişen tarihi bir mecburiyetin doğurduğu bu kitle göçleri, Osmanlı Devletinin sosyal, etnik ve dini kompozisyonunu radikal olarak etkileyen bir nüfus hareketidir.⁴¹ Kafkasya sakinlerinin Osmanlı İmparatorluğuna göç ettirilmesi, XIX. yüzyılın başında İran ile yapılan savaşta Azerbaycan'ın işgali ile başlamıştı.⁴²

Osmanlı Devletinin de her ne kadar XVIII. yüzyıldan itibaren göç hareketleri başlamışsa da bu göçler XIX. yüzyılda artarak devam etmiş, neticede XIX. yüzyıl artık hezimet devri olmuş üst üste yenilgilerle geniş topraklar kaybedilmiştir. Kaybedilen topraklarda yaşayan halk Anadolu'ya göç etmiştir. 1870'lerden sonra yapılan göçlerle göçmen kitleleri bir anda Anadolu topraklarına yoğunlukla gelmeye başlayacaklardır.⁴³

³⁸ Christian Neef,(çev. Özalp Göneralp) *Kafkasya, Rusya'nın Kanayan Yarası*, İstanbul, Yeni Hayat Yayınları, 2004, s. 16

³⁹ Feodor Feodoroviç Tornau, *Bir Subayın Kafkas Anıları*, Ankara, Kafkas Derneği Yayını, 1999 s.9

⁴⁰ Nasır Yüceer, *Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı*, Azerbaycan ve Dağıstan'ın Bağımsızlığını Kazanması" Ankara, *ATASE Yayınları*, Genel Kurmay Basımevi, 2002, s.21

⁴¹ Hayatı Bice, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Ankara, TDV. 1991, s. 45

⁴² Firuzoğlu, "Kırım ve Kafkasya'dan Osmanlı İmparatorluğuna Göçler", s. 688

⁴³ Bilal Şimşir, "Rumeli'den Türk Göçleri", *Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları*, 1970. s. 10

Kafkaslardan Anadolu'ya yapılan göç Osmanlı'nın özendirilmesiyle ve gönüllü gerçekleşmemiştir. Osmanlı Devleti'nin öncelikli hedefi bölge halkını olduğu yerde korumaktır.⁴⁴ Daha sonraları zoraki göçe mecburi olarak zorlananlara da kucak açmakta geri durmamıştır.

Kafkasya'da ki Müslüman-Ermeni anlaşmazlığının temelinde Rusların emperyalist amaçlı genişleme siyasetleri vardır. Ermeniler ilk olarak 1790'da ayaklanarak Ruslar ile ittifak etmişler ve bundan sonra da Rusların çıkardığı savaşlarda onlara yardımcı olmuşlardır. Rusların uzun yıllar süren Kafkasları işgalleri, Müslüman ahalinin katliamına veya zorla göçüne neden olmuş onların yerine ise Ermeniler iskan edilmiştir.⁴⁵

Kafkasya'dan Osmanlı Devletine doğru yapılan göçler oldukça geniş boyutludur. Daha ziyade itici etkenlerin ön planda olduğu görülmektedir. Bu göçlerde çekici etkenlerin ancak ikinci planda rol oynadığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Muhacir hareketlerinin ortaya çıkışında muhacirlerle muhacir gönderen devlet arasındaki ilişkiler hakim rol oynamıştır. Yani Rusya'nın göç etmek zorunda kalanlara karşı güttüğü politikalar olayın temel sebebidir. Mecburi kitlevi göç niteliğini taşıyan Kafkas göçlerinin sebeplerini incelerken ister istemez, göçün meydana geldiği tarihin ötesini de bilmek gerekir. Zira Rusya'nın ele geçirdiği topraklardaki insanlara yönelik tehcir politikası, hemen daima hiç değişiklik göstermeden sürüp gitmiştir. Yapılan baskılar ve zorlamalar beraberinde tepki olarak göçü getirmiştir. Dolayısıyla göçler, öncelikle Rus zulmünden kurtulmanın yolu olarak gündeme gelmiştir.

Ekonomik baskı ve yıldırma politikasının yanı sıra uzun vadede Türk nüfusunun asimile edilmesi için kültürel propagandaya ağırlık verildi. Rus olmayan halklara Rus kültürü Ortadoks kilisesi aracılığıyla benimsetilmeye çalışıldı.

Gürcüler ve Ermeniler arasında taraftar bulan Çarlık yönetimi, Osmanlı ve İran taraftarlarının bulunduğu Azerbaycan'ı kolonileştirmek için özel politikalar uyguladı. Burası potansiyel bir hammadde kaynağı ve Rusya'nın diğer bölgelerde ki halkları iskan edebileceği müsait ve stratejik faydası fazla olan bir bölge olarak görülmekteydi.

⁴⁴ Mehmet Yılmaz, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Muhaciri İskan Politikası", *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. 4, Yeni Türkiye Yay. Ankara 1999, s. 602.

⁴⁵ Justin McCarthy, "Bırakın Tarihçiler Karar Versin", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, ASAM, Mart-Nisan-Mayıs 2001, Sayı 1, Ankara, s.66

Rusların, sorunlu Kafkas kabilelerini daha içteki yerlere göç ettirmek için epey miktarda para harcamak zorunda kalacaklarını bir dönemde Osmanlı Devleti'nin aceleci davranarak muhacirleri kabul etmesi Rusya'yı yapacağı masraftan kurtarmıştır.⁴⁶

Bu muhacir hareketinin daha 1827-1829 Rus savaşında önce başladığı bilinmektedir. 1803 tarihinde Revan vilayetinin Cibayetdere kariyesi(köy) ahalisinden olan ve firaren Diyadin'e gelen ve oradan Beyazıt'a gönderilen İsa Bey ve kardeşleri Abdullah, Mustafa ve Hasan Beyler kendilerine müsaade edildiği takdirde elli hanesi ile Osmanlı Devletine hicret etmek istediklerini ifade etmişlerdir. Beyazıt Mutasarrıflığına gönderilen haberle bunlar hakkında yapılacak tahkikat neticesinde kabullerinin gerçekleşmesi istenmektedir.⁴⁷

2.2.1. 1828-1878 Göçleri

1829 yılında Rus General Graf Paskeviç Erivanski'nin talimatıyla İ. Şopen Revan vilayetinde bir sayım gerçekleştirmiş ve 20 ciltten oluşan bir el yazması ortaya çıkmıştır. Şopen'in sayım sonucunda verdiği bilgiler oldukça ilginçtir. Buna göre :

Vilayette savaş öncesinde;

Erivan: 521 köy

Nahçıvan: 179 köy

Ordubat: 52 köy

Toplam: 752 köy

Savaş sonrası da

Erivan:310 köy

Nahçıvan: 42 köy

Ordubat : 6 köy

⁴⁶ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri(1856-1876)*, s.63-79

⁴⁷ BOA, A. MKT. MHM, 513-1/20 (Revan sancağının Cibayetdere kariyesi ahalisinden olup firaren Diyadin kazasına gelerek Beyazıt'a gönderilen İsa Bey biraderleri Abdullah ve bir tanede Mustafa ve Hasan beyler kabilelerine müsaade olduğu takdirde elli hane ile memalik-i şahaneye-i devletine hicret edeceklerini ifade ettikleri ve bunların aşiretlerinin bereketli taifesinden şafi olup olmadıkları tahkik kılındığı Beyazıt mutasarrıflığına bildirilmekte hakkında olunacak muameleler emri imba buyrulması memnudur.)

Toplam: 358 köy

Hane Bakımından Hesaplandığında ise:

Erivan : 17 000

Nahçıvan : 4 600

Ordubat : 2 130

Toplam : 23 730

Buna göre Revan Vilayetinin de toplam 23 730 hane, yani 118 650 kişi yaşamaktaydı. Bunlardan 81 749'u Müslüman, 25 131'i Hıristiyan, yani Ermeni idi. Dolayısıyla bölge bir Türk bölgesiydi. Ermenilerin bölgeye gelişi 1828 sonrası yapılan göçlerle olmuş, hatta o dönemde Tiflis ve çevresi de nüfusun yoğunluğu bakımından bir Müslüman-Türk bölgesi olarak hesaplanmıştır.⁴⁸

Bir başka kaynağa göre de Rusya işgalinden önce Revan Hanlığında yaşayan milletlerin sayıları ve toplamları şu şekilde hesaplanmıştır.⁴⁹

Milletlerin Nüfus Sayısı

Türkler(Azeri) 84 089

Ermeniler 57 305

Kürtler 26 911

Diğer 850

Toplam: 169 155

1829 yılında Rusya'nın lehine Edirne Antlaşmasının imzalanmasıyla Babiali Doğu Karadeniz topraklarının tamamını Rusya'ya bırakmak zorunda kalmıştır. Bu durum aynı zamanda Osmanlı Devletinin askeri varlığının Kafkasya'da sona ermesi anlamına da

⁴⁸ Attar, "Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti", s.31

⁴⁹ İntikam Beşiroğlu, "19-20 Yüzyıllarda Ermenistan'da ki Azeri Türklerinin Göç Ettirilmesi ve Soykırım Gerçekçiliği", *Avrasya Dosyası, Ermeni Enstitüsü*, Ekim 2006, VII/ 1, s. 456

gelmektedir.⁵⁰ Antlaşma sadece kağıt üzerindeydi. Rusya'ya verilen bu topraklar kuvvet kullanılmadan elde edilebilecek yerler değildi.⁵¹ Kısacası 1828-1829 savaşı Kafkaslar da ki Osmanlı-Rus nüfuz mücadelesinde bir dönüm noktası olmuştur. Çar I. Nikola ile birlikte Rusya ile ilişkiler daha çok gergin döneme girmiştir.⁵²

Ermeniler ile Müslümanlar arasındaki en ciddi mücadeleler, 1827-1829 Türk-Rus ve İran – Rus savaşlarında olmuştur. Rusların Osmanlı ülkesini istila etmesi, Ermenilerin istilacı Rusların yanında yer alması, Müslümanların yüksek sayıya ulaşan ölümleri, Müslümanların göçe zorlanıp sürülmeleri Müslümanlar ile Ermeniler arasında bir nüfus değişimini başlatmıştır.

Bu muhacir olayının baş göstermesinde önemli rol oynayan Ermenilerin Osmanlı Devletindeki ilk hareketlenmelerini şöylece özetleyebiliriz;

Tarih boyunca kendilerine gerçek vatandaş gözüyle baktığımız Ermeniler ilk defa vergi bahanesiyle, hem de Fatih Sultan Mehmet döneminde verdiklerimizi⁵³ unutarak Kanuni Sultan Süleyman zamanında yani 1545 tarihinde isyan etmek istemişlerdir. Sonraki yüzyıllarda bir yandan Rusya diğer yandan Avrupa devletleri Osmanlı İmparatorluğunu parçalamak politikası gütmüşlerdir. Amaçlarına ulaşabilmek içinde çeşitli örgütleri, komiteleri, misyonerleri, konsolosları aracılığıyla Hıristiyan azınlıklarımızı bu sırada Amerikan misyonerler özellikle Anadolu'da Ermenileri ve Gürcüleri kullanmışlardır. 1914 de başlayan Birinci Dünya Savaşı yıllarında Türkiye'de 17 büyük misyonerlik merkezi bulunduğu ve 174 misyonerin kol gezdiği görülüyor. Bunlara, politik amaçlarını gerçekleştirmek için kurdukları mason localarını da eklemek gerekir.⁵⁴ Ermeniler 1545 yılından bu yana ülkemizdeki ayaklanmaları ve isyanları sürüp gitmiştir. O yıldan itibaren 57 ayaklanma olduğu tespit edilmiştir. 1782, 1786, 1808, 1815, 1818, 1831, 1842, 1850, 1865,

⁵⁰ Yağcı, "Osmanlı Devletinin Kafkasya'daki Askeri Yatırımları" s.24

⁵¹ Tornau, *Bir Subayın Kafkas Anıları*, s.9

⁵² Budak, "Rusya'nın Kafkasya'ya yayılma Siyaseti", s. 655

⁵³ Patriklik, okullar, şirketler kurmaları, sosyal ve ekonomik diğer haklar, Ermenilerin tüm isyan ve kötülüklerine rağmen 1918 tarihinde bile Ermenilere karşı gösterdiğimiz hoş görünün belirtisi olan bir anekdot şöyledir. Halil Kut'un 1918 tarihinde Erivan'daki bir hatırası " Kendisine tercüman olarak verilen Osmanlı Adliye eski Müfettişi Karabet Ayıcıyan'ın Osmanlıdan kalmak istemeyerek Erivan'a gittikten sonra buraya gelen Halil Kut'a İstanbul'da kalan ailesinden haber alamadığını söyler ve kendilerine yardımlarınıza olabilir mi? der. Hali Kut derhal haber göndererek İstanbul Bakırköy'de bulunan Ayıcıyan ailesine kendi hesabından elli altın ödenmesi kimden ödendiğinden bahsedilmeden, bundan sonrada her ay 100 lira ödenmesini istemiş ayrıca Erivan'da bulunan Karabet Ayıcıyan'ın sağlığının iyi olduğunu kendilerine bildiriniz" Halil Kut, Eylül 1918 de Erivan ve Ermeniler, Ermeniler", Ermeniler Hakkında Makaleler ve Derlemeler, A.Ü. Kuruluşunun XX. yıl Armağanı, C.II, Ankara, Kalite Matbaası, 1978, s. 153-154

⁵⁴ Zeki Başar, "Geçmişteki Davranışlarıyla Türkler-Ermeniler", *Ermeniler Hakkında Makaleler ve Derlemeler, Ata.Ü. Kuruluşunun XX. yıl Armağanı*, C.II, Ankara, Kalite Matbaası, 1978, s.18

1879, ve 1895'te yapılan ayaklanmalar bunların en önemlileri olmuştur.⁵⁵ Bu isyanları dışında Ermeniler zaman zaman da Osmanlı topraklarına suikastçi göndererek suikast teşebbüsünde de bulunduğu olmuştur.⁵⁶ “ Ermeni Hareketinin Tarihi” adlı eserin yazarı Varantya'a göre, Avrupa'da Ermeni denilen bir milletin varlığı bile meçhul idi. Halbuki Türkiye Ermeni'si, Rus Ermenilerine nazaran, Ermeni kültürü, dili, tarihi ve edebiyatı itibarıyla çok kuvvetli ve serbest idiler. XIV. yüzyılda Ermenilik Avrupa'da bir millet adı olarak bile tam olarak bilinmiyordu.⁵⁷

Osmanlı İmparatorluğu içinde Ermeni cemaatinin kurduğu ilk cemiyet 1860'ta İstanbul'da faaliyete başlayan “Hayır Sever Cemiyeti”dir. Bir hayır cemiyeti olduğu halde üyeleri gizli isyan konularına da karıştıkları görülmüştür. 1870-1880 yılları arasında Van'da “Araratlı”, Muş'ta “ Okul Sevenler” ve” Doğu”, Erzurum'da “ Milliyetçi Kadınlar” adı altında yeni cemiyetler ortaya çıkar. Bunlar da hep dini veya sosyal amaçlarla kurulmuşlardı.⁵⁸

1827-1829 savaşlarında, doğuda Rusların Revan yöresindeki Müslümanları sürmesiyle ateşi kıvılcımlanan dev ölçüde bir nüfus değişimi başladı. Rusların Revan Hanlığını ele geçirdiği tarihte Hanlığın Müslüman halkından yaklaşık % 30'u ölüm ve göçe zorlanmıştı. 1827' ye kadar, Revan bölgesi, Müslümanların çoğunlukta bulunduğu, aşağı-yukarı bugünkü Ermenistan Cumhuriyetinin ülkesini kaplayan bir İran şehriydi. Müslüman nüfusun yok edilmesi ya da göç etme zorunda bırakılması, Rusların bu bölgeyi İran'dan ve Osmanlı Devletinden gelmiş Ermenilerle yeniden nüfuslandırmasına olanak sağlamıştır.⁵⁹ Her gelen Ermeni nüfusu yerine Müslüman nüfus çevre ülkelere göçe zorlanmıştır. Ruslara karşı direnişte bulunan Revan Hanlığı Müslümanlarının bir kısmı 1827 yılında Türkiye dahil olmak üzere, ülke dışına çıkararak yer aramaya başlamışlardır. Bu tarihte bir kaynağa göre dokuz bin Azeri Türk'ü, yaklaşık 3000 aile ve 1500 Kürt, yaklaşık 500 aile göç etmiştir. Bölge halkının çoğu Bayezıt'a, geriye kalanları ise Kars'a kaçmışlardı. Kürtler ise Rus sınırından öteye, Muş'a kadar gitmişlerdir. İşgal edilmiş ülkelerdeki nüfusun demografik dönüşümü Rus sömürge siyasetinin ana unsuru idi. Tek bir amaç doğrultusunda izlenen bu siyasetin yöntemi ise, Müslümanların bölgeden sürülmesi, alternatif olarak bu bölgelere Hıristiyanların

⁵⁵ Yılmaz Akbulut, *Ermeniler ve Bingöl'de Ermeni Tehcirleri*, Ankara, KB, 1998, s.22

⁵⁶ BOA. A.MKT.MHM. 537/26

⁵⁷ Kocabaş, *Ermeni Meselesi Nedir Ne Değildir?*, s. 68

⁵⁸ Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1897)*, İstanbul, TDAV, 1986,,s. 100

⁵⁹ Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, “ Osmanlı Müslümanlarına Karşı Yürütülen Ulusal Olarak Temizleme İşlemi 1821-1922, 1998, s. 30-31

yerleştirilmesi şeklindeydi. Rusya bu göçürtme olayını savaş dönemi dışında barış döneminde de yapıyordu.⁶⁰

1829 Edirne antlaşmasının imzalanması sırasında ve sonrasında, bu antlaşmanın 15. maddesi⁶¹ gereğince Doğu Anadolu'dan 24 000 haneden oluşan kalabalık bir Ermeni grubu Kafkasya memleketlerine,⁶² gitmek üzere Türkiye'den ayrılıp Rusların peşine takılıp gittiği,⁶³ ve yine aynı bölgedeki bir kısım Müslümanlarında Türkiye'ye göçürtülmesi olayı gerçekleşmiştir.⁶⁴ Osmanlı Hükümeti, 1828 yılında Ruslar ile işbirliği yapan İstanbul'da ki Katolik Ermenileri, Anadolu'nun iç kısımlarına doğru mecburi bir iskana tabi tutmuş ve Katolik Ermenilerin önde gelenlerin bir kısmı ölüm cezasına çarptırılmıştır. Bu Ermenilerin mallarına da el konulmuş, fakat çeşitli baskılar Rumeli ve Anadolu'da ki Rus saldırıları buna engel olmuştur.⁶⁵ Ermeniler dışında Nasturilerin de bölgeye göç etmesi için Rusya'nın sürekli baskıları olmuştur. Bir çok Nasturi ailesine para ve altın verilmiş, bir kısmına da buldukları bölgelerde mallarını ve mülklerini çok daha pahalı fiyata almak suretiyle onların Revan bölgesine göç etmesi özendirilmiştir.⁶⁶ Bölgenin Hıristiyanlaşması için elinden gelen her türlü çaba Rusya tarafından harcanıyordu.

Toplam iki yıl 1828-1830 yıllarda Kuzey Azerbaycan'a 21010 Ermeni ailesi, yani 119,5 bin kişi göç ettirilmiştir. Revan bölgesindeki Ermeni nüfusu da Türkmençayı Antlaşması rakamlarının üç katına ulaşmıştır. Rusya Revan'ı ele geçirdikten sonra Türkiye ve Azerbaycan arasında suni bir Hıristiyan sınırı yaratmış oldu.⁶⁷

İşgalden hemen sonra 1831'de Revan Şehri'nin nüfusunu, çoğunluk olarak Müslüman Türkler oluşturmuştu. Şehirde 7331 Müslüman Türk, 4484 Ermeni ve diğer milletlerden ibaretti. Bir başka bilgiye göre, bu dönemde Revan Vilayeti'nin nüfusunun dörtte birini Ermenilerin oluşturduğu ve Türklerin çoğunlukta olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁸

⁶⁰ Firuzoğlu, "Kırım ve Kafkasya'dan Osmanlı İmparatorluğuna Göçler", s. 687

⁶¹ Edirne antlaşmasının söz konusu maddesi iki taraftaki halktan karşı tarafa geçmek isteyenlere 18 aylık süre tanınıyordu. Bu süre zarfında herhangi bir zorlama, baskı ve sair olmadan isteyenler göç edebileceklerdi.

⁶² Abdullah Saydam, "Kafkasya'da Bağımsızlık Mücadeleleri ve Türkiye", *KTÜ Yayınları*, Trabzon 1993 s.51

⁶³ Şenol Kantarcı, "Tarih Boyunca Ermeni Sorunu" Ermeni Sorunu El Kitabı, (Haz. Şenol Kantarcı, Kamer Kasım, İbrahim Kaya, Sedat Laçiner), Ankara, *ASAM yayınları*, 2002, s.13

⁶⁴ Şahin, *Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları*, s. 132-133

⁶⁵ Kantarcı, "Tarih Boyunca Ermeni Sorunu" Ermeni Sorunu El Kitabı, s.11

⁶⁶ Tayfun Atmaca, *Yirminci Yüzyıl Sonunda Azerbaycan-Türkiye Münasebetleri (1993-1998)*, Ankara, Şafak Matbaası, 1999, s. 111

⁶⁷ Tofiq Mustafazade, "Rus Dış Politikasında Ermeni Kartı", Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler, *Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi II. Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, 22-24 Mayıs 2008*, (yayına hazırlayanlar Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan), Cilt: 4, s.235-236

⁶⁸ Toksoy, *Revan'da Son Günler Türk Yönetiminden Ermeni Yönetimine*, s. 31

1839 yılında Kafkasya'yı iki idari bölgeye ayıran Ruslar, 1844'te Prens Vorontsov'u Kral naibi sıfatıyla bölgenin idaresine getirdi. Vorontsov bölgeyi küçük vilayetlere bölerek asayişini sağlamayı hedefledi. Ermeniler bu bölünme ile Tiflis vilayetine bağlandı.⁶⁹ Bir müddet sonra Erivan vilayeti kurulsada Ermenilerin istediği şekilde bir bağımsızlık gerçekleşmedi. Ancak bu topraklar günümüzde kurulan Ermeni devletinin sınırlarının oluşturulmasını sağlamıştır.⁷⁰

1850'den sonra resmen kurulan Erivan vilayetinin başında askeri bir vali bulundurulmuş ve aynı zamanda vali yardımcısı ile diğer yüksek Rus memurlarından oluşan bir Vilayet mahkemesi, mahalli Şeyhül-İslam'ın başkanlığı altında, Müslümanlara has bir Şer'i Mecliste kurulmuştu. Daha sonra yapılan taksimatla Revan Vilayeti, Revan, Gümrü, Nahçıvan, Yeni-Beyazıt, Sürmeli, Daralagez, Eçmiyadzin'den ibaret yedi kazaya ayrılmıştı.⁷¹

Rusların doğudaki vilayetleri boşaltmaları da, halkın yeniden iskan edilmesi meselesini ortaya çıkarmıştı. Ruslara açıkça sempati göstermiş ve orduyu takip etmiş olan binlerce Ermeni, Revan, Ahılkelek ve Ahıska'da yeni alınan yerlere Ruslar tarafından yerleştirilmişlerdir.⁷² Anadolu'dan Kafkasya'ya göçe sıcak bakmayan Osmanlı Devleti, 1856 yılında Kars mutasarrıfının ticaretle uğraşan ahaliden zoraki vergi ve fazla para alması bölgeden Revan'a doğru bazı ailelerin göçüne neden olduğu için kendisi hakkında soruşturma açılmıştır.⁷³

Osmanlı ülkesine gelen muhacirler Osmanlı Devletine yardım etmekten de geri durmamışlardır. Daha önce Zile taraflarına iltica eden Revan muhacirlerinden Cafer Ağa iki bin neferi ile Osmanlı padişahının emrine hazır olduğunu 1851 tarihinde payitahta bildirmiştir.⁷⁴

⁶⁹ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara, Bilge Yayınevi, 1988, s.81

⁷⁰ Bolat, "Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışında İran'ın Rolü ve İran Ermeni İlişkileri", s. 230

⁷¹ Toksoy, *Revan'da Son Günler Türk Yönetiminden Ermeni Yönetimine*, s. 33

⁷² Tekin Taşdemir, *Türkiye'nin Kafkasya Politikasında " Ahıska ve Sürgün Halk Ahıskalılar"*, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2005, s. 95

⁷³ BOA, MKT.UM, 286/7 (Kars ahalisinin satmak veya ev yapmak için naklettikleri keresteden zorla vergi alındığı zabtîyelerin zahire nakli için haksız yere aldıkları parayı tahsil edip iade etmedikleri, bu durumun bazı hanelerin Revan cihetine göç etmesine neden olduğu ve yetkililerce bazı hısım ve talukatın kayırıldığı iddiası üzerine Kars Mutassarrıfına tahkikat açılması ile ilgili)

⁷⁴ BOA. AMD, 49/44 (Revan ahalisinden Cafer Ağa nam kimesnenin istinbarası iki bin nefer süvari ile Sivas eyaletine tayin ile Zile kasabası ahalisinden yetmiş seksen kadar kimesne dahi ıslahları ile hadimeleri cenabı padişaha bulunmak üzere oldukları ifadesine ve surette dair Sivas Valisi Hızır Paşa hazretleri ile Kars saadetlû paşa taraflarında tevarüt eden tahririne ve evrak süreleri icap edenlere tahririn gönderilmesi evrakı merkume serasker müşiri ile hazretleri iade olacağı beyanları olduğu...)

1868 tarihinde Revan vilayeti nüfusu 667 000 kişiden ibaret idi. Savaşlar dolayısıyla önemli bir kısmı telef, önemli bir kısmı da muhacir olan Müslüman halk nüfusun büyük bir çoğunluk teşkil etmekteydi. Özellikle Ermeniler daha çok Gümrü, Yeni Beyazıt ve Eçmiyadzin kazalarında toplanmışlardı.⁷⁵

2.2.2. 1880-1905 Göçleri

Tarihimizde “Doksan üç Muhacereti” diye geçen 1877-1878 göçleri, kadın, erkek, çoluk-çocuk yüz binlerce kişiyi Anadolu’ya sürüklemiştir.⁷⁶ 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı, Anadolu’ya Müslümanları, Kafkasya’ya Ermenileri aktarmakla sonuçlanan nüfus değişimine yeni katılımlarla sonuçlanmıştır. Bu savaşın önemli sonuçlarından biride günümüze kadar gelen bir Ermeni sorununu ortaya çıkarmasıdır.

1878’deki Yeşilköy ve Berlin antlaşmaları ile Ermeni sorunun ortaya çıkması Doğu Anadolu bölgesine önemli bir hassasiyet kazandırmıştı. Rusya, bu bölgede yaşayan Ermenileri kendi egemenliğine alma politikası izlerken, İngiltere burada yaratacağı bağımsız bir Ermenistan’la Osmanlı Devleti’nin yıkılması durumunda Rusya’nın güneye inmesini önleme hesapları yapıyordu. Osmanlı Devleti ise, tahta bulunan II. Abdülhamit’in İslamcılık politikasının bir gereği olarak, Doğu Anadolu’da ki Müslüman nüfusu artırma politikası izlemiştir.⁷⁷

1877- 1878 Türk Rus Savaşı, Türk milleti için pek büyük bir felaket, Osmanlı Ermeniler için ise bir fırsat oldu.

Ayastefanos Antlaşması ile Rusya, işgal ettiği Osmanlı topraklarından Kars, Ardahan ve Batum’u alıyor, kendi topraklarına katıyordu. Erzurum ve diğer bazı yerleri ise boşaltacak, Türkiye’ye bırakacaktı.⁷⁸

Osmanlı Devletinin parçalanma ve dağılma sürecinde en önemli aşama Berlin Kongresi olmuştur. Öyle ki bu kongrede Osmanlı Devleti 287.510 kilometrekare toprak kaybetmiştir.⁷⁹

⁷⁵ Toksoy, *Revanda Son Günler Türk Yönetiminden Ermeni Yönetimine*, s. 35

⁷⁶ Halaçoğlu, “Balkan Savaşlarında Anadolu’ya Yönelik Göçler ve Sonuçları”, s.670

⁷⁷ Erkan, *Kırım ve Kafkasya Göçleri(1878-1908)*, s. 619

⁷⁸ Bilal N. Şimşir, Ermeni Gailisinin Tarihsel Kökeni Üzerine, *Ermeni Araştırmaları Dergisi,ASAM*, Mart-Nisan-Mayıs 2001, Sayı 1,Ankara,s.116

Kongreye katılan devletler tarafından başlangıçta iyi karşılanan Ermeni heyeti, büyük ümitlere kapıldıysa da İngiltere'nin kongrede ağır basması yüzünden Ermeni isteklerine pek sahip çıkılmadı, Bu konu ilk defa Kongre'nin 4 Temmuz tarihli oturumunda Lord Salisbury tarafından ortaya atıldı. Ermeni muhtariyetinden daha çok, Rusların Doğu Anadolu'dan çekilip çekilmemeleri konusu üzerinde duran Lord, 16. madde de yer alan ve Rusların Doğu Anadolu'dan çekilmelerini, Ermeniler için yapılacak ıslahatın Babıali tarafından uygulanmasından sonraya bırakan ifadeleri kaldırıldığı taktirde, İngiltere'nin ıslahat ile ilgili kayıtlara katılabileceğini, aksi taktirde Ermeniler hakkında ileride özel bir madde teklif edeceklerini bildirdi.⁸⁰ İngiliz, Rus ve Osmanlı delegeleri arasında yapılan özel görüşmeler neticesinde, Ayestefanos antlaşmasının 16. maddesi fazla değişikliğe uğramadan Berlin Antlaşmasının 61. maddesi olarak kabul edildi.⁸¹

Berlin Kongresinin Ermeniler ile ilgili olarak aldığı kararlar, Ermeni çevrelerinde büyük tenkitlere uğradı. 16 Temmuz tarihli Ermeni "Masis" gazetesin de yayınlanan bir yazıda Hıristiyanları koruyacak Rusya'dan başka bir devletin olmadığı, Rusya'nın yardımını elde etmek için de bu devletle ya mezhepdaş ya da ırkdaş olmak gerektiği ileri sürülüyordu.⁸²

Rusya, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içindeki Ermenileri tahrik ederek Babıali'ye yeni gailer çıkarıyor fakat Ermenileri muhtar bir topluluk halinde görmek istemiyordu. Çünkü böyle bir durum kendi hakimiyeti altında bulunan Ermeniler için de kötü bir örnek olabiliirdi. Nitekim Berlin Antlaşmasından sonra Bir Ermeni heyeti Rus Çarına ıslahat için aracılık etmesini isteyince Çar " sizin işleriniz beni alakadar etmez. İngiltere menfaatlerinizi müdafaa etmeyi üzerine almıştır. İngiliz hükümetine müracaat ediniz" demişti.⁸³ Ruslar daha sonra bu politikaya rağmen Ermenileri Osmanlı Devletine karşı desteklemekten geri

⁷⁹ Serdar Sakin, İngiltere'nin Osmanlı Ermenilerine Yönelik Politikası Çerçevesinde Doğu Vilayetlerinde Yapılan İslahat Çalışmaları, *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler, Erciyes Üniversitesi-Neveşehir Üniversitesi II. Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, 22-24 Mayıs 2008*, (yayına hazırlayanlar Metin Hülügü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan), Cilt: 4, s.125

⁸⁰ Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1897)*, s. 14

⁸¹ Bu madde aynen şöyledir; "Osmanlı Devleti , Ermenilerin yerleşmiş eyaletlerde bölge menfaatlerinin gerektirdiği ıslahat ıslahat ve tensikatu vakit kaybetmeksizin icra edeceğini ve Ermenilerin Kürtlere ve Çerkezlere karşı emniyetlerini koruyacağını taahhüt eder." Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi," *Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907*" Cilt VIII, Ankara, TTK, 1983, s.129,Halaçoğlu, Ermeni Tehçiri, s.30

⁸² Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1897)*, s. 15

⁸³ Karal, *Osmanlı Tarihi, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907*, Cilt VIII, s. 133

kalmayacaktır. Aynı zamanda Ermenilerin bu koruma ve yardım talepleri, Ermenilerin o zamana kadar sahip oldukları “sadık millet” unvanını da tamamıyla ortadan kaldırmıştır.⁸⁴

Ermeni Kilisesinin başında bulunan Patrik Nerses de, kongre kararlarından pek memnun olmamakla beraber, önemli bir merhale kat edildiği inancındaydı. 61. madde ile elde edilenlerin küçümsenmeyeceği gibi, Kıbrıs antlaşması ile sağlanan İngiliz himayesinin de az bir şey olmadığını belirtmekteydi.⁸⁵ Türkiye’de şimdiye kadar bağımsızlık kazanan milletlerin Rusya’ya dayandıklarını, fakat bunların bu devlet ile ırkdaş veya dindaş olduklarını vurgulayarak, Ermeni davasının ancak İngiltere sayesinde çözülebileceğini ileri sürmekteydi. İngiliz kamuoyunun Ermeniler lehine kazanılması ve hükümetin bu konuya eğilmesini sağlamak üzere girişimlerde bulunan Nerses, Avrupa’da ki Ermeni kiliseleri vasıtasıyla yoğun bir propaganda faaliyetine girişti. Bilhassa İngiltere’de Rusların Anadolu’dan çekilmeye başlamalarıyla, Müslümanların Ermenilere saldırmaya başladıkları şeklinde yalan haberler yayınlayarak bir kamuoyu oluşturulmaya başlandı.⁸⁶

Berlin Antlaşmasından sonra Ermenileri iktidara hazırlayan İngilizler, bağımsız büyük Ermenistan için gerekli Ermeni nüfus bir türlü istenilen düzeye çıkacak gibi görünmüyordu. Bunu gerçekleştirmek için bir yandan dışardan Ermeni göçü özendirilirken, öte yandan bölgedeki Türk nüfus peyderpey Anadolu’nun diğer yerlerine göç ettiriliyordu.⁸⁷

Rusya’nın Osmanlı Devleti’ne karşı panslavist ve dini motivasyonlu politikasının zirve noktası olarak kabul edilen 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşına kadar belirli bir tempoda aralıksız süren Kafkasya’dan muhacir hareketi bu tarihte yeni bir hız kazanmıştır.⁸⁸ Rusya münferit olarak başvuranların göç etmesini çoğunlukla kabul ettiği için göç edenlerin sayısının tespit edilmesi fazla mümkün olamamıştır.⁸⁹

⁸⁴ Cemal Paşa, “Ermeni Sorunu”, *Ermeniler Hakkında Makaleler ve Derlemeler, Ata.Ü. Kuruluşunun XX. yıl Armağanı*, C.II Ankara, Kalite Matbaası, 1978, s.115(IV. Ordu Kumandanı ve Bahriye Nazırı, 1920 de yazılan “Hatıralar” indan sadeleştirilen son baskıdan)

⁸⁵ Esat Uras, , *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul, Belge Yayınları, 1987, s. 265-266

⁸⁶ Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1897)*, s. 15

⁸⁷ Çöhçe, *Büyük Ermenistan Kurma Projesi*, s.100

⁸⁸ Bice, “Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler”, s.49-50

⁸⁹ BOA, DH. MKT, 1403/94 (Muhacirin Komisyonu Riyaseti Celilesine ali riyasietiyi penahiyeye malum olarak esbapta Hariciye Nezareti celilesi ile tekrar icra olunan muhabereyi şamil tezkere-i evrak mütafasıyla man sevki ihtifasına irsal kılındı. Tezkire-i mezkurenin zeyline muhasır-ı cevabı ahyar mütalasından mütaban olacağı üzere bu babdan tekraren icra kılman vesaye ve teşebusat üzerine Kafkasya ahalisinin hicret eylemesi Rusya hükümeti tarafından kabul olunmayıp ahvali mukica cidden müşkilata tesadüf olunmadığı taktirde bazı ailelerin münferiden hicretlerine muafakaten intina olunmayacağı ve ancak hicret hakkındaki istidaların doğrusuna doğru hicret için müsaade istiyenler tarafından hükümeti müşarı ileyhe itası lazım geleceği Petersburg Sefareti işar

Rusya'ya karşı devamlı olarak bir intikam ve nefret duygusuyla dolu bulunan insanlar, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sırasında da benzer hareketlere girişmekten geri kalmamışlardır. Savaşta Osmanlı Devleti'ni desteklemek amacıyla, Kafkasya'nın çeşitli bölgelerinde ayaklanmalar çıkartmışlardır. Ayaklanan toplumlar arasında, Abhazlar, Çerkezler, Acarlar, Çeçenler ve Dağıstanlılar görülmektedir. Ayrıca, bunlara ilave olarak henüz Rusya'nın eline geçmemiş bölgelere daha önce göç edenlerle, Karapapaklar ve bazı Kürt Aşiretleri de gönüllü olarak Osmanlı ordularıyla hareket etmişlerdir.⁹⁰

Osmanlı Devleti 1877-1878 savaşını kaybedince Kafkasya'dan Anadolu'ya büyük muhacir dalgaları olmuş ve Kafkasya'dan Anadolu'ya muhacirleri destekleyen bir siyaset takip etmiştir. Osmanlı Devletinin 1877-1878 harbinden sonra muhacirlere özellikle Kafkasyalı muhacirlere gösterdiği özel ilgiye dönemin padişahı II. Abdülhamit'in İslam politikasının da temelini teşkil ettiği söylenilebilir.⁹¹

Rusya 1877-1878 Savaşı sırasında işgal ettiği Kafkas ve Anadolu topraklarında meskun Müslüman toplulukları göç etmeye zorladı. Rusya savaş esnasında bu politikasını hayata geçirerek işgal ettiği bölgelerde yaşayan Müslümanları silahsızlandırırken Hıristiyanları silahlandırdı. Böylece savunmasız hale gelen Müslüman köyleri Rus ordu birliklerine mensup askerler ve Hıristiyanlar tarafından yağmalanıyor, camiler ve okullar kapatılıyor, kadınlar tecavüze maruz kalıyor, erkekler ise Sibiry'a sürülüyordu. Taviz verilmeksizin devam eden bu hareketin amacı Müslüman halkın sistemli ve önceden tasarlanmış bir şekilde yok edilmesidir. Diğer taraftan Rusya hakimiyetine geçirdiği bu bölgeleri Ruslaştırarak, Müslümanları Osmanlı aleyhine çevirmek ve özellikle padişah ve halifeye sadık bağlı olan Kafkasya'nın Müslüman halkının çocuklarını ana dillerini öğrenmeksizin Rus okullarına kaydetmek ve sibyan mekteplerini fırsat buldukça kapatmak gibi bir takım yeni tedbirler uygulamaya koydu. Bu gibi uygulamalara dayanamayan Müslümanlar çareyi Osmanlı Devleti'nin hakimiyetindeki topraklara göç etmekte bulmaktaydı.⁹²

Rusya'nın işgalinde kalan topraklardan Anadolu'ya yönelik göçlerin ana nedenlerini yukarda ki düşünceye uygun bir şekilde özetlersek; bu devletin gelişme amacına uygun olarak

olunacağı cihetle ahaliyi merkume bu suretle doğuya doğru hicrete istihsal müsaade edebilecekleri şimdiden ifa ve iptasına

⁹⁰ Erkan, "Kırım ve Kafkasya Göçleri" (1878-1908), s. 17

⁹¹ Kaya, "1877-1878 Harplerinde Ağrı Bölgesine Göç Hareketleri" s. 206-207

⁹² İpek, "93 Muhacereti", Osmanlı, s. 662

takip ettiği baskı politikasıdır.⁹³ Bu politika 1878 öncesinde olduğu gibi sonraki yıllarda da siyasi, ekonomik ve kültürel alanlarda bütün hızıyla devam etmiştir. Rusya'nın işgal ettiği topraklardaki Türk ve Müslüman toplulukları göçe zorlayan politika çok yönlüdür. Bu politikanın ana ilkeleri Rus olmayanların kimliklerini değiştirerek Ruslaştırmak topraklarını ellerinden alarak yoksullaştırmak sürgün etmek katletmek, Hıristiyan unsurlar aracılığıyla bunaltmak ve yetkilerini ellerinden alarak etkisiz hale getirmek şeklinde özetleyebiliriz. Ruslar ele geçirmiş oldukları Kafkasya-Kırım ve Revan'da sürgün ve katliamlar şeklinde baskılarını artırarak devam ettirmişlerdir. 1877-1878 savaşında Osmanlı Devletinin tarafını tutan ve Ruslara karşı ayaklanan Müslüman-Türk insanı bunun faturasını çok ağır biçimde ödemiştir.

Kafkasya'da yaşayan halkın sosyolojik yapısı, Anadolu ve Rumeli'de yaşayanlardan oldukça farklıdır. Bu bölge insanların liderlerine son derece bağlı oldukları görülmektedir. Ayrıca, savaşlarda sürekli askere çağrıldıklarından, subaylara bağlılık duyguları da gelişmiştir. Kafkas toplumlarının bu birlikte hareket etme yetenekleri sayesinde Rusya'ya karşı pek çok isyan çıkarttıkları ve onları bir hayli uğraştırdıkları bilinmektedir.

1877-1878 Türk-Rus savaşında Osmanlı, Kafkasya da ki Müslümanları desteklerken Ruslar da Anadolu'da ki Ermenileri destekleme yolunu seçmişlerdir. Savaşın ilan edildiği 24 Nisan 1877 de, Rus birlikleri Osmanlı sınırını aştı. Ardahan'ın düşüşü ve Revan kuvvetlerinin güney doğudan Erzurum bölgesinin müdafaasını tehdit ettiğine ait bilgiler aynı anda Osmanlı karargahına ulaştı.⁹⁴ Haziran ayında Ruslar Kars önlerine geldiler. 18 Kasım 1877'de Kars düştü.⁹⁵ Kars kalesi çok şanlı bir direnmeden sonra açlık ve cephanesizlik yüzünden teslim oldu.⁹⁶ Bu savaşın kaybedilmesinde bir diğer neden de Ermenilerin Ruslar tarafından kıskırtılarak Osmanlı aleyhinde kullanılmış olmalarıdır.⁹⁷ Kars'tan sonra Rus orduları Erzurum kapılarına kadar dayanmıştır. Savaşta en çok yardımı görülenler arasında ise, Kars ili

⁹³ Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri Tanzimat Devri, İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler*, s.1

⁹⁴ W.E.D. Allen-Paul Muratoff, *1828-1921 Türk-Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi*, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1966, 114

⁹⁵ Carthy, Ölüm ve Sürgün, “*Osmanlı Müslümanlarına Karşı Yürütülen Ulusal Olarak Temizleme İşlemi 1821-1922*”, s. 115

⁹⁶ Bundan sonra Kars (1878-1918) 40 yıl Rusların elinde kaldı. Kars'lılar bu esaret yıllarına “40 yıllık kara günler” der, Bu süre içinde bir çok Türk Rusların bütün baskılarına rağmen canları pahasına Osmanlı sınırlarına geçerek Anadolu'nun çeşitli şehirlerine göç etmişlerdir. (İsmail Kayabalı-Cemender Arslanoğlu, “Kuzey Doğu Anadolu Çevresinin Stratejik Önemi”, *Türk Kültürü Dergisi*, Kuzey Doğu Anadolu Sınırlarının Tarihi Sayısı, Sayı: 126, Yıl : 11, Ankara Nisan 1973, TKAE, s.321-4 ,414-94)

⁹⁷ Kocabaş, *Ermeni Meselesi Nedir Ne Değildir?*, s. 38

ile Rusya sınırı arasındaki Şüregel ve Zarşad kazaları halkından olan Karapapaklar'dı.⁹⁸ Çok cesur ve savaşçı olan bu toplum özellikle at üzerinde silah kullanmakta pek şöhretli idi. Bunlardan Mihri Ali Bey adlı birisi büyük kahramanlıklar göstermişti. Aynı kazalarda yerleşik bulunan Kaskanlı, Zeylanlı ve Cemaldini gibi Kürt aşiretleri de, reisleri Raşid Bey, Ahmet ve Maksut Ağa'lar liderliğinde gönüllülerin başında yer almışlardı. Kürt aşiretlerinden milis oluşturma görevi Kürt İsmail Paşa'ya verilmişti. Ancak, gerek onun 40.000 kişilik bir kuvvet toplama fikri, gerekse Şeyh Ubeydullah Efendi'nin 50.000 kişiyi orduya katma çabaları, beklenen sonucu vermemişti. Bunların savaşta gösterdikleri tek etkinlik, bir ara düşman eline geçen Bayezid'i basmak olmuştu.⁹⁹

Savaşın sonunda imzalanan Berlin Antlaşmasınının 58. maddesine göre; Savaş Tazminatı yerine Osmanlı Devleti Kars, Ardahan ve Batum üzerindeki hukukunu Rus hükümetine devrederek tüm haklarından vazgeçmiştir.¹⁰⁰

Berlin Antlaşmasınının 7. maddesi, Ruslara terk edilen bölgelerde yaşayanlara "serbestçe göç etme imkanı" tanıyordu. Antlaşmanın bu hükmünü bahane eden Rusya hakimiyeti altındaki topraklarda yaşayan Müslüman-Türk halkını göçe zorlanmıştır. Kars ve Revan çevresinde göçe zorlanan Türk halkından boşalan köylere kasabalara, Alman, Yezidi,¹⁰¹ Khalkhol, Dukhobol, Malakan gibi Rus kolonisi, Estonyalılar gibi Protestan köylüleri, Anadolu ve Kafkasya'dan çok sayıda Rum, Ermeni, Yahudi ve Asuri gibi Hıristiyan kökenli gruplar getirerek yerleştirmişlerdi.¹⁰² Beş yıl zarfında bu bölgelere deki Türkler de, serbest olarak emlak ve arazilerini satarak diğer eşya ve hayvanları ile Türk sınırına geçebileceklerdi.¹⁰³

⁹⁸ Türkiye'nin bir çok kentinde bulunan Karapapakların Rusya ve Ermenilerin yapmış olduğu baskı üzerine bir kısmı Revan'dan İran'a göç etmiş, bir kısmı da Türkiye'ye göç etmiştir. İran'a giden Karapapakların göçü genellikle bireysel olmuştur. Gidenler daha çok misafir olarak gittikleri için iskanları kalıcı olmamıştır. Buradan tekrar Kars ili sınırları içinde bulunan Şüregel kazasına gelerek yerleşmişlerdir. (Mustafa Tanrıverdi, Karapapakların Anadolu'ya Göçü (1877-1914), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2009, s.25)

⁹⁹ Erkan, "Kırım ve Kafkasya Göçleri"(1878-1908), s.19

¹⁰⁰ Savaş tazminatı yerine koparılan ve 1877 Kasım onundan Mart 1917'ye değin Rus Çarlığı idaresi altında kalan Kars vilayetine, Ruslar 1827'den sonra Revan Hanlığı bölgesinde yaptıkları gibi dışardan bir çok Ermeni, Rum, Asuri ve Yezidi göçmenleriyle kendi kolonilerini de getirip yerleştirmişlerdi. (Fahrettin Kırzioğlu, Armenia/ Yukarı Eller de 2700 Yıllık Türk Varlığı, Ermenilerin Rus İstilasına Alet Olması ve Mezalimi, *Ermeniler Hakkında Makaleler ve Derlemeler, Ata.Ü. Kuruluşunun XX. yıl Armağanı*, C.II Ankara, Kalite Matbaası, 1978, s. 61)

¹⁰¹ İpek, "93 Muhacereti," s. 663

¹⁰² Ali Eşref Uzundere, *İnsanlık Suçu; Iğdır ve Çevresinde Ermenilerin Türk Kırımı*, Ankara, KB.Yay. 2002, s.

37

¹⁰³ Fahrettin Erdoğan, *Türk Elllerinde Hatıralarım*, Yeni Matbaa, İstanbul 1954, s.17

Eskiden beri Türklerin yaşadığı bu topraklardan Kars, Ardahan ve Batum'un Rusya'ya dahil olmasıyla Türkler hemen ve büyük akınlar ile yurtlarını terk etmeye başladılar. 26 Ağustos 1878 yılından 15 Temmuz 1880 yılına kadarki dönemi kapsayan resmi verilere göre Kars vilayetinden 65,447 kişi ayrılmıştı. 1 Ağustos 1881 yılında ise bunların sayısı 82,760 kişiye ulaşmıştır. Rusların 1880'de yaptığı nüfus sayımı, Kars vilayetinde bulunan 114,282 kişiden 94,112'sinin Müslüman olduğunu göstermektedir.¹⁰⁴ 1880 tarihinde Kars'a atanan ilk Osmanlı Şehbenderi Mehmet Asım'ın arzları ile bu göçlerin önü Şeyhülislam fetvası ve Sultan II. Abdülhamit'in gizli fermanı ile ele alındı. "Din içinde dini saklamak, en büyük ibadettir" fetvası, muhacirleri kısmen de olsa durdurmuştur.¹⁰⁵

Diğer taraftan da Osmanlı hakimiyeti altında yaşayan bütün Hıristiyanlar, emlak ve arazilerini satın eşya ve hayvanlarını alarak Rus idaresine geçebileceklerdi. Rusya beş yıl geçtikten sonra artık burada Rus kanunlarının geçerli olacağını tüm bölge halkına duyurmuştu. Bu neden yüzünden Türkler arasında büyük bir göç başlamış, Ruslar bölgede yaşayan emlak ve arazilerini satın almak, Türklerin burada uzaklaşması için elinden gelen tüm çabaları sarf etmişlerdir. Ruslar Türkiye'den dönen Ermenilere bol miktarda para vererek onları Türk köylerine yerleştirmiş ve buradaki Türkleri sürekli olarak göçe zorlamışlardır.¹⁰⁶

1877-1878 deki Osmanlı-Rus Savaşından hemen önce ve savaş boyunca Rusya'dan on binlerce Müslüman, Osmanlı İmparatorluğuna geçti; karadan sınırı geçip kurtulanların çoğu Müslüman Kürt idi. Savaş boyunca Osmanlı Devletine göç eden Müslümanların sayısı 60.000 geçmiş bulunuyordu.¹⁰⁷

XIX. yüzyıldaki nüfus hareketleri, Osmanlı Devletinin yapısını değiştirmiş ve Türkiye dahil olmak üzere bir çok milli devletlerin oluşmasında dolaylı da olsa önemli roller oynamıştır. Sürekli olarak Osmanlı ülkesine yönelen muhacir hareketi hem Osmanlı da ki Müslüman nüfus oranını artırmış, hem de II. Abdülhamit'in İslamcılık politikasının güçlenmesini sağlamıştır. Göçlerin kitlesel harekete dönüşmesi karşısında Osmanlı Devletinin

¹⁰⁴ Firuzoğlu, "Kırım ve Kafkasya'dan Osmanlı İmparatorluğuna Göçler", s. 693

¹⁰⁵ Ahmet Ender Gökdemir, *Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti*, Ankara, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yay. 1989, s.10

¹⁰⁶ Erdoğan, , *Türk Elllerinde Hartalarım*, s. 18

¹⁰⁷ Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1897)*, s. 31

izlediği politika da göçü destekleyecek nitelikteydi. Kafkasya ahalisinin çoğunluğu İslam Halifesinin ülkesinde çok daha rahat bir yaşam süreceklere inancına sahiptiler.¹⁰⁸

Savaşın sonra Kafkasya'dan Osmanlı Devletine, Rusya'ya bırakılan Kars ve Ardahan yörelerinden, birçok Müslüman daha göç etmiştir. Doğudan gelen bu muhacirlere karşılık Batıdan da Osmanlı Devletine göçler gelmekteydi. Hatta Osmanlı Devleti 1893 tarihinde Revan vilayetinde Karapapak kabilesinden Beyazıt'a gelen Hacı Mahmut ve kardeşi Hacı İsmail'in iki yüz elli hane ile göç talebinde bulunmalarına rağmen, Rumeli göçlerinin iskanın sonuçlanacağı tarihe kadar beklemelerini istenmiştir.¹⁰⁹ Zorunlu nedenler dışında gelen göçmenlerin meydana getirdiği sınır olayları nedeniyle de göçlerin durdurulduğu olmuştur.¹¹⁰

1877–1878 Osmanlı-Rus savaşları sonrasında Kafkasya'dan ve özellikle Kars yöresinden ayrılan muhacirlerin büyük bir kısmı Beyazıt Vilayetinin değişik yerlerine iskan edilmişlerdir. Bölgeye yakınlığı sebebiyle göçmenlerin muhtemel bir geri dönüş esnasında fazla eziyet çekmemeleri düşüncesinin buna yol açtığı söylenebilir.

Kafkasya'dan ve Kars'tan Beyazıt Sancağına göç eden gruplar şunlardan oluşmaktadır. Kara Papaklar, (Terekemeler), Azeri Türkleri, Kars'ın yerli bey aileleri bu zümredendir. Bu dönem Beyazıt Sancağında yaşayan Ermeni ve Yezidi kökenlilerin bir kısmı da gelen göçlerin aksi yönde yani Rusya'ya göç ederek Revan ovalarına yerleşmişlerdir. Revan ovalarına göç eden sancak nüfusunun büyük çoğunluğu Eleşkirt ve Beyazıt Nahiyeleri dahilinden olmuştur. 1893 yılında Rusya'ya terk edilen topraklardan sınırın beri tarafına göç eden Zılanlı ve Celali aşiretleri Beyazıt Sancağını hemen iskan edinmeyerek bir süre sancak dahilindeki Sinek Yaylasının eteklerinde barındırılmışlardır. Muhacirler İstanbul'a başvurarak iskanları yapılmadığı takdirde tekrar Rusya topraklarına göç edeceklerini bildirmişlerdir. Bunun üzerine Meclis-i Vükela bunların iskanlarının bir an önce yapılabilmesi için Beyazıt Mutasarrıfı Defter-i Halcan-i memuru ve Beyazıt komutanından oluşacak bir komisyon

¹⁰⁸ Jülide Akyüz, "XIX. Yüzyılda Rusya'dan Yapılan Göçler ve Kars-Sarıkamış Çevresinde Yaşanan Muhacir Hareketleri", *TDA*, Sa. 154, Ocak-Şubat 2005, s.184

¹⁰⁹ BOA, DH. MKT, 19/42 (Dahiliye Nezaretine 1309 tarihli telgrafname de Rusyanın Revan ahalisinden olan Saraçlı kariyesi ahalisinden Karapapak kabilesinde Beyazıt'a gelen Hacı Mahmut, Hacı İsmail iki yüz elli hane ile memaliki şahane hicret edecekleri gereğinin yapılması için dilekçe verdikleri Beyazıt Mutasarrıflığında bildirildiğın de eğerki Rusya'ya terk edilen mahaller ahali-i islamiyesinde gelmek isteyenler red olunmayarak adeti, nüfusu ırkı telgrafname ile nezareti penahilerin işar ve serkatip Hazreti şehriyarın telgrafnamesine ek molarak müşiri celilenin 1307 tarihli telgrafnamede Rusya dahilindeki Revan ahalisinden geleceklere yapılacak muamele arz ve ithaz olunur).

¹¹⁰ BOA, Y.PRK.UM, 58/42

kurulması kararlaştırılmıştır. Komisyon 12 Kasım 1894'te muhacirlerin Beyazıd Sancağın'da ki iskanlarını tamamlayarak buradan arta kalan bir kısmını 14 eski köydeki boş arazilere,¹¹¹ bir kısmı Karakilise¹¹² bir kısmını da Erzurum'a yerleştirmiştir.¹¹³

Yine 1894'de Karadeniz yolu ile Kafkasya'dan gelen muhacirlerin Doğu Anadolu'da yerleşmek istemeleri üzerine devletçe buralara iskanlarının mümkün olmayacağı, Osmanlı Devleti bu bölgeye ancak Revan, Ahıska ve Dağıstan'dan gelen Müslüman muhacirleri yerleştirileceği bildirilmiştir. Rusya'nın işgali altındaki Dağıstan, Revan ve Ahıska bölgelerinden kaçarak, kara yolu ile Osmanlı topraklarına iltica eden bu Müslüman muhacirleri, devlet Muş ovası, Bitlis, Siirt ve Mardin'de ki boş arazilere iskan etmiştir.¹¹⁴

Berlin Antlaşması ile Rusya'nın eline geçen Kars, Ardahan ve Batum bölgelerini Ruslara bıraktıktan sonra, Lazlar da ata dede topraklarını bırakarak Osmanlı ülkesine göçe başladılar. Geride bıraktıkları mülklerini satacak kimse bulamadıklarından, evlerini yaktılar kendi meyve ağaçlarını kesip devirdiler Batum'a kadar yolculuklarını dağlardan yaparak Karadeniz'in Anadolu kıyılarına ulaştılar.¹¹⁵

Kafkasya bölgesini işgal eden Ruslar emperyalist politikalarını gerçekleştirme adına 1877-1878 den Birinci Dünya Savaşına kadar doğu bölgesindeki ulaşım sorununu da önemli ölçüde hal etmişlerdir. 1890 tarihinde Gümrü' den Kars'a, daha sonra Sarıkamış'a kadar demiryolu inşa etmişlerdir. İnşa edilen başka bir demiryolu da Arpaçay Vadisinden Alagöz eteklerini geçip Revan'dan aşağı Aras vadisinden Nahçıvan'a ve oradan İran sınırında Culfa'ya kadar uzanıyordu.¹¹⁶

Rusya göç edilmesini teşvik etmek için, genellikle resmi açıklama yoluyla değil söylenti yayma yoluyla, Güney Kafkasya'ya gelecek muhacirlere pek çeşitli çıkarlar sağlanacağını vaat ettiler. Mesela Ünye bölgesinde ki Hıristiyanlara yaptıkları duyurulara göre, 1879-1880 yılında Rusya'ya göç etmiş bulunan aileler, kendilerine tarlalar ve her birine 15 Ruble verilmesinin yanı sıra, devletten askerlikten muaf tutuldukları ve aynı şekilde vergiden de muaf tutuldukları vaadini almışlardır. Bu tür vaatler Osmanlıdan Rusya'ya göçü

¹¹¹ Kaya, "1877-1878 Harplerinde Ağrı Bölgesine Göç Hareketleri", s. 207-208

¹¹² BOA. Y.PRK.DH, 6/92

¹¹³ BOA, DH. MKT, 1386/5

¹¹⁴ Süleyman Erkan, XIX. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devletinin Göçmenleri İskan Politikasına Yabancı Ülkelerin Müdahaleleri, *Osmanlı Ansiklopedisi*, C:4, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 621

¹¹⁵ Carthy, *Ölüm ve Sürgün, Osmanlı Müslümanlarına Karşı Yürütülen Ulusal Olarak Temizleme İşlemi 1821-1922*, s. 121-122

¹¹⁶ Allen-Muratoff, *1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, s. 208

az da olsa cazip hale getirmiştir.¹¹⁷ Ermenistan bölgesine gelen Ermeniler yöredeki Müslümanların köylerini tahrip ederek onları çoğu defa soğuk, açlık ve ölüme mahkum etmişlerdir. Osmanlı Devletinde tahliye edilen Ermeni köyleri, Revan bölgesinde tahliye ettirilen Müslüman köylerden çok daha azdı.¹¹⁸ Rusya Revan bölgesindeki Kürtleri de kendi safına çekme gayretleri peşine de düşmüştür. Tiflis ve Kars Şehbenderliklerinden alınan bilgiler, bundan dolayı Kafkasya ordusunun bir an önce Culfa ve Revan bölgesinde güçlendirilmesi istenmiştir. Osmanlı Devleti bu durum karşısında Beyazıt mutasarrıflığından bilgi istemiştir. Beyazıt vilayetinin verdiği bilgilere göre aşiretlerin tahrik ve teşvikler neticesinde Rusya tarafına geçme ihtimallerinin olmadığı, bunun yanında Rusya'nın İran sınırında sevkiyat yaptığı bildirilmiştir. Rusya lisanını bilen 3. süvari alayı yüzbaşlarından Mahmut beyin sınırda görevlendirilmesi halinde orada olup bitenlerin öğrenilebileceği Hariciye Nezaretine bildirilmiş ve bu konuda izin talebinde bulunulmuştur.¹¹⁹

Revan bölgesinde ikamet eden Zeylan aşireti akraba çevresi ile Osmanlı toraklarına göç etmiştir. Göç eden aşiret mensupları Osmanlı savaşlarında önemli yaralıklar göstermiştir. Hükümet bu aşiretin devlete olan desteklerinden dolayı aşiret reislerinden Eyüp Paşa'ya 1880 tarihinde nişan ve maiyetindeki birkaç kişiye maaş bağlayarak Erzurum'a yerleşmelerine müsaade etmiştir.¹²⁰

¹¹⁷ Toksoy, *Revan'da Son Günler, Türk Yönetiminden Ermeni Yönetimine*, s. 35

¹¹⁸ Gökdemir, *Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti*, s. 60

¹¹⁹ BOA. DH. MUI, 2-6/5 (Rusyanın sınırdaki aşiretleri hicrete teşvik eylediği ve Kafkasya ordusunu Culfa ve Revan askeri kuvvetlerine hazırlık gördüğü Kars ve Tiflis Şahbenderliklerinin işarı ile Rusyadan anlaşılacağı ile İslamiyeyi ahaliyeye icap eden vilayet tebligatı ifası cevaben Erzurum vilayetinde alınan ikmalî kati telgrafname ile hükümete tahsilatı askeriyeyi bulunduğundan ve aşiretlerin hicret teşviklerinden elde edilen bilgiler kesinlikle bu bilgilerin doğruluğunun isbatı için 3. Süvari Alayı Yüzbaşısı olup Rus lisanına vakıf bulunan Mahmut Beylerin münasip harcah ihtası ile hududa izarı münasip görüldüğü halde mümi ileyhin tahkikat mülyesi bir lahi hakikatı hali bildireceğine dair Van vilayetinden alınan telgrafname taktim kılınmış mümi ileyhin Mahmut Beyin acele olarak tahkikatı hududa izamı hakkındaki işar vilayeti muvafık-ı maslahat görülmüş olmağla tensip buyrulduğu halde bu cihet hakkında Hariciye Nezareti Celilesine tebligatı)

¹²⁰ BOA. Y.A.HUS. 163/83 (Rusya memalikinden Revan cihetinde sakin olduğu halde mesele-i esnasında talukat ve aşiret halkı ile beraber zir cenah mültelzim ıslahı saltanatı seniyeye dehalet ve hitamı meseleye kadar orduyu humayuna mayitinde bulunarak has hizmet eden Zilan aşireti reisi sabık izetlü Eyüp Paşanın emlak ve sairesinin Rusya'da kalmasının ve ailesinin suretinden naşı masusi bulunan bin beş yüz adam idaresine kifayet etmekle münasip bir hizmete kayırlmak üzere dersaadette azimet eylediği ve hakikaten süvari atfet bulunduğu Erzurum cihetine koymadıkları cabinde atlı olunan ve kendüsü dahi dersaatte gelüp mesaiki hazırayı hazinesinden ve bunların Rusya'da zabıtlıkta istiğdam olundukları ifade eylediklerinde bahsi bunların yine zapıtlığı gibi hizmete münasebet istihtamı hakkında Dahiyale Nezareti Celilesinde baştaki mütalaa-i seraskeri istikar edildiği mezaîği has ciheti ile tasarufatı kazisine fevkaled itina olmak vecibinden olmakla beraber paşayı-ı mumayın ileyhin seriki himetiyle mütakalatı ile beraber zir cenahı sultanisine dehalet etmiş olmasına nazaran taltif ve iktar edilen paşayı-ı mumayın iley tarafından verilen arzuhalde melput postada miktarı maaşları ile esamesi mahdut talukatı ile vade Erzurum vilayeti dairesine vedecerat ve maişet münasip ile istihtam olunmak üzere şimdilik tavyin zaruleli için mezkur postadan gösterilen mahsusatından miktarı maişleri itası ile taltifleri münasip kim mütala kılındı cevap seraskeride gösterilmiş paşanın hamiyet ve hizmet mesrukine nazaran kendisi ile taltif kendisi olduğuna nelbi mezkur postada münata olarak gösterilen mahsusata gadalı hesap rab-i miktarı

1888 tarihinde Bitlis vilayetinden Revan bölgesine iki bin ailenin göç ettiği, daha beş bin ailenin gideceği bildiriliyor. Vilayet yetkilileri bu göçün sebebini bilmediklerini söylüyorlar. Bundan sonra yapılabilecek göçlere karşı her türlü tedbir alınarak göç olayın gerçekleşmesi Bitlis vilayetince engellenmiştir.¹²¹

1894'de Rusya'nın Revan ahalisinden yirmi nüfusluk bir gurup Osmanlı Devletine geçmek için sınır boylarına gelerek kabullerini istemişlerdir. Dördüncü Ordu Kumandanlığınca bunların makbul adamlar olduğuna dair tetkikleri yapılarak malzeme ve eşyaları ile birlikte ülkeye girme izni için saltanat merkezine gerekli yazı yazılmış ve bunların kabulleri gerçekleşmiştir.¹²²

1894'de, İran'ın Rusya hududunda Taliş kasabasından ki Hanefi Mezhebinden olan 1000 hane halkı, Şiilerin kendilerine yaptıkları eziyetlerden bıkararak, Osmanlı Devleti'ne göç amacıyla müracaatta bulunmuşlar ve bu istek de kabul edilmiştir. Aynı yıl sonlarında, Nahçıvan'dan göç isteğinde bulunan kalabalık bir grup da 6000 kişiden oluşuyordu.1897 nüfus sayımına göre Revan kazasının 127 072 kişiden ibaret olan nüfusunun %37'sini Ermeniler, %52'sini Türkler oluşturmuşlardır. Böylece 68 000 Müslüman'a karşılık 44. 000 Ermeni yaşıyordu.¹²³

Osmanlı ülkesinden göç eden Ermenilerden bazılarının Rusya'nın tahriki ve teşviki ile 1904 tarihinde Batum, Kars ve Revan taraflarından sınırı geçerek bölgeye saldırımları üzerine Osmanlı Hariciye Nezareti aracılığı ile Petersburg sefaretine talepte bulunarak bunların Osmanlı sınırlarına saldırmamaları ve bu saldırılarının devam etmesi halinde sınırdaki birliklerin müdahale edileceği bildirilmiştir.¹²⁴ Ermeni Devleti kurma hayalini

kaç guruh ederise mukata-i olmağdır aylıkları ile tasdiğen ve üçüncü dünyada bir kıta mucidi nişan alisi ihsanı ile dahi kendisinin taltifleri kendilerine bir vecip meşru istihtamla hakkında olan mütala-i kereyi icrayı iktasına ile iş bu muavekat meseleden husuluna keyfitin bildirilmesi hususunun tarafı valay-ı seraskerine hulasa hakkında her ne vechile ile emrü ferman inayet hükmü alisine inzar ve icrasına muvaveret kılınacağı devran meskure-i takımı ile leffen arz ve taktim kılındığı beyanı ile tezele-i safr-i terkim kılındı efendim).....

¹²¹ BOA, Y. PRK. UM, 14/19

¹²² BOA, Y. PRK. ASK, 85/95 8Rusyanın Revan ahalisinden yirmi nüfusun Ziri cenah..... saltanatı seniyeeye duhulet etmek üzere kordon vurutlarından içlerinde bulunan ezrap tahavüşhanesine teslim edildiği ve beraberlerinde bir hayli hevahaşleti bulunduğu gibi haricileri durumunda da erak görüşülerek işbi erakın tetkik ve muayenesi ve eşhası merkumenin ne makule adamlar olduğuna tetkik ve işarı Beyazıt kumandanlığına yazıldığı ve alınacak malumatın bildirileceği sekizinci Fırka kumandanlığına işar kılındığı bu kere dördüncü ordu humayunu celilesinden mevcut telgrafnamede beyan olunmuş ve Bab-ı Aliye itayı malumat edilmiş olmağla muhat-ı ilmi ali buyrulmak üzere arzı kifayete iptidar kılındığı ol bapta emrü fermen hazreti menlehül emrindir. Serasker Rıza)

¹²³ Toksoy, *Revan'da Son Günler, Türk Yönetiminden Ermeni Yönetimine*, s. 35

¹²⁴ BOA, A.MKT. MH. M, 549/7 (Batum, Kars ve Revan cihetlerinde bir hayli Ermeni Rusya tebalığına girdiği ve Rusların bunları kabul ettiği teklif ve tazikte memaliki şahaneye geçmekte buldukları Tiflis den işar olunan karar ve ika talafiyeyi bunların memeliki şahaneye avdet etmeleri zımında

gerçekleştirme adına Ermeni Taşnak Cemiyeti Revan ve Aras bölgesi ile Elviye-i Selase'de bir tek Müslüman kalmaması için faaliyetlerini hızlandırmıştır.¹²⁵

2.2.3. 1905-1920 Göçleri

2.2.3.1. 1905 Revan Olayları

Rusların göç politikası XX. yüzyıl başlarında Azerbaycan'ın demografik yapısında büyük değişmelere yol açmıştır. XIX. yüzyılın başlarında Kafkasya'nın tümünde tahmini 200 bin civarında Ermeni varken, XX. yüzyılın başında bu sayı Bir milyon üç yüz bin'e yükselmiştir. Ermeniler özellikle Azerbaycan'ın merkezi yerlerine yerleştirilmişler. Ana Ermeni kitlesi Azerbaycan'ın Revan Hanlığına ait topraklara yerleşerek Revan'ı kendilerine merkez edinmişlerdir. Tüccar ve burjuvazi unsuru ise genelde Bakü ve Tiflis'te oturmaktaydı. Bunlar da genelde Ermeni işçilerini himaye ediyorlardı,¹²⁶ Yine aynı yüzyıl başlarında 1 400 000 Kafkasyalı Müslüman Ruslar tarafından yerlerinden atılmış bunların üçte biri ya öldürülmüş ya da çeşitli nedenlerle ölmüşler. Buna karşılık 125 000 ila 150 000 Ermeni, Doğu Anadolu'dan Revan ve Rusların elindeki Kafkasya'nın diğer bölgelerine göç etmiştir.¹²⁷

54 kazadan ibaret Transkafkasya'nın yalnız beşinde çoğunluk teşkil eden Ermeniler Rusya'nın tahrikiyle Türklere meskun yerleri insanları öldürmek suretiyle göçe zorlamışlardır. Sayı itibarıyla sürekli olarak Ermeni nüfusu bölgede artmıştır.

Bakü'de patlak veren olayların yankısı kısa sürede Kafkas'ya geneline yayıldı. Bu olayların meydana gelmesinde Pristovlar(Hafiyeye, casus, ajan Provokatör) Ermenileri ve bölgedeki Müslüman Türkleri ayrı ayrı örgütleyerek olayların çıkmasında önemli rol oynamışlardır.¹²⁸ Azerbaycan'ın Şuşa, Zengezur, Revan, Nahçıvan, Karabağ, Ordubat, Eçmiyadzin, Cavanşir ve Kazak bölgelerinde artan gerginlik kısa sürede etnik çatışmalara dönüştü. Bu dönem öncesinde Müslümanlar ile Ermeniler, Osmanlı ya da Rus

Rusya hakimiyetinden selezan icrası Peterspurg sefaretı sayesinde teblig olundugundan hukuki takibat ifası arz kılınmiş olup gerek Dördüncü Orduyu Humayun celilesine tebligat edilmişse de Ermenilerin tecavüz etmelerine meydan verilmemesi lazım geleceğine bu da Rusya hükümeti teşirini sanisi icrası ile tedbiri mesaik-i istisalı bunların memaliki şahaneve edebilecekleri katiyen bilinmesi ile olacağı sefaretı müşarı ileyh ona göre terkidi tebligat edilmesi ve neticesini arz-ı atabeyi ulye kılınması)

¹²⁵ BOA, KMS, 49-2/50-3

¹²⁶ Attar, "Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti", s.48

¹²⁷ Carthy, "Bırakın Tarihçiler Karar Versin", s. 66

¹²⁸ Ömer Faik Numanzade, *Kafkasya'dan İstanbul'a Hatıralar*, (Haz. İrfan Murat Yıldırım-Fazıl Gökçek), İzmir, Akademi Kitabevi, 2000, s.115

imparatorluğunu destekliyorlardı. Şimdi ise bölgede Müslümanlar ile Ermeniler arasında etnik çatışmalar başladı.¹²⁹ Ermenilerle Rusların Tatarlar dediği, Kafkasya'nın güney bölümündeki Türkler arasındaki nefret, 1905 Rus devrim girişimi sırasında, etkin Rus kolluk gücü geçici olarak Transkafkasya'dan çekilince patlama noktasına geldi. Meydana gelen olaylarda Müslümanlara karşı, Hıristiyan Ermenileri destekleniyordu. Rusların bölgedeki amacı, Kafkasya'da ve Doğu Anadolu'da kendi hesaplarına egemen olmaktı.¹³⁰ 1905 tarihinden 1917 tarihine kadar Ermenilere karşı halkı örgütleyerek büyük bir direniş gösteren teşkilat "Difai"¹³¹ teşkilatıdır.¹³² Bu teşkilatın bir kolu, Ermeni komitecileriyle mücadele etmek üzere 1906'da Kars'ta açıldı. Kars şubesinde ilin önde gelen aydınlarından Cihangiroğlu İbrahim Bey, Hasan Han Bey ve kardeşleri bulunmuştur.¹³³ 1915 senesi Mayıs ayında Azerbaycan Cumhuriyeti kurma düşüncesinde olan "Difai" teşkilatının eski üyelerinden Aslan Hoyski cephe hattını geçerek Erzurum'da ordu karargahında Enver Paşa'ya bile görüşmüştür.¹³⁴

1905 olayları, Ermeni milliyetçilerinin halkı çeşitli sebeplerle kışkırtmaları sonucunda ortaya çıktı. Hatta meşhur Ermeni milliyetçisi Kafkas uzmanı Voronsov-Daşkov, milli savaşçıların ilk savaşçıların her yerde Ermeniler olduğunu itiraf etmiştir.¹³⁵ Kendi tarihi topraklarında yaşayan Azerileri planlı bir şekilde yurtlarında çıkarmaya, öldürmeye yönelik bu faaliyetler ilk önce Bakü'de başladı, görünen sebepte bir Müslüman'ın Taşnaklar tarafından öldürülmesiydi. Meydana gelen olaylarda Çarlık hükümetinin aldığı kararların bu iki millet arasındaki dengeyi sağlamaktan çok uzak olduğu görülmekteydi. Yukarıdaki bölge ve şehirlerde Çar'ın emriyle silah taşınması Azerilere yasaklanmasına rağmen Ermenilere bu konuda göz yumuldu. Bundan faydalanan silahlı Ermeni çeteleri silahsız Azerileri kolayca yakalayarak öldürdüler. Hayatlarını kaybedenlerin sayısı belli olmamakla birlikte

¹²⁹ Attar, "Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti", s.57

¹³⁰ Carthy, *Ölüm ve Sürgün, Osmanlı Müslümanlarına Karşı Yürütülen Ulusal Olarak Temizleme İşlemi 1821-1922*, s. 138

¹³¹ Naki Keykurun hartalarında, Difai'nin kuruluşu ile ilgili olarak; Ahmet Ağaoğlu'nun, Ermeni katliamlarından hemen sonra Gence'ye geldiğini ve şehrin büyük camiinde Müslümanları yatıştıran bir konuşma yaptığını belirtmekte ve Ağaoğlu'nun daha sonra bir akşam yemeğine davet edildiğini kaydetmiştir. Difai Teşkilatının bu yemek sırasında yapılan görüşmeler sırasında kurulmasının kararlaştırıldığını anlatan Naki Keykurun, bu yemekli toplantıya katılanların Refbeyli Ali Ekber Beğ, Hasmehmetli Ali Akber ve Ali Asker kardeşler, Yusuf Beğli Nesip Beğ, Dr. Hasan Ağaoğlu olduğunu belirtmiştir. (Ali Eşref Uzundere, *İnsanlık Suçu; İğdir ve Çevresinde Ermenilerin Türk Kırımı*, s. 40)

¹³² Uzundere, *İnsanlık Suçu; İğdir ve Çevresinde Ermenilerin Türk Kırımı*, s. 40

¹³³ Gökdemir, *Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti*, s. 12

¹³⁴ Selma Yel, "Azerbaycan Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluşunda Türkiye'nin Yardımları İlhak Amacına mı Yönelikti?," AÜ. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı : 24, Kasım 1999-2003, s. 573

¹³⁵ Sani Tafioğlu Hacıyev "Ermenilerin Azeri Türklerine Karşı Terör ve Katliamları (XX. Yüzyıl Başları)", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt :19, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 181

Müslümanların sayısının Ermenilerden çok daha fazla olduğu bilinmektedir.¹³⁶ Olayların gelişimi şöyle olmuştur;

Kafkasya Genel Valisi Kont Vorontsov Daşkov'un, Tiflis'e gittiği ilk hafta Bakü Valisi olan Gürcü asıllı Prens Nakaşidze, 15 Mayıs 1905'te Bakü'de Ermeniler tarafından öldürüldü. Nakaşidze'yi vuranlar Taşnaksutyun üyesiydiler. Bu olaydan sonra Vorontsov Daşkov ilk gerçek politik mücadelesiyle karşı karşıya kaldı. Nakaşidze'nin faytonuna bomba atan Ermenilerden biri yakalandı, cinayete iştirak eden diğer dört Ermeni kaçıp saklanmalarına rağmen, yakalanarak hapse atıldı. Bütün bu olanlardan sonra Nakaşidze'nin cenaze törenine hiçbir Ermeni katılmadı. Nakaşidze'nin ölümünden sonra Vorontsov Daşkov, Prens L. Napolyon'u Revan'a Genel Vali olarak atadı. Revan'da Azerilerin yaşadığı seksen evde yine Ermenilerle çatışmalar başladı. Bu karışıklıkların çıkmasına sebep olan Ermeniler, aynı mahallede Azerilerin imaretlerini kurşun yağmuruna tutmaya başladılar. Azeriler bu mahallede azınlık olmasına rağmen, Ermenilere karşı mukavemet gösterdiler.

24 Mayıs 1905 tarihinde Revan'da başlayan olaylar¹³⁷ M. S. Ordubadi Mir Abbas Mir Bağırzade'nin belgelerine dayanarak anlatılmaktadır;

1905 yılında birden bire meydana gelen ve büyük üzüntüler yaratan Bakü olayları hiçbir yere yayılmadı. Sonunda Mayıs ayının başlarında Erivan eyaletinin Nahçıvan uyezidine sıçradı. Nahçıvan 'da Müslümanlar (Azeri) sayıca ve kuvvet olarak Ermenilerden fazla oldukları için tamamen mağlup ettiler. Nahçıvan'daki Ermeni yenilgisi Revan 'da ki Ermenileri harekete geçirdi. Ermenilerin Müslümanlar aleyhine olan hareketleri günden güne artıyordu. Bu haberler pazar halkı arasında yayılıp huzursuzluğa sebep olmaktaydı. Ticaret de günden güne kötüleşiyordu. Şehir perişan bir haldeydi. Diğer taraftan Müslümanlar değişik fikirler ortaya atarak, düşmanlarının gücünü abartıyorlardı. Ayrıca onların silahlı mücadele yapacak derece de güçlerinin olmaması gibi problemleri de vardı.¹³⁸

Ermenilere gelince, Nahçıvan'ın intikamını almak için büyük bir sabırsızlık gösteriyorlardı. Nahçıvan yolunun büyük kısmının Müslümanların elinde olmasından çekinmeyerek Nahçıvan'daki Ermeni halkına her türlü yardımda bulundular. Revan'daki Müslüman halklarda, kendilerini koruyabilecek hiçbir hazırlıkları yoktu ve buna ilaveten milli

¹³⁶ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri(1856-1876)*, s. 67

¹³⁷ Hacıyev " Ermenilerin Azeri Türklerine Karşı Terör ve Katliamları (XX. Yüzyıl Başları)", s. 182

¹³⁸ Sarahmetoğlu, *Azeri-Ermeni İlişkileri 1905-1920*, s.282

duyguları hala uyanmamıştı. Fakat yine de herkes can korkusuyla kendini korumak için bir takım çareler düşünüyordu. Nihayet ateşi söndürmek için Tiflis'ten General Alihanov-Avarski Nahçıvan'a gönderildi. Evet, Revan Ermenileri, iki halkın barıştığını duydular. Duydular, fakat her gün Nahçıvan'a uzmanlar gönderip kendi kusurlarını gizleyip, Müslümanlarınkini ortaya çıkardılar. Bunlar sayesinde milletin halinden haberdar oluyor ve yaralarını sarıyorlardı. Azerilere gelince, Ermenilerin Nahçıvan'daki mağlubiyetine seviniyor, Nahçıvan galibiyetini kendi galibiyetleri kabul ederek ileriye dönük bir hazırlık yapmayı düşünmeden yaşıyorlardı. Diğer yanda Ermeniler ise bu sırada savaşmak için bütün hazırlıklarını tamamlamış ve bir olayın patlak vermesini beklemeye başlamışlardı. 23 Mayıs'ta patlak veren bu olaylar anlatılanları en iyi şekilde ispat eder

Revan'daki olaylar 24 Mayıs'ta da devam etti. Dükkanlarını açmaya gelen Azerilerin üzerine Ermeniler tarafından ateş açıldı. Bütün gece ve sabaha kadar devam eden silah seslerine Azeriler cevap vermedi. Çünkü hepsi hazırlıksız yakalanmıştı. Hükümet her zaman olduğu gibi ateş açan Ermenilere müdahale etmedi, çatışmalara da asla engel olmadı çatışmalar her yerde siperler kazılarak devam etti. Ermeni askerlerinin çoğu askerlik hizmetini bitirmiş savaşıtlardı. Taşnaksutyun tarafında savaşıtlara gelince en modern silahlarla donatılmışlardı. Azerilerde ise askerlerin çoğu gönüllü olduğu için yeteri kadar mavzer tüfekleri ve savaş malzemeleri yoktu. Bununla birlikte Revan'daki çatışmalarda Ermenilerin de kayıpları olmaktadır. Ordubadi bunun sebebini, Ermeni askerlerinin çoğunun Bakü olaylarından ve Nahçıvan mağlubiyetinden canını kurtaran askerler oldukları için moral bakımından tamamen çökmüş olmalarına bağlamaktadır. Ona göre, diğer bir sebep bu savaşta Ermeni askerlerin votka-şarap gibi alkollü içkiler içmeleri, ara sıra birkaç el ateş açarak "Bir Müslüman'ı vurdu" diyerek konyak talep etmeleridir. Dolayısıyla bu durum Ermenilerin mermilerini harcamalarına ve yaptıkları hareketin gösterişten öteye geçememesine sebep oldu. Revan'da olan savaş bugün bile konunun uzmanları arasında bu özelliğinden dolayı istisnai bir yer tutmaktadır.¹³⁹

Hükümet, Şeyhülislamı, Revan Kadısını ve Episkoposu şehre davet etti. 31 Mayıs'ta şehre gelen misafirler barışı sağlama amacını taşıyorlardı. Gelen barış heyeti reisler ve mahalli büyükler tarafından karşılandıktan sonra Abbasguluhan İrevanski'nin evinde ağırlandı.¹⁴⁰ Barış heyetinin gelmesine rağmen şehirde Azeriler ve Ermeniler arasındaki huzursuzluk gidiş gelişlerin ve barışın olmasına imkan vermiyordu. Ermeni Mişak

¹³⁹ Sarıahmetoğlu, *Azeri-Ermeni İlişkileri 1905-1920*, s.283

¹⁴⁰ Şimşir, "1905 Revan Olayları Işığında Ermenilerin Türklere Karşı Katliamları", s. 226

gazetesi 31 Mayıs'ta meydana gelen sulh görüşmeleri hakkında, "Saat 11.00'de Şeyhülislam, Müslümanların ileri gelenleri ve din adamlarıyla Gök Mescit'ten çıkıp şehir parkına doğru yöneldi. Aynı anda Ermeni Episkoposu Karabet, Ermeniler ile birlikte kiliseden çıkarak aynı parka gittiler. Bir süre sonra Vali de geldi. Sekiz gün devam eden çatışmalardan sonra Müslümanlar Ermeniler ile görüştüler. İlk önce konuşan Şeyhülislam aradaki problemleri ortadan kaldırarak insanları sulhe ve ıslaha davet etti. Şeyhülislamdan sonra konuşan Ermeni Episkoposu ise "Biz sulh yapmaya değil, birbirimizi anlamaya geldik. Birbirimizin canına kastetmemiz bizi nereye götürecektir? Biz bir defa sulh yaptık, andlar içtik. Ama siz Müslümanlar andı çiğneyerek Ermenilere hücum ettiniz. Eğer siz istiyorsanız sulh yapın ve kendi işlerinizle meşgul olun" dedi. Daha sonra konuşan Vali İşiyandov "eğer halk bu işlerden usanmazsa askerler onları sakinleştirmeye mecbur olacaktır", diyordu. Pazarın büyük kısmı Ermenilerin yaşadığı tarafta olduğu için pazardan alış verişi de yapılamamaktaydı. 1 Haziran'da Şeyhülislam ve Episkoposun şehir halkına nasihatlerde bulunması geçici bir barış ortamının oluşmasını sağladı. Fakat kavgalar devam ediyordu. Azerilerin tarafında birkaç Ermeni ambarı yağmalanmış, Ermeni bölümünde de Azerilerin evleri yağmalanarak, eşyalar Ermenilerin ganimetlerine katılmıştı. Bundan sonra Ermeni çeteleri tarafından Azeri köylerine hücumla geçilmesi emri verildi.

Haziran ayı içinde Ermeniler en önemli saldırılarını 50 haneden meydana gelen Güllüce adlı bir Azeri köyüne yaptılar. Daha sonra Ermeniler Başkeni adındaki Ermeni köyünden hücum ederek Güllüce'ye ateş açarlar Ermenilerin amacı, Azerileri kendi taraflarına çekmek veya onları ortadan kaldırarak uzun zamandır istedikleri bağımsızlığı elde etmektir. Bunun için bütün ülke Ermenileri ellerinde silahlarla Azeriler aleyhine birleştiler. Güllüce halkı silahsız oldukları için kaçarak köyü Ermenilere terk ettiler. 4 Haziran'da 150 haneden ibaret olan Kamal köyü tehlikede olduğundan kadın ve çocuklar götürülmüş, daha sonra da bütün köy halkı 20 km. uzaklıkta olan Tazekent'e (Bir Ermeni ziyaretgahı olan Gart adındaki kilisenin kuzey doğusunda 20 haneden ibaret bir Azeri köyü) gitmişlerdi. Bu köyde 18 gün çok zor şartlar altında yaşadıkları sonra, Revan'da yapılan barışla geriye döndüler.¹⁴¹

Bu arada Ermenilerin yayınladıkları gazetelerde verdikleri haberler havanın daha da gerginleşmesinden başka bir işe yaramadı. (Tifliski Listok) adındaki bir Ermeni gazetesinin 2 Haziran tarihli haberini Hayat gazetesi aktarmaktaydı. Gazete Revan'dan aldığı bir telgrafi aynen yayınladı. Buna göre, Şehrur köyünden kaçan Ermeniler Revan'a gelip Müslümanların

¹⁴¹ Sarıahmetoğlu, *Azeri-Ermeni İlişkileri 1905-1920*, s.286

Ermenilere çok eziyet ettiğini, köyleri yakarak harabeye çevirdiklerini, kurtulabilenlerin dağlara kaçtığını, her yerde askerlerin yardımının gerektiğini söyleyerek Ermenilerin, validen kendilerini korumak için barış yapılmasını istediklerini şehir halkının büyük bir infial içinde bulunduğu haberini verirler. Haberlerin bir diğerini Mişak gazetesi vermektedir. Mişak da 7 Haziran tarihli haberinde Nahçıvan ve etrafında bulunan köylerin yağmasının Azerilerin çok hoşuna gittiğini ve iştahını kabarttığını, bu hücumların artık her gün yapılır hale geldiğinden bahsederek, Nahçıvan'dan sonra 15 Mayıs'ta İtkıran köyünün Azerilerinin Derelagöz'deki 89 haneden meydana gelen Sultanin köyüne hücum ederek yaktıklarını, bu ani saldırıya Ermenilerin cevap veremediklerini anlatır. Ayrıca bir grup Azeri'nin 51 haneden meydana gelen Sis köyüne gittiğini, Sultanin ve Sis köylerinin halkının kaçtığını, 125 haneli Mardiros köyüne geldiklerinde ise koyun sürülerini götürdüklerini, Azerilerin 38 haneli Elmalı köyünü kuşattıklarını, kuşatmanın 18 gün devam ettiğini söyleyerek, aradan birkaç gün geçtikten sonra İtkıran köyüne atlıların geldiğini, Derelagöz mahallinin ve başka köylerden yağma edilen malların ve yaralıların da yine buraya getirildiğinden bahsetmektedir. Mardiros köyüne üçüncü bir saldırının yapılarak koyun sürülerinin götürüldüğünü, buradan Paşalan köyünün erzakının alındığını, 1-2 Haziran'da 49 haneli Ayar köyü ve 154 haneli Keşiş köyünün sağlam bir duvar oluşturduğunu, 164 haneden ibaret Maliçka köyüne Azerilerin yaklaşmaya cesaret edemediğini yazmaktadır. Mardiros ve Maliçka köylerinde toplanan halktan silahlanmış büyük bir grubun Elmalı, Paşalı köylerini geçerek İtkıran köyüne gelip burada katliamlar yaptığı, Azerilerden ölenlerin çok olduğu ve Ermeni yiğitlerini görünce onların tamamen dağıldığını, söz konusu grubun liderlerinin Avak ve Mıgırđıç adlı gençler olduğunu ve 150 kişiye yakın insanın öldüğünü söyler. Mişak'a göre Ermeniler Azerilerin kendilerinden yağma ettikleri malların büyük bir kısmını bu köyde bulmuşlardır.¹⁴²

Mişak, Kaspi gazetesi ile ilgili olarak "Revan'da ve Revan kazasında Ermeniler koyun sürüsü gibi "Tatar Vahşiliği'nin kurbanları olma niyetinde bulunmadıklarını Müslümanlara ne zaman göstermeye başladılar? Kaspiciler, Bakü olaylarında ortaya koymak durumunda buldukları bütün fikirlerini ve mesleklerini unutarak Ermeni vahşiliği hakkında bir kıyamet kopardılar, feryat ettiler. Hatta bu hususta o dereceye gelindi ki, Revan Naçalniki Agamalov iki millet arasındaki katliama son vermek için hayatını tehlikeye attı. Kaspicilerin mantığı belli değil mi? Bunların niyeti Nahçıvan vahşiliğini sükunetle geçiştirip Ermeni vahşiliği hakkında feryat etmektir.." demektedir.

¹⁴² Sarıahmetoğlu, *Azeri-Ermeni İlişkileri 1905-1920*, s.286-287

Tifliski Listok gazetesine 17 Haziran tarihinde Revan'dan gelen telgrafi Hayat aynen yayınladı. Telgrafın içeriği şöyledir: 12 Haziran'da Uşu'daki Azerilerin, dışarıda çalışan komşu Moş köyünün Ermenilerine ateş açılmış, zamanında yardıma gelen Ermeniler Azerileri dağıtmıştır. Eçmiadzin Naçalniki Lemhir-man bir grup askerle Moş'a geldiğinde burayı yerle bir edeceğini haber vermiş ve Moş köyünden 650 Ruble haraç alınmıştır.

Hayat idaresi, Mişak'ın bu meseleleri bırakmasının daha doğru olacağını düşünmekteydi. Çünkü onlara göre Mişak o kadar yalan söylemekteydi ki, Rus basını gerçeği söylemiş bile olsa ona inanmıyorlardı. Bakü olaylarında Ermenilerin ve Ermeni basınının Azeriler hakkındaki yalan ve iftiraları hemen Rus basınına yansımış, sonunda utanç ve pişmanlığa sebep olmuştu. Hayat gazetesi, Mişak'a yazılan yazıları vererek Ermenilerin içinde buldukları durumu ve Ermeni aydınlarının halkı ne yönde etkilediklerini gösterdi.

Bu arada Mehmed Emin Resulzade İrşad'da yazdığı bir makalede, Bakü ve Tiflis gazetelerinin aldıkları haberlerin aynı olduğunu ve hepsinin olayların ittifakken meydana geldiğini tasdik ettiklerini belirtiyordu. Resulzade ayrıca Revan'da meydana gelen olayların geçen sayılarda bahsedilenlerden farklı bir şey olmadığını diğer gazeteler tarafından da bilindiğini ifade ediyordu. Yazının bundan sonraki bölümlerinde her çıkan olayın sebebi olarak fitneci provokatörlerin gösterildiğini, ancak neden bunların engellenemediği soruları üzerinde durulmaktaydı. İnsanları vahşiliğe çağırınların karşısında ünse, ülfete, niyet ve selamete, insanlığa çağırınlar yok mu? deniliyordu. Bu olayları engellemenin artık zamanın geldiğini, her iki tarafın barışsever unsurlarının fitne ve fitnecilerin önünde durarak onlara set çekmeleri gerektiğini yazan Resulzade, Bakü'de yayınlanan Koç-Davet gazetesi için de "her iki tarafın en iyilerince neşrolunuyor, bu yolda büyük işler yapacaklardır" diyerek gazetenin bir kez daha barışseverlerin sesi olduğuna inanıyordu.¹⁴³

Ermeniler 1905 olayları ilgili olarak yaptıkları yayınlarla dünya kamuoyuna en ağır kayıpları veren tarafın kendileri oldukları imajını yaratabilme becerisini göstermişlerdir. Çünkü Ermeniler hemen her konu ile ilgili şikayetlerini yazılı olarak resmi makamlara duyururken, Azeriler ya hükümete güvensizliklerinden veya Rusça bilmediklerinden resmi makamlara çok az dilekçe vermişler, bu durumda Azerilerin sanki olaylardan şikayetçi olmadıkları görüntüsü vermiştir.¹⁴⁴

¹⁴³ Sarıahmetoğlu, *Azeri-Ermeni İlişkileri 1905-1920*, s.290-291

¹⁴⁴ Sarıahmetoğlu, *Azeri-Ermeni İlişkileri 1905-1920*, s.486

Sonuç olarak, 1905 yılında Ermeni Komitecilerinin Güney Kafkasya’da ilk defa gerçekleştirdikleri bu terör hareketin de Azerbaycan Türklerine karşı çok büyük ve açık kanlı olaylar yaşanmıştır. Olayları Ermenilerin yapmalarına rağmen, Ermeni yaygaraları Türkleri suçlu hale getirmiştir. Bu olaylardan sonra kenti terk eden halk yapılan antlaşmalar neticesinde, tekrar kente geri dönmüşse de Türklere karşı bir imha politikası başlatılmıştır. Bu imha olaylarını duyan halkın bir çoğu kente dönememiş ve çevre ülkelere göç etmek zorunda kalmışlardır. Böylece XIX. Yüzyılın başlarında başlayan göç hareketleri ile nüfus dengesi sürekli olarak Türkler aleyhine değişmiştir.¹⁴⁵

Ermenilerin Azerilerle olan anlaşmazlıklarının esas çıkış noktası onları “ Büyük Ermenistan “ denilen ülkeyi yaratma çabalarında saklıdır.

1908 tarihinde Çarlığın Revan ili İstatistik Encümeni tarafından Rusça olarak yıllık niteliğinde Revan’da bastırılan ve her biri ayrı sayfalardan, dört bölümlük “Pamyatanaya Kinijka Erivanskoy Guberniy na 1908 god” adlı resmi eserin üçüncü bölümünde, nüfus istatistikleri verilmiştir. 1906 sayımını gösteren bu istatistiklere göre, Revan ilinin yedi sancağındaki Türk- İslam ve Ermeni nüfus şöyledir:

Revan Sancağının 242 köyünde 45 329 Ermeni, 70 623 Türk/İslam

Eçmiyadzin Sancağının 219 köyünde 86 040 Ermeni, 42 060 Türk/İslam

Sürmeli Sancağının 227 köyünde 29 027 Ermeni, 60 374 Türk/İslam

Şerür-Derelegez Sancağının 163 köyünde 20 842 Ermeni, 55 085 Türk/İslam

Nahçıvan Sancağının 167 köyünde 44 616 Ermeni, 59 503 Türk/İslam

Yeni Beyazıt Sancağının 135 köyünde 88 276 Ermeni, 43 467 Türk/İslam

Gümrü Sancağının 161 köyünde 138 470 Ermeni, 11 855 Türk/İslam

Zaman içinde Ermeniler bu bölgedeki İslam ahaliyi kaçırarak bölgenin bütün Türkçe olan yer ve köy adalarını değiştirip Ermeniceye çevirmişlerdir.¹⁴⁶

¹⁴⁵ Şimşir, “1905 Revan Olayları Işığında Ermenilerin Türklere Karşı Katliamları”, s. 229

¹⁴⁶ Fahrettin Kırzioğlu, *Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1918-1920)*, Ankara, Kardeş Matbaası, 1970, s. 124

1906 tarihinde Revan ilinde Oşulu köyünde dört kişi Osmanlı topraklarına iltica talebinde bulunmak istemişler, bunlar bölgenin Rusya hakimiyetinin de olmasına rağmen Rusya'nın kendilerine yardımcı olmadıkları, bunun üzerine Ermeni fedailerinden hanelerinin ve mallarının yağma olmasından dolayı çoluk-çocuk dağlarda perişan bir halde bulduklarını bu nedenlerden dolayı kabul edilmeleri halinde Osmanlı sınırından ülkeye göç etmek istediklerini bildirmişlerdir.¹⁴⁷ Ermenilerin tazyikleri neticesinde Osmanlı topraklarına göç eden bu Revan muhacirleri iç bölgelere gönderilmeyerek doğu bölgelerinde iskan edilmişler. Her türlü işlerinin giderilmesi Muhacirin Müdüriyetince gerçekleştirilmiştir.¹⁴⁸

1912 yılında Rusya'nın sınırdaki aşiretleri tahrik ederek sevkiyat yaptığı¹⁴⁹ bu sırada Revan Kürtlerinden olan Ali Eşref Bey ile 200'e yakın aile ve süvarisi Osmanlı Devletinin kendilerine sahip olmaları halinde himayeye girmek istediklerini bildirmişlerdir. Bu dileklerini de Tiflis Başşehbenderliği vasıtasıyla Osmanlı'ya bildirmişlerdir. Yine aynı tarihte Revan vilayeti ahalisinde olup, İran'a firar eden Haydaranlı aşiretinden Timur ve Emin Paşaların ve efradının devletin istemesi halinde Osmanlı'ya göç etmek istediklerini IV. Ordu Komutanlığına bildirmişlerdir.¹⁵⁰

Tahmini olarak 1810 tarihinden 1914 yılına kadarki dönemde Güney Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına 300 bin kişi iltica etmiştir. Gelenler arasında Kürtlerin ve Müslüman Gürcülerin ne kadar olduğu kesin bilinmemektedir.¹⁵¹ Bunların çoğu kaçak olduğu için bilinmiyor, bu yolla gelenlerin eklenmesi ile sayı milyonlarla ifade edilebilecek şeklindedir.

Osmanlı Devleti bu göçlerin nedenini çoğunlukla belirleyebildi. Bu göçlerin önüne geçmek için elinden geleni yapmaya çalıştı. Güney doğudan da Ermeni göçleri Güney Kafkasya'ya olmuştur. Bazen bu göçlere neden olarak bölgede meydana gelen kıtlıklar ve

¹⁴⁷ BOA, MKT.AH.M, 550/25 (Revan ili Oşulu kariyesi ahalisinden İslam milliyetinden oldukları ve bizim tarafımıza geçen dört şahsın Ermeni fedailerinden hanelerinin ilhak mallarının yağma olmasından dolayı çoluk ve çocuklarının dağlarda oldukları ve üç yüz hane ile Saltanatı Seniyeye iltica maksadı ile geldikleri bilhassa kabullerini istida etiklerinde ve nigaralık dahilinde geçen Ermeni fedailerinin o havalde ve efkari mülkadegeler hakkında geçen ifadelerine dair)

¹⁴⁸ BOA, DH.ŞFR, 103/173 (Ermenilerin tazyikiyle Erivan havalisinden hicrete mecbur bırakılan ahalden muhtaç olanların işe ve iskanlarının temin edilerek, bu muhacirlerin Kayseri ve daha ileriye gitmemelerine izin verilmeyerek gelenlerin miktarının işarına dair Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti Umumiyesinden Sivas valiliğine çekilen şifreli telgrafname.)

¹⁴⁹ BOA, DH.MUİ, 2-6/5

¹⁵⁰ BOA, M.V, 138/40 (İrevan'a firar eden Haydaranlı aşiretinden Timur ve Emin Paşalar saltanatı seniyenin kabul etmesi halinde geri gelecekleri dördüncü ordu müşiriyetine bildirilmiştir..... Rüesası mezhebinden Kör Hüseyin Paşanın mahiyetindeki 200 Kürt süvarisi ile bununla birlikte Revan Kürtleri reisi Eşref Bey ve saldatları ile himayesini talep edip müsaade edildiğinde Tiflis Şahbenderliğinden işar edilmesine dair Hariciye Nezaretinde alınan teskireler bu babda bazı mutalata icap eden dair Erzurum vilayetine gönderilen talimat ifası mülkatasına Dahiliye Nezareti tezkiresi ve evrakı mutakara buldukları)

¹⁵¹ Firuzoğlu, Kırım ve Kafkasya'dan Osmanlı İmparatorluğuna Göçler, s. 694

bölgeye giderek kerestecilikle uğraşarak ekonomik kazanç elde etmek arzusunda göçün nedeni olarak göze çarpmıştır.¹⁵² Rusya'nın Revan ve çevre illerde Ermenilere karşı yaptığı mezhep ve tabiiyet baskısı karşısında Osmanlı Devletinden giden bir kısım Ermeniler tekrardan bölgeden kaçmak için fırsat aradıkları da bir gerçektir.¹⁵³

2.2.3.2. I. Dünya Savaşında Kafkas Cephesi, (Tehcir Kanunu ve Revan)

Osmanlı Devletinin Kafkas cephesindeki savaşının sebeplerden biri, daha önceki savaşlarda Ruslara kaptırılmış olan topraklarda ki Kafkas halkını ve en çok bölgede eziyet çeken Müslümanları Rusların himayesin de kurtarmaktı.¹⁵⁴

Osmanlı ordularının Sarıkamış'a hücum etmesi üzerine ilk etapta paniğe kapılan Ruslar ne yapacağını bilmeden ilk önce Revan'daki merkez bankasını tahliye ederek Gence'ye taşıdılar. (o zamanlar Kafkasya'daki Rus merkez bankası Revan'daydı.). Aynı zamanda Kafkasya'daki devlet memurlarına 200 manat vererek hazırlanmalarını emrettiler. Ancak bu memurların içinde bulunan Türkler durumu Gence Gizli komitesine bildirdiler. Gizli Komite durumu müzakere ettikten sonra Türk memurların paraları almaları, sevk edilecekleri sırada gitmeyeceklerini bildirme kararını aldı.

Ne yazık ki Sarıkamış'a yapılan hücum başarısızlıkla sonuçlandı. Tarih boyunca cephelerde düşmana karşı kahramanlıklarıyla ün salan Türk Mehmetçikleri Sarıkamış'ta tabiatın amansız kışına ve taktik hatalarına mağlup olmuştu. Türk ordusunu mağlup eden general kış, düşmana ise zafer temin ediyordu; on binlerce Mehmetçik donarak ölmüş, binlerce Türk askeri ise esir düşmüştü. Esirler Ruslar tarafından hemen vagonlara doldurularak Sibiry'a sevk ediliyorlardı. Yolda ruhlarını Tanrıya teslim eden yaralı ve hasta Mehmetçiklerin cesetleri yol boyundaki istasyonlarda tren durdurularak halka teslim ediliyor, halkımızda onları dini vecibelere uygun olarak gömüyorlardı.¹⁵⁵

Birinci Dünya Savaş, Kafkas cephesinde ki savaş, Sarıkamış faciası diğer bir göç başlangıcı olmuştur. Bu facia Müslüman-Hıristiyan, Türk-Ermeni toplumun tüm kesimlerini etkiledi. Yörenin Müslümanlarından ve Ermenilerinden pek çok kişi hayatını kaybetti.

¹⁵² Carthy, *Ölüm ve Sürgün, Osmanlı Müslümanlarına Karşı Yürütülen Ulusal Olarak Temizleme İşlemi 1821-1922*, s. 136-137

¹⁵³ BOA, MKT.MHM, 549/4

¹⁵⁴ Karal, *Osmanlı Tarihi " İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya savaşı(1908-1918) "* Cilt:9, s. 415

¹⁵⁵ Naki Keykurun, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesinden Hatıralar (1905-1920)*, Ankara, İlke Yayınları, 1998, s. 52-53

Ocaklar söndü, köyler, kasabalar, şehirler yerle bir oldu. Evler, işyerleri, tarlalar sahipsiz kaldı. Her şeye rağmen hayatta kalabilenler ise belki de ölümden daha korkunç bir kadere razı oldular; yıllarca süren açlık, sefalet ve muhaceret. Muhacerat, bölge halkının kaçınılmaz sorunuydu. Bu savaş boyunca bir çok insan göçmen olmuş bunların bir kısmı Ermeniler, onlardan çok daha fazlası Müslümanlardı.¹⁵⁶

Ermeniler 1915 tarihli Tehcir Yasası ile Kuzey Suriye'ye gönderilmiştir. Osmanlı Devletince Ermenilerin zorunlu göçü, belgelerde “ sevk ve iskan” olarak adlandırılmıştır. Bu sebeple Tehcirin anlamı, özellikle Ermeni diasporasının kullandığı, yurt dışına çıkarma anlamındaki “deportation”la eşdeğer değildir. O zamanlar Ermenilerin nakledildikleri yer olan Suriye’de Osmanlı toprağıydı.¹⁵⁷ Tehcir edilen Ermenilerin yerine ise daha sonraları Osmanlı Devletine sığınan Kafkas muhacirleri yerleştirilecektir.¹⁵⁸ Bu Ermenilerin ilk tehciri ve göçü değildir. Ermenilerin tehciri sırasında her türlü harcamaları Muhacirin harcırahlarında karşılanmıştır.¹⁵⁹ Bunda hedef Rusya ile Ermeni işbirliğini önlemektir. Büyük çoğunluğu Doğu Anadolu olmak üzere toplam 438 758 Ermeni bu şekilde göçe tabii tutulmuştur.¹⁶⁰ Tarih boyunca bütün fenalıkları yapan ve birlikte yaşadığı milletin daima kuyusunu kazanan Ermeniler, 1113’te Urfa Haçlı kontluğu zamanında tehcir edilmişlerdir. Ermeniler Grek ve Haçlılardan sonra katliama tabi tutan Çarlık Rusya’sı olmuştur. 1777 tarihinde Kırım’ı işgal eden Ruslar buradaki binlerce Ermeni’yi steplere sürmüştür.¹⁶¹ Yine 1903 yılında Çar’ın bir fermanıyla Gregoryan Ermeni Kilisesine ait bütün emlak el koymuşlar, papazları öldürmüşler ve bir kısmını da hapse atmışlar. 1905 yılında Bakü, Şusa ve Minkert gibi şehirlerde ki bir çok Ermeni aileleri ile birlikte katledilmişlerdir.¹⁶² Ancak daha sonraları Ruslar Ermeniler ile birlikte hayal edilen Ermenistan devletini kurmak için Ermenilerle beraber hareket ederek binlerce masum Türkü öldüreceklerdir.

¹⁵⁶ Tuncay Öğün, Soykırım Tartışmaları Gölgesinde Kalan Müslüman Mülteciler Sorunu, Ermeni Araştırmaları, 2. Türkiye Kongresi Bildirileri, Cilt 1, *Ermeni Araştırmaları Enstitüsü*, ASAM, Ankara 2007, s.615

¹⁵⁷ Yusuf Halaçoğlu, *Sürgünden Soykırıma Ermeni İddiaları*, İstanbul, Babıali Kültür Yayıncılığı, 2006, s. 39

¹⁵⁸ BOA, DH.ŞFR, 54/270-1 (Ermenilerin beyan olunan nisbet dairesinde mülhakata tevzi ve müteferrikan iskanları muvafık olduğundan hemen muamelat-ı iskanîyelerine başlanmak üzere şimdilik yirmi bin liralık nakd havale muamesesi derdest-i ikmaldir. Tahliye edilen köylerde iskan edilmek üzere peyder pey muhacirin sevk edilecektir.)

¹⁵⁹ BOA, DH.ŞFR, 54/375-1 (Beyrut Vilayetine Ermeni sevkîyatının muhacirin tahsisatından ifası)

¹⁶⁰ Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, s.74-77

¹⁶¹ Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s. 637

¹⁶² Abdullah Yaman, *Ermeni Meselesi ve Türkiye*, İstanbul 1973, s. 99

2.2.3.3. I. Dünya Savaşı sırasında Revan'dan Göçler

Birinci Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı Genelkurmayınca hazırlanmış olan savaş hareket raporlarında, Kafkaslarda Ruslarla bir savaş olduğu takdirde 13. Kolordudan bazı kuvvetlerle takviye edilecek olan aşiret askerlerinin Azerbaycan kuzeyine doğru hareket etmeleri ve Fazıl Paşa komutasındaki İhtiyat Süvari Kolordusunun Karabağ taraflarına taarruz ederek Rusların gerisinde faaliyet göstermesi kararı alınmıştı. Savaş başladıktan sonra gerek aşiret kuvvetleri gerekse ihtiyat kuvvetlerinde bir netice alınmadığı gibi dağılıp gittiler.¹⁶³

Berlin antlaşmasından sonra Ermenilerin bağımsız bir Ermenistan kurma hayali beslediği topraklar Osmanlı Devleti, Rusya ve İran'ın elinde bulunmaktaydı. Osmanlı sınırları içinde oturan Ermeniler bütün ülkeye dağılmış olup, hiçbir yerde halkın çoğunluğunu oluşturmamışlardı. Ermenistan olarak hayalini kurdukları devletin nerede kurulabileceğini kimse kestiremiyordu. Hatta Osmanlı Devletini parçalayıp mirasından aslan payı almak isteyen Çarlık Rusya'sı siyasetinin en sadık hizmetkarlarından biri olan Rus devlet adamı Prens Labanof bile Ermenileri tanıdığını, fakat Ermenistan diye bir şey tanımadığını söylüyordu.¹⁶⁴

1829-1877'den sonra üçüncü büyük göç dalgası Birinci Dünya Savaşı ile başlamıştır. Ruslar ve Ermeniler geliyor haberini duyan Müslüman ahali çoluk çocuk demeden yollara düşmüş ve iç memleketlere doğru göç başlamıştır.¹⁶⁵

Daha önceki nüfus sayımlarına baktığımızda 1914-1918 tarihin deki Birinci Dünya Savaşında nüfus dengelerinde büyük değişiklikler olmuştur. Savaştan önce Revan'da Müslümanlar halkın içinde aşağı yukarı Ermenilere yakın bir orana sahiptiler. Onlar Kafkasya'nın en çok çile çekmiş halklardan biri oldular.¹⁶⁶ Bu dönemde meydana gelen kanlı olaylarda Müslümanlar büyük kayıplara uğramışlardır. 1916'da Ermeni nüfusu %60'a yükselmiş, yani 1 120 000 nüfusun 670 000'ini oluşturmuşlardır. Bölgenin etnik karakterindeki bu etkileyici değişim, Ermeni Cumhuriyetinin yaratılmasıyla doğrudan doğruya bağlantılıydı. Bu bölgede mevcut 370 000 Müslüman Türk Revan varoşlarından,

¹⁶³ Hulisi Baykoç, Birinci Dünya Savaşında Kafkas ve Irak Cephesinde Beşinci Seferi Kuvvetler(52. Tümen), *ATASE Yayınlar*, Ankara 2006, s.1

¹⁶⁴ Bekir Sıtkı Baykal, "Lord Salisbury'nin Osmanlı İmparatorluğunu Taksim Planı" *A.Ü.DTCF Dergisi*, II/1 Ankara 1943,s.774

¹⁶⁵ Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, s. 378

¹⁶⁶ Carthy, *Ölümler ve Sürgün, Osmanlı Müslümanlarına Karşı Yürütülen Ulusal Olarak Temizleme İşlemi 1821-1922*, s. 252

kuzey bölgeleri ve İran içlerine kadar egemen durumda bulunuyorlardı. Yani Ermeniler burada hep azınlıkta kalmışlardır. Dünya Savaşı sırasında Anadolu'dan Ermeniler Kafkasya'ya Kafkasya'dan Osmanlı Devletine çok miktarda Müslüman ahali Anadolu'ya göç etmiştir. Ölen ve sürülen insan sayısı bakımından olaya bakıldığında bölgede en çok acı çekenler Kafkasya bölgesinde Müslümanlar olmuştur.¹⁶⁷ Revan Müslümanlarına uygulanan kısımlar ve zorla göç ettirmeler konusunda en iyi kamtlardan biri Birinci Dünya Savaşındaki nüfus sayılarının 1926 tarihindeki Rus istatistiklerine göre 89 000 kişiye düştüğü, 1926 SSCB nüfus sayımı, dine göre ayırım yapmamaktadır. Revan'da Türk olmayan Müslümanların da Türkler kadar kötü çileler çekmiş olduğunu göstermektedir.

Birinci Dünya Savaşı başlangıcından savaş sonrasındaki ilk nüfus sayımına kadar, Revan ilindeki Müslüman ahalinin büyük çoğunluğu yok olmuştu. Bunların bir çoğu göç edip muhacir durumuna düşmüştü, bir çoğu da öldürülmüştü. 1820 yıllarında çoğunluğu Müslümanlardan oluşan bir il durumundaki Revan, XX. yüzyıl başların da ancak küçük bir Müslüman azınlığa sahip idi. Revan muhacirlerin sayısı buna rağmen doyurucu bir şekilde hesaplanamamıştır.¹⁶⁸ Bu muhaceret çoğu defa bireysel olduğu için istenilen sayı tam olarak tespit edilememiştir. Mesela; 1914 tarihinde Revan ahalesinde Musa Kazım adlı bir şahıs iltica talebinde bulunuyor ve yapılan tahkikat ile ailesi ile birlikte Osmanlı topraklarına kabulü uygun görülüyor.¹⁶⁹ Bir çok göç olayı bu şekilde münferit olarak gerçekleşmiştir..

Amerika'da Boston şehrinde yayınlanan "Genç Ermenistan Gazetesi"nde ifade edildiği üzere; Erivan Ermeni Cemaatinden bir heyetin Amerika'ya giderek oradaki Ermeni gençlerini toplayıp Adana ve Kafkasya'ya gönderdiği ve Adana mıntikasında bulunan Ermenilerin firar etmekte iken adı geçen heyetten Adana'ya bir müfettiş ve bir kumandan gelerek firarın önüne geçildiği bildirilmekteydi. Burada da anlaşıldığı üzere Anadolu'da ve merkezi Erivan olan bir Ermenistan Devleti kurmayı amaç edinen Ermeniler, Amerika'dan bile soydaşlarını toplayıp bu bölgelere getirerek teşkilatlandırıp nüfus üstünlüğünü ele geçirme gayreti içinde olmuşlardır.¹⁷⁰

¹⁶⁷ Toksoy, , *Revan'da Son Günler, Türk Yönetiminden Ermeni Yönetimine*, s. 35-36

¹⁶⁸ Carthy, *Ölüm ve Sürgün, Osmanlı Müslümanlarına Karşı Yürütülen Ulusal Olarak Temizleme İşlemi 1821-1922*, s. 257

¹⁶⁹ BOA, DH. ID, 01-2/13 (Hariciye Nezareti Celilesine Revan ahalesinden olup Rusya tabiyetinde bulunduğu bahisle tabiyeti Osmaniyeye kayıt ve kabulü müstedaki Musa Kazım mührü ile verilen arzu hal ile ol bapta icra kılınan tetkikatı mütermin istubune verilen aliyul sami gönderilen evrak ve tahadusun lafen ve teladim kılınmış mazen evrakın nazaran kabulü tabiyete muvaffik olmakla..... arzuhal ile olbapta)

¹⁷⁰ Atike Kaptan, *Dünden Bugüne Anadolu'da Fransız-Ermeni İş Birliği ve Urfa Örneği, Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı:11, Yıl 6, Şubat 2008, ATASE Yayınları, s.165

Ermeni Cumhuriyetinin askerleriyle onların yandaşı olan Ermeni çete birliklerinin, 1917 ile 1918 arasında Ruslar olmaksızın Ermenilerin Osmanlı ordusuna karşı durabilmesi askeri yönden olanaksızdı. Güçsüzleşmiş askeri durumları nedeniyle Ermeniler, Rus Ermenistan'ına eski Revan iline onu çevreleyen bölgelere çekilmek zorunda kaldılar. Bu bölgenin Ermeni bölgesi olmasını sağlamak içinde o bölgenin yerli Müslümanları kıyımdan geçirmiş yahut göç etmeye zorlamışlardır¹⁷¹

1917 Bolşevik Devriminden sonra sürekli olarak muhacir alan Osmanlı Devleti, bu gelen muhacirleri tam olarak nerelere yerleştirdiğini tespit etmek güçtür. Bu tarihten sonra Ermenistan bölgesinde gelen ve Kars bölgesine yerleştirilen (Ermenistan bölgesinde gelenlerin çoğunluğu tahmini olarak Revan, Nahçıvan ve Gümrü'de gelmekteydi) 11 000 Türk ve Kürt nüfusun gelişi tespit edilmiştir. Aynı tarihlerde Beyazıt merkeze 446 aile, Karaköse (Ağrı) ye 30 aile, Tutak'a 237 aile, İğdır'a 298 aile yerleştirilmiştir. Bu rakamlar Mübadele ve İskan vekaletince vilayetlerden gelen bilgilerdir.¹⁷²

XX. yüzyılın başlarında Ermeniler ilk defa Revan ve çevresinde büyük bir çoğunluk oluşturmuşlardı. Fakat bu durum onları memnun etmek için yeterli değildi. Ermeniler platonun (Erzurum-Kars platosu) önemli bölgelerine göz dikmişlerdi.¹⁷³ Bununla yetinmeyen Ermeniler Osmanlı başkentine suikast timleri bile göndermişlerdir. Çoğu defa bu suikastler din adamları vasıtası ile bile örgütlenmiştir. Böyle bir olay Revan vilayeti Üç kilise bölgesi papazı Kırımyanın İstanbul'a suikast için bir timi gönderdiği ve bu suikast timini haber alan Beyazıt mutasarrıflığı tarafında durum İstanbul'a bildirilmiştir ve İstanbul'a gelecek Ermeni suikastcilere dikkat edilmesi belirtilmiştir.¹⁷⁴ Bununla yetinmeyen Revan dahilindeki Ermeniler Rusya'nın tahrik ve teşvikiyle sınır ihlallerini de sürekli olarak sürdürmüşlerdir. Bu konu ile ilgili sürekli olarak IV. Ordu komutanlığı tarafından Dahiye Nezareti ve Sadaret makamı uyarılmıştır.¹⁷⁵

¹⁷¹Carthy, *Ölüm ve Sürgün, Osmanlı Müslümanlarına Karşı Yürütülen Ulusal Olarak Temizleme İşlemi 1821-1922*, s. 241

¹⁷² Nebahat Oran Aslan, " Güney Kafkasya'da Türkiye'ye Gelen Muhacir ve Mültecilerin Durumu(1921-1945), *Ata. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı : 35, Yıl: 14, Erzurum 2007, s. 343-345

¹⁷³ Toksoy, *Revan'da Son Günler*, " *Türk Yönetiminden Ermeni Yönetimine*", s. 36

¹⁷⁴ BOA, MKT.MHM, 537/26 (Revan cihetinde üç kilisede Katigosus Kırımyan tahriki ile suikast niyeti ile ve Rusyanın üzerinden Dersaadete gidecekleri istihbarata anlaşılmış ve hazaları merkum hakkında Beyazıt Mutasarrıflığında Hariciye Nezareti Celilesine malumat verilmiş olduğu dördüncü Ordu müşiriyeti celilesine bildirildiğine dair 1314 tarihli şifreli telgrafname)

¹⁷⁵ BOA, Y.PRK. ASK, 226/56 (Dördüncü Orduyu Humayunda gönderilen 1320 tarihli şifreli telgrafname) Revan, Batum ve Kars havalisindeki Ermeni fesatlarının memaliki şahane dahilinde bir takım kışkırtıcı faaliyetlere şiar buldukları Rusya hududundaki hudut kasabalarını ele geçirdikleri İslamları katlettikleri Rusya

2.2.3.4. Mondros Mütarekesi Öncesi Revan

Bolşevik Rus ihtilali sadece Rusları değil bütün Kafkasya ve Türk dünyasını yakından etkilemiştir. İhtilalden sonra Güney Kafkasya'yı terk eden Rusya'nın bırakmış olduğu mirası paylaşmak için bölge devletleri birbirleriyle kanlı mücadeleler başlatmıştır. Sayıları bölgede az olmasına rağmen, Rusların desteğini alan ve toprak mirasından aslan payını koparmak isteyen Ermeniler, hiç şüphesiz bu kanlı mücadelenin baş aktörleri idi. Doğu Anadolu'da olduğu gibi Sürmeli, Nahçıvan, Revan, Zengezor ve Karabağ'da yaşayan Müslüman ahali de Ermeni çeteleri ile karşı karşıya kalmıştı. Bölgede acı feryatlar yükseliyordu.¹⁷⁶ Ruslar her ne kadar bölgeyi terk etmişlerse de 21 Ağustos 1914 tarihinde Rusya'nın Culfa ve Revan mevkiinde 35 bin civarında askeri bulunmaktaydı. Bu askerler Revan kışlası, mektep ve camilere iskan edilmişlerdir. Bunlar dışında bir çok Rus askerinin de beş altı saat mesafedeki çeşitli yaylalar da çadırlarda oldukları anlaşılmış, bunun dışında İğdir ve civarında bulunan Rus kuvvetlerinin başında bir Rus binbaşısının bulunduğu bunların sayısının da tahmini olarak iki bin kişi olduğu söylenmiştir. Bu konu ile ilgili Erzurum vilayetince Beyazıt mutasarrıflığına bilgi verilmiştir.¹⁷⁷

İhtilal, Osmanlı Devleti için işgal altındaki topraklarının ve 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında kaybettiği Kars-Ardahan ve Batum'un yeniden kazanılması anlamına gelmektedir. Kafkasyalılar ve Orta Asya Türk Dünyası ise bağımsızlıklarını kazanabileceklerini ümit etmeye başlamışlardır. Bu bağımsızlık mücadelesinde Azerbaycan için zorlu, uzun bir mücadele ve fedakarlık süreci başlamıştır.¹⁷⁸ Ermenistan ve Gürcistan kendi milli silahlı kuvvetlerini teşkil etmekte herhangi bir güçlkle karşılaşmadılar. Çünkü bunun için alt yapıları mevcuttu ve askerlik mesleğine de aşina idiler. Teşkil olunan birlikleri idare edecek generale kadar yetişmiş subayları vardı. Türklerde durum bunun tam tersi idi. Bir alay

hükümetinin her vakiten ziyade vuku bulan tazikatinin minca fesade-i merkumenin bu tarafa geçmekte aldıkları istihbar tedbiri mereyi askeriye-i ihtas ifasına ... dikkat eyledikleri gibi Bir kere dahi irade-i hakiki ...bir kat daha takviyeyi esbabı istiğfal kılınmış olmakla Bu tarafa tecavüzlerine meydan verilmeyeceği .rezni tenit mulleriyle ..ol babta)

¹⁷⁶ Atnur, "Nahçıvan", s. 310

¹⁷⁷ BOA, DH. EUM, 1/41-1 (Rusya'nın Culfa mıntıkası ile Revan'da 35 bine yakın askeri olduğu ve bir taraftan da bu askerleri Revan kışlası ile mektep ve camilerine iskan ettikleri gibi kasabaya yerleştirilen neferatın Revan'ın üst tarafından beş altı saat mesafedeki Ketakarnem yaylasında çadırlarda oldukları anlaşılmış ve İğdir ve civarında bulunan mukarat ve zor amuklarında Rus binbaşının balyoz kumandasında iki bin Rus askeri ile 24 mitralyöz bulunduğu cümle tetkikata bulunmakla arzı malumat olunur

Erzurum vilayetine gelen şifre Revan ve İğdir mıntıkasındaki Rus kuvvetleri hakkında malumat istisali 3. Ordu Kumandanlığının işarı üzerine Beyazıt mutasarrıflığına yazılmış idi. Alınan 22 Ağustos 1330 tarihli şifreli telgrafname sureti naklen arz olunur.)

¹⁷⁸ Selma Yel, Osmanlı Ordusunun Kafkasya Harekatı ve Bakü'nün Kurtarılması, *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl:1, Ağustos 2003, Sayı:2, ATASE Yayınları, s. 111

düzeyinde bile düzenli askeri birliğe sahip bulunmuyorlardı. Halk askerlikten soğutulmuş, yetenekleri azaltılmıştı. Bu yüzden teşkilatlanmak mümkün olamıyordu. Ermeni ve Bolşevik birlikleri her yerde duruma hakim olmuşlar, diledikleri gibi terör estirip, katliam yapıyorlardı. Bu durumda tek çare olarak, Osmanlı askerlerinin gelip kendilerini kurtarmasını bekliyorlardı.¹⁷⁹

Revan bölgesindeki Müslüman ahali acımasızca teröre maruz kalmıştır. O dönemde Ermenistan nüfusunun önemli bir kısmını Müslümanlar oluşturuyordu. Ermeni hükümeti Büyük Ermenistan'ı kurmak için yüz binlerce insanı öldürmeye hazırdı. Revan'ın güney kesimlerinde yüzlerce Müslüman köyü yakılıp yıkılmış halkı göçe zorlanmıştır.¹⁸⁰

Bakü Müslüman Yardımsever Cemiyeti Harpzedelere Yardım Heyetinin Kağızman Kazası Vekili ve Kafkas Cephesi Müftüsü İdris Ahundzade Genceli, 7 Mayıs 1918 tarihinde 36.Kafkas Tümen Komutanına gönderdiği yazıda; "İki aydan fazladır ki Kafkasya'da meydana gelen Ermeni – Müslüman çatışmalarından dolayı, Revan'da da Müslümanlar ile Ermeniler arasında düşmanlık artmaya başlamıştır. Bugüne kadar Ermeni eşkıyaları Müslümanları kesmekte, köyleri birer ikişer yakıp yıkmaktadırlar. Revan'da Ermeni zalimleri tarafından 30'dan fazla Müslüman köyünün halkı kesilmiş, köyler tahrip edilip yakılmıştır. Bu felaketten dolayı Revan vilayetindeki Müslümanlar çok feci bir hayat sürmektedirler. Söylentilere göre Revan şehrindeki Müslümanlar Ermeniler tarafından kuşatılmıştır. Her gün Revan tarafından çok sayıda hasta, yaralı, ihtiyar, kadın-kız göçmenler Kağızman'a gelmektedirler. Muhacirlerin hepsi, açlıktan ve yersizlikten dolayı ölüyorlar. Tek başına kaçmayı başarmış olan muhacirler, yiyecek için çok şeylere ihtiyaç duyuyorlar. Rastladıkları adamlara yalvarmaya başlıyorlar. Revan'daki Müslümanların bu acıklı durumlarının Türkiye'ye haber verilmesi rica olunur. 36 Kafkas Tümeni Komutanının muhacirlere maddi ve manevi yardımda bulunmalarını ve oturacak yerler göstermelerini rica ederim."¹⁸¹ diyerek yaşanan durumu ifade etmiştir.

29 Haziran 1918 tarihinde 9. Kafkas Tümen Komutanı Rüştü Bey'in gönderdiği yazıda; Revan, Müslüman köylerin halkından Revan'a gelen birkaç kişi, Revan'ın doğu ve kuzeydoğusunda bulunan 22 köy halkından kurtulabilenlerin Lezved Bayezid'in 20 km batısındaki Üçtepeler dağının yaylalarında bulduklarını söylemişler ve halkın

¹⁷⁹ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s. 486

¹⁸⁰ Hacıyev "Ermenilerin Azeri Türklerine Karşı Terör ve Katliamları (XX. Yüzyıl Başları)", s. 189

¹⁸¹ Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, 1914-1918, Cilt; II Genelkurmay Başkanlığı, Ankara, *ATASE Yay.* 2005, s. 243-244

çoğunluğunun bizim tarafa geçmek istediklerini bildirmişlerdir. Revan'daki Ermeni komutanına Revan'da bulunan Müslümanlar göç için müracaat etmişlerse de komutan uygun bulmamıştır. Şimdi Ermenilerin Müslümanları katle devam ettikleri, Revan'ın Akçakale köyünden Şurbulak yoluyla Revan'a göç eden 20 hane Müslüman halkın, 17-18 Haziran 1918 gecesi Şurbulak ile Tokmakkent arasında Ermeniler tarafından katledildiğini, bu gibi katliamların her zaman olduğunu söylüyorlar. Revan bölgesindeki Müslüman halkın bizim tarafa göç etmek istemelerinden dolayı kendilerine, Revan'daki Ermeni komutanı tarafından müsaade edilmesi için yardım edilmesini, Revan bölgesindeki köylerde bulunan Müslüman halkın köylerine dönemeyerek dağlarda bulduklarını, Ermenilerin saldırılarının devam ettiğini ve bunların önlenmesini istemekte oldukları arz olunur"¹⁸² denmektedir.

Kafkasya'dan savaş nedeniyle Anadolu'ya sürülen Müslüman halın yaklaşık yarısı hayatını kaybetmiştir. Bazı istatistikler sürgüne tabi tutulan bir buçuk milyon kişiden sadece 700 bininin Anadolu'ya gelebildiğini göstermektedir. Bu göçmenler için Osmanlı Devletinin kurduğu " İskan-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti", Balkanlardan ve Kafkasya'dan göçen Müslümanların yerleştirilmelerini ve ihtiyaçlarını karşılamaktaydı.¹⁸³

Birinci Dünya Savaşı sonlarına doğru, Kafkasya'daki siyasi gelişmeler Sovyet Rusya ve Almanya'nın tasvip etmemesine rağmen Enver Paşa'nın istediği şekilde Osmanlı Devleti'nin lehine sonuçlandı.¹⁸⁴ Bağımsızlığını ilan eden Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan ile 4 Haziran 1918'de ayrı ayrı barış antlaşmaları imzalandı.¹⁸⁵

Osmanlı Devleti ile Ermenistan ve Azerbaycan arasında yapılan antlaşma da 1877'de ki sınır esas kabul edilmiştir. Böylece Gümrü-Culfa demir yolu Osmanlı Devleti'ne geçmiş, Tebriz ve Kuzey İran'la irtibat sağlanıp kuvvet sevkiyatı rahatlatmıştır. Ayrıca Culfa ve Nahçıvan bölgesinin elde edilmesiyle Azerbaycan ile komşuluk kurulup, yardımlaşma kolaylıkla sağlanabilecekti. Aynı zamanda Tiflis'te olduğu gibi Revan'da da müftü bulunacak, padişahın adı hutbede okunacak ve Revan'da ki Müslümanların hakları Türk

¹⁸² Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, 1914-1918, Cilt; II, s. 247

¹⁸³ Halaçoğlu, *Sürgünden Soykırıma Ermeni İddiaları*, s. 77

¹⁸⁴ Cemal paşa'da " Türkler, Eçmiyazın ve Erivan taraflarında bir Ermenistan Cumhuriyeti meydana gelmesini katiyen muhalif değillerdir. Fakat ona mukabil bu Cumhuriyetin de Güney Kafkasya muhtelif unsurlarının teşkil ettiği Azerbaycan ve Gürcistan Cumhuriyetleri ve Asya'nın asıl sahibi olan Osmanlı İmparatorluğu ile iyi geçinmesini ve malına göz dikmemesini katiyetle talep ederler. Erzurum'u, Bitlis'i, Van'ı, Diyarbakır'ı, Elazığ'ı, Ermenilerin artık ebedi olarak unutmalarını hem kendilerinin, hem de Türklerin istirahat ve saadeti namına tavsiye ederim.", Siyasi gelişmelerden Türklerin memnuniyetini belirtmektedir. (Cemal Paşa, "Ermeni Sorunu", Ermeniler Hakkında Makaleler ve Derlemeler, Ata.Ü. Kuruluşunun XX. yıl Armağanı, C.II, Ankara, Kalite Matbaası, 1978, s.142)

¹⁸⁵ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 477

Hükümetince korunacaktı. Osmanlı Devleti'nin Gürcistan ve Ermenistan ile imzaladığı antlaşmalarda yukarıda belirtilen hususlardan başka; bu iki devletin ordusunun Osmanlı Devletince uygun görülecek büyüklükte olması, demir yollarının Osmanlılarca kullanılabilmesi, dolayısıyla bu devletin topraklarına girilip oralardan geçilmesi, Osmanlı Devleti ile savaşan devletler uyruklarının sınır dışı edilmesi gibi maddeler de yer alıyordu.¹⁸⁶

2.2.3.5. 1918 Revan Olayları

Kafkasya'da Müslümanlar ile Ermeniler arasında hemen hemen hiçbir zorlayıcı sebep yok iken, yapılan ajanlık faaliyetleri ile nefret başladı. Rusya'nın bir milleti diğer millet aleyhine kışkırtması bölgedeki nefret tohumlarının ekilmesinde önemli bir etki olmuştur.¹⁸⁷

Revan'daki olayları, Revan'daki Azerilerin Azerbaycan Cumhuriyeti Bakanlar Sovyeti'ne yazmış oldukları dilekçeler açıkça ortaya koymaktadır. 22 Aralık 1918 tarihini taşıyan dilekçelerde milli komitenin başkanı Hidayet Seyitzade'nin imzası bulunmaktadır. Bölgedeki mevcut huzursuzluk, aşağıdaki şu dilekçe ile ifade edilmiştir:

“Kesin bilgilere göre Taşnak terör başı Andranik Ozanyan Azerbaycan'ın masum halkına saldırıyı Zengezur ilinde başlatmıştır.¹⁸⁸ Ermeni göçmenlerine nezaret etme bahanesi adı altında kendi çetesi ile Revan kazası Müslümanlarına karşı çarpışan Ermeni ordusuna yardıma gönderilmiştir. Bu, Revan kazasının Müslümanları için büyük bir tehlike yaratmaktadır. Çünkü onlar Müslümanların yaşadığı yerlere Türkiye tabiiyetinde olan Ermeni göçmenleri yerleştirmek istemektedirler. Bunu ispat etmek için bir delil olarak şunu gösterebiliriz. Daha önce Müslümanların yaşadığı yerlere bugün silah gücü ile Ararat Cumhuriyeti'nden Ermeniler göç ettirilmekte ve dolayısıyla da Ermenilerle Müslümanlar arasında muharebe olmaktadır. İki cephede savaşmak zor olduğu için Gürcü-Ermeni muharebesi sırasında Müslümanlara karşı silahlı baskınlara geçici olarak ara verilmiştir. Fakat şunu tahmin etmek gerekir ki, Gürcü-Ermeni muharebesi bittiği andan itibaren onlar faaliyetlerini sürdüreceklerdir”.¹⁸⁹

¹⁸⁶ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılap Tarihi*, Cilt:3, Kısım:3, Ankara, TTK Basımevi, 1957, s. 197

¹⁸⁷ Kazım Karabekir, *Birinci Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik Sarıkamış, Kars ve Ötesi*, İstanbul, Emre Yay. C: 4, 1994, s.354-355

¹⁸⁸ Aygün Atar, “Zengezur İli Nasıl Ermenilerin Oldu” *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl:1, Ağustos 2003, Sayı:2, ATASE Yayınları, s. 1

¹⁸⁹ Sarıahmetoğlu, , *Azeri-Ermeni İlişkileri “ 1905-1920*, s.397

Revan kazasında gelişmelerin böyle olacağına inanan Müslümanlar kendi durumlarını sağlama almaya ve Andranik'in kendi cephelerinin arkasında kalmasına çalışmaktadırlar. Bu çok ciddi bir problemdir, onun için de General Thompson ile özel bir antlaşma hazırlanmıştır. Bu antlaşmaya aşağıdaki hususlar dahil edilmiştir: Müslümanların yaşadığı yerlere giren Ermeni askeri kuvvetleri kendi yerlerine geri dönsün, Ermeni göçmenler ise Türkiye Ermenistan'ına veya Ararat Cumhuriyeti'ne göçürülsün, Andranik'in çetesi ise Müslümanların yaşadığı yerlerden bölük bölük geçirilsin. Revan kazası Müslümanlarının Ermenilerle yeniden çatışmalarını engellemek için böyle bir mukavele çok yerinde olmuştur.

Son zamanlarda Ermeniler yine Zengezur kazasının da bize, yani Şarur ve Revan kazası Müslümanlarına karşı bir menfi tavır içine girmişlerdir. Köylere baskınlar düzenlemekte, cemaati toplu olarak öldürüp, mallarını yağma etmektedirler. Zengezur kazasında 20'ye yakın köyün cemaati topraklarını terk ederek İran'a, Karabağ'a kaçmıştır.

IX. Kolordu komutanı Rüştü Paşa I. Kafkasya irtibat komutanlığına 20 Haziran 1918 tarihli raporunda, Revan'ın 10 km. doğusundaki Ağcakale köyünden Şarbulak yoluyla Revan'a göç eden Müslümanların 17-18 Haziran 1918 tarihinde Şarbulak ve Tokmak köyü arasında Ermeniler tarafından tamamıyla yok edildiğini bildiriyordu.¹⁹⁰

Azerbaycan Olağanüstü Tahkikat Komisyonu üyesi Mihaylov'un Cevanşir, Şuşa Cebrail, Zengezur ve Gence vilayetlerinde, Ermeniler tarafından yakılmış Müslüman köylerdeki araştırma raporu ise şöyledir;

“Ekim 1918 tarihinde Bakü'nün sonrasında Bakü ve Gence vilayetlerinin tüm Müslüman sakinleri Ermeniler tarafından baskına uğramışlardır. Bu zulümler yerli Revan vilayetinden mülteci olarak sığınan ve Türkiye Vilayetlerinden gelmiş Ermeni askerleri tarafından yapılmıştır. Ermeniler Müslümanlardan Ermenistan Cumhuriyetine tabi olmalarını talep etmişlerdir.”¹⁹¹

Revan bölgesi Müslüman cemiyetlerinin çevre ülkelere olan çağrısı şöyle olmuştur; “Biz yurdumuzun parça parça bölünmesini engellemek için bu bilgileri sunarak, acil ve kesin bir çözüm alınmasını rica ediyoruz. Bunlara ilaveten teşkilatlarımızın güçlenmesi için gerekli miktarda ordu birlikleri de gönderilsin. Bu kötü durumumuz basın yoluyla bütün devlet ve

¹⁹⁰ Hacıyev “ Ermenilerin Azeri Türklerine Karşı Terör ve Katliamları (XX. Yüzyıl Başları)”, s.187

¹⁹¹ Atar, “Rus Albayları Ermeni Terörünü Açıklıyor”, s. 34

milletlere ulaştırılsın. Bu bilgiler bundan birkaç gün önce alınmıştı. Fakat yolların kapalı olması ve kuryelerin olmaması yüzünden gerekli yerlere gönderilemedi. Bundan sonra Revan kazasında olaylar başka bir şekil aldı. Silahlanmış Ermeniler Kameriyye ve Sederek köylerine baskınlar düzenleyerek bu bölgeleri ele geçirdiler. Şarur ve Nahçıvan kazalarına doğru yürüdüler. Ermeniler kuvvetlerini Aleksandropol ve Revan şehirlerinden topladılar. Eğer 15 gün içinde bir önlem alınmaz ise Ordubad kazası iki düşman arasında kalacaktır. Bu düşmanın ilki Revan'dan geliyor, diğeri ise Andranik'in Zengezur'dan hücumu hazırlanan çetesidir. Bu zor günlerde durumumuzu göz önünde tutarak, bizim için bir de hareket planı oluşturmanızı rica ediyoruz. Ayrıca kiminle savaştığımızın bize izah edilmesini istiyoruz. Resmi düşmanla mı, yoksa eşkıya çetesiyse mi?"¹⁹²

Revan'da Azeriler ve Ermeniler arasında çatışmaların meydana gelmesi ve sivil halkın bundan kurtulmak için hükümete müracaat etmesi üzerine Azerbaycan Cumhuriyeti Ermenistan Dışişleri Bakanlığı'na bir nota gönderdi. Notayı Azerbaycan Dışişleri Bakanı adına Adilhan Ziyadhanov imzaladı. Notada şöyle deniyordu:

"Revan kazasında Müslümanların sayısız Ermeni silahlı kuvvetleri tarafından zoraki takiplere maruz kalması hakkında haberler alınmıştır. Ermenilerin Müslümanları öldürdüğü, yağmalarda bulunduğu, şehir ve köylerde Müslümanların silahlarını alıp zorla kendilerine tabi ettiği bildirilmiştir. Müslümanlar Ermenilerin bu baskınlarından kurtulmak için bizden yardım istemektedirler. Alınan bilgilerden anlaşıldığına göre, sadece Aras nehrini geçerken boğulanların sayısı 300 kişiye ulaşmıştır. Ayrıca son zamanlarda Kazah yakınındaki Ermeni köylerinde Ermeni ordusunun arka arkaya toplanması ile ilgili bilgiler elimize geçmiştir. Bunu da biz, Azerbaycan'ın bağımsızlığının ihlali şeklinde yorumlayabiliriz. Hükümetimiz yukarıda belirtilen hususları Ermenistan Cumhuriyeti'nin hükümetine bildirerek, birincisi Revan kazasının Müslümanları üzerinde Ermeni ordusunun çıkarttığı olayları ve ikincisi Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ayrılmaz bir parçasını teşkil eden Revan kazasındaki Müslümanlara ordunun yaptıklarını protesto etmiştir. Hükümetimiz iki komşu dost cumhuriyetin münasebetlerini köreltebilecek bu zorbalıkları engelleyebilecek uygun kararların verileceğine inanmaktadır. Revan Bölgesinde 206 köy yok edilmiş, muhacirlerin sayısı yüz binlerce sayı ile ifade edilmiştir. Azerbaycan'da Şusa bölgesinde ikamet eden Ohannes Apresyan isimli bir Ermeni, bu dönemi şöyle ifade etmektedir. " Rus birlikleri Türk köylerinde korkunç şeyler yapmışlardı. Türkiye'de ki Ermenilerin başına gelenler de

¹⁹² Sarıahmetoğlu, *Azeri-Ermeni İlişkileri " 1905-1920"* , s.398

biliniyordu. Biz Ermeniler de Türklerin kökünü kazdık. Bu öyle sonsuz bir kin ve intikam zinciridir ki, gitgide daha derin bir şekilde insanın içine işler ve insan tabiatının en kötü ve korkunç tarafını ortaya çıkarır.”¹⁹³

Osmanlı Devletinin Azerbaycan'da meydana gelen olayları dikkatle takip ettiği, ilişkilerin seyrini engelleyebilecek daha aşırı hareketlere yol vermemeleri için gereken uyarıları Ermenilere bildirdiğini anlamak mümkündür.¹⁹⁴

2.2.3.6. Mondros Mütarekesi Sonrası Revan Bölgesinden Göçler

Mondros Mütarekesinin imzalanmasıyla gerek Kafkas Ermenileri gerekse Türk topraklarında yaşayan Ermeniler, pek çok ümitlere kapılmışlardır. Mütarekenin imzalanmasından sonra olaylar tamamen farklı bir seyir takip etmiştir.¹⁹⁵

Sevr'den sonra Paris'te bulunan Ermeni Heyetinin Ermeni parti ve derneklerinin Revan Hükümetinin istekleri Doğu Anadolu'nun bir kısmıyla Sovyet Ermenistan'ı birleştirebilmektir. Heyet, müttefiklerinden belirtilen arazinin Türk askerinden arındırılmasını, bölgeye uluslar arası jandarma birliklerinin getirilmesini, Ermenistan'a mali yardım yapılmasını, geçici süre kurulacak devleti vesayet altında tutmalarını, Çukurova'da özel bir idare kurularak göç eden Ermenilerin yerlerine döndürülmelerini istedi. Bolşevikler, Güney Kafkasya bölgesinin tek hakimi olma düşüncesiyle bölge halklarını iç savaşa hazırlıyorlardı. Ermeniler Bakü'den başka güçlü oldukları diğer bölgelerde de Türklere karşı tarihi düşmanlıklarını gösteriyorlardı. Çar ordusunun dağılması üzerine savunmasız kalan Gökçe Gölün batısındaki Revan Müslümanları Ermeniler tarafından katledilmeye başlamışlardı. Revan vilayetine bağlı 211 Türk köyü, Andranik'in teşkil ettiği çeteler tarafından tahrip edilmiş ve bu bölgede yaşayan 100 000 Türk katledilmişti. Ermenilerin katliam ve zulümleri neticesinde Revan bölgesinde yaşayan 300 000 Türk'ün önemli bir kısmı göç etmek zorunda kalmıştı.¹⁹⁶ Türklerin kaçmalarına imkan verecek yollar ve dağ geçitleri tutularak kapatıldı. Hemen yok etme işine girişildi. Ermeni birlikleri biri biri ardına Müslüman köylerini kuşatıyorlardı. Topçu ateşi ile toprak ve kerpiç evler enkaz haline getiriliyordu. Köylüler köyde barınamaz bir hale gelip köy dışındaki kırlara kaçmaya başlayınca da tüfek mermileri

¹⁹³ Yel, “Osmanlı Ordusunun Kafkasya Harekatı ve Bakü'nün Kurtarılması” s. 116

¹⁹⁴ Sarıahmetoğlu, , *Azeri-Ermeni İlişkileri “ 1905-1920”*, s.400

¹⁹⁵ Nurcan Toksoy, Rusya'nın Trans-Kafkas Politikası ve Komiserlikle Münasebetleri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı: 47, C: XVI, Temmuz 2000

¹⁹⁶ Yüceer, “Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı,” *Azerbaycan ve Dağıstan'ın Bağımsızlığını Kazanması*” s.48

ve süngülerle işleri tamamlanıyordu. Hiç şüphesiz ki Türklerin bazıları kaçabildiler. Bunlar ya dağlarda kendilerine sığınacak yer bulabildiler veyahut sınırı aşp Türkiye'ye kaçtılar. Geri kalanlar ise tamamen öldürüldü. Böylece Rus Ermenistan'ın Nahçıvan'da, Revan'dan, Ahılkelek'e kadar olan bütün sınır bölgesi, Ağrı dağının eteğindeki sıcak ovalardan kuzeydeki soğuk dağ yaylalarına kadar her yer, yerle bir edilmiş Türk köylerinin dilsiz kalmış harabeleri ile doldu.¹⁹⁷

Bu sırada Ermenilerin baskınlarına maruz kalan Revan vilayet Müslümanları, "Revan Müslüman Milli komitesi" ismiyle bir teşkilat oluşturmuşlardı. Teşkilatın başkanı Ali Han Makiniski, katibi de Cebar Mehmetzade idi. Türk ordusu ileri harekate geçip Kafkasya'ya yaklaşınca Revan vilayeti Müslümanları ümide kapılmışlardı. Çünkü yıllardır bekledikleri kurtarıcılara kavuşacaklarını düşünüyörlardı. Bundan dolayı, en yakın Türk makamlarına elçiler ve mektuplar göndererek Ermenilerin elinden kurtulmayı planlamışlardır. Nitekim Beyazıt'a ki Türk kuvvetleri komutanlığına gönderilen Revan Müslüman Komitesi mühürlü bir mektupta kısaca şu ifadelere yer verilmekteydi; " Rusların çekilmesi, Ermenilerin başımıza musallat etti. Senelerden beri bölgede biriktirilen askeri levazıma sahip oldular. Uzun süredir besledikleri emellerini fiiliyata geçirdiler. Seferberlik ilan ettiler ve Revan vilayetinde yaşayan Müslümanları düşman kabul etiklerinden, ilk önce bizi ortadan kaldırmak maksadıyla bütün güçlerini bizim yok olmamız için yönelttiler. Ruslardan elde ettikleri silahları bizim yüzümüze çevirdiler. İki buçuk aydan beri adeta Müslümanlara harp ilan etmişler askerler, eşkıya çeteleri Müslümanlar üzerine top, mitralyözlerle zulüm ediyorlar. Nahiyeleri, köyleri yakıyorlar. Kadınlara tecavüz ediyorlar, çocukları kesiyorlar, ihtiyarları boğazlıyorlar. Bu ana kadar iki yüz köy mahvolmuş, zulümden kurtulabilenler dağlara kaçmışlardır. Tabii onların bir kısmı da açlık ve soğuktan ölmüşlerdir. Revan şehrinin Müslüman nüfusunun büyük bir kısmı iki aydan beri muhasara altındadır. Revan şehrinin İslamları, Umum Revan Vilayeti Müslümanları namına rica ediyoruz ki, bu maruzatımızı Vehip Paşa vasıtasıyla padişahımıza tebliğ edesiniz. Padişahımız Revan Müslümanları hakkında merhamet buyursunlar. Bu mazlum Türk yavrularını kendi himayesine almaya irade versinler. Yoksa mahvolacağız. Onun için bu günlerde Batum'da toplanmış bulunan sulh konferansına maruzatlarımızın ilave olunması pek önemlidir. Bu hususta bizim tarafımızdan

¹⁹⁷Hartill, *Bir Ermenin Anılarında Azerbaycan Olayları (1918-1922)*, s. 187

yapılacak işler varsa vekil vasıtasıyla sizlere gönderdiğimiz Abbas Ali Kerimzade ve Ekber Ekberzade vasıtasıyla emirlerinizi gönderiniz.”¹⁹⁸

1919 yılına gelindiğinde Revan ilinde yaşayan Müslümanların çoğunluğu ya ölmüş ya da Ermeni Cumhuriyetinin sınırları dışına göçmüş sığınmacı olmuşlardı. Bu Müslümanların yurtlarını bırakıp gitmesi kolay olmadı. İçlerinden bir çoğunun 1918 baharında zorla sürülmüş bulunmalarına rağmen, bunların kimi, siyasal olayların daha dengeli bir oturmuşluk göstereceğini umarak, birkaç kez evlerine geri gelmişlerdi. Dönüşlerin her birinde, can veren Müslüman sayısı artmıştı ve yeniden bu nedenle muhacir olanlar daha az sayıda kalmıştı. Çiftlikleri, malları mülkleri geri verilmedi. Bu insanlar, bir yüz yıl önce başlamış bulunan büyük nüfus değiş-tokuş faciasının son felaketine yakalanmışlardı. Anadolu’dan göç eden Ermeniler, Ermenistan Cumhuriyetine geldikçe, zorla göç ettirilmiş Müslümanların çiftliklerini aldılar, mallarına mülklerine sahip oldular. Buna karşılık Müslümanlar ya kıyımdan geçirildi, yahut Anadolu’ya ya da Azerbaycan’a zorla sürüldüler. 1919 Eylülünde Ermeni Cumhuriyetinden göçmen çıkmış Müslüman sığınmacılardan canlı kalabilmiş olanlar çok azdı ve bunların arasında da salgın hastalıklardan dolayı ölümler sürekli olarak artmaktaydı. Canlı kalabilmiş olanlardan bir çoğu da, aslında, hemen sığınabilecek yer diye nereyi görmüşlerse oraya kaçmak zorunda bırakılmışlardı.

Ermeni hükümetinin denetimi altında bulunan bölgelerde devlet örgütü, Müslümanları ezecek biçimde işlemekteydi. Müslümanlara yüklenen vergilerin sadece keyfi olarak ve onların ödeme gücünü geçecek biçimde yükseltmesiyle yetinilmemiştir. Fırsat bulun Müslüman köylüler, belki de Osmanlılardan silah edinebildikleri için, direnme gösterdiler. Bu özellikle, Müslüman Türklerin çoğunlukta olduğu, Nahcivan’da ve Rusların elindeki Kars ilinde gerçekleşti. Savaş sonunda Kafkasya’ya ulaşan Osmanlı ordularının 1918 Mayısında ki raporlarına göre Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan’da 250 Müslüman köyünün, ayrıca IX. Ordu Komutanlığınca Kars, Sarıkamış, Revan Ahilkelek ve Kağızman’daki Müslüman köylerinden çoğunluğunun Ermenilerce yakılıp yıkıldığı rapor edilmiştir.¹⁹⁹

17 Nisan 1918 tarihli 36. Kafkas Fırkası kumandanlığının gönderdiği mektupta, Revan vilayeti dahilindeki İslamların katl ve imha edilmekte olduğu, otuzdan fazla İslam köyünün zorlandığı(ihrak) ve seksenin katledildiği ve Revan’dan firaren gelen yaralı, hasta

¹⁹⁸ Toksoy, *Revan’da Son Günler, Türk Yönetiminden Ermeni Yönetimine*, s. 113

¹⁹⁹ Carthy, *Ölüm ve Sürgün, Osmanlı Müslümanlarına Karşı Yürütülen Ulusal Olarak Temizleme İşlemi 1821-1922*, s. 242-243

muhacirlerin sayısının günbe gün çoğaldığı sefalet ve perişanlık içinde zayı oldukları, bunlara gerekli yardım verilmesi istenmektedir.²⁰⁰

25 Haziran 1918 tarihinde yapılan protokolle Ermeni muhacirlerin Osmanlı ülkesine iade edilemeyeceği, Revan'daki Müslüman muhacirlerin de zorla Osmanlı ülkesine gönderilmeyeceği ve zaten bunun barış antlaşmaları şartlarına da uygun olamayacağı bildirilmiştir.²⁰¹

20 Eylül 1918 tarihinde Osmanlı Devleti ile Ermeniler arasında yapılan görüşmelerde Ermeniler, Revan'daki muhacirlerin iadesini istemişse de Osmanlı heyeti, durumun başkomutanlıktan sorulmasını beyan etmiştir.²⁰²

15 Temmuz 1919 tarihindeki XV. Kolordunun bildirdiğine göre; Ermeniler tarafından yapılan zulüm ve vahşet dolayısıyla Revan, Kars ve Kağızman bölgesindeki binlerce Müslüman halk her şeylerini terk ederek canlarını kurtarmak maksadıyla aç ve perişan bir halde iltica ettikleri ve bir kısmına yolda bizzat Kazım Karabekir Paşa tesadüf etmiştir.²⁰³ Ermeniler bir taraftan Müslümanları katl ve imha etmekte bir taraftan da göçe mecbur ederek bunların mal ve mülklerini gasp etmektedir.²⁰⁴ Kazım Karabekir'in 19 Temmuz 1919 tarihinde Harbiye Nezaretine gönderdiği yazıda Ermenilerin bölgedeki bir çok Müslüman'ın can ve malına tecavüz ettiği bunların Osmanlı ülkesine kabulleri ile hayatlarının kurtulacağı bildirilmiştir.²⁰⁵

1919 yılının Ağustos ve Eylül aylarında Revan bölgesi Eçmiyadzin kazasında 62 köy, Sürmeli kazasında 34, Revan vilayetinde de 36 köy dağıtılmıştır. Zengibasar

²⁰⁰ Kazım Karabekir, *Erzincan'dan Erivan'a Ermeni Mezalimi*, (Haz. Ömer Hakan Özalp), İstanbul, Emire Yayınları, 2000, s. 87-88

²⁰¹ Karabekir, *Birinci Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik Sarıkamış, Kars ve Ötesi*, s.317

²⁰² Karabekir, *Birinci Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik Sarıkamış, Kars ve Ötesi*, s. 307

²⁰³ BOA. DH:KMS. 53-3/15-23 (Ermeniler tarafından yapılan zulüm vahşet dolayısıyla Erivan, Kars ve Kağızman havalisi İslam ahalisinden binlerce halk her şeylerini terk ederek canlarını kurtarmak maksadıyla aç ve perişan bir halde bizim tarafa iltica etmektedir. 15 Temmuz'da kıtayı teftiş etmek üzere Horasan'a geldim. Böyle felaketzade muhacir kafilelerinden bir çoklarına yolda bizzat tesadüf ettim. Ve maruz-i vekay-i bizat dahi kendilerinden dinledim Onbeşinci Kolordu Kumandanlığının tezkiresi) ...

²⁰⁴ BOA. DH:KMS. 53-3/15-24 (Ermeniler bir taraftan Müslümanları katl ve imha eylemekte bir taraftan da hicrete mecbur ederek bunların emval ve emlakını gasp etmektedirler. Bu halin devam eylemekte her gün biçare Müslümanların feryadı işitilmekte olduğunu bu ahval halkı üzerinde pek fena tesirler yaptığını arz eylerim ol babta Onbeşinci Kolordu Kumandanlığının tezkiresi)

²⁰⁵ BOA, DH.KMS, 53-2/21-1 (Kafkasya'da Ermenilerin bir çok mezalime maruz kalan ahali İslamiyenin hududu Osmaniyemiz dahiline kabulüyle muhafaza-i hayat ve namusları istirhamı niyaz eylemekte olduklarına dair 15. Kolordu Kumandanlığından Harbiye Nezareti Celilesine mevut telgrafname Nezareti müşiri ileyh tezkiresiyle merbutan huzuru samî cenabı Saderat penahilerine taktim kılındı. Unsuru İslamın en şeni tecavüzatı namerdaneden tahlisi ve muhafazası şimeî insanîyet maddeten bulunmuş olmasına mebni bu babda Meclisi Vükelaca bir karar ithazı hususuna müsaade-i fahinameleri şayan buyrulması babında.)

bölgesindeki köyler istisna olmak üzere tüm Müslüman köyleri dağıtılmıştır. Bu bilgi Azerbaycan hükümetinin müttefik devletlerin Ali Komiserine takdim ettiği bilgide de yer almıştır.²⁰⁶

1919 yılı içerisinde Revan bölgesinde Gor, Ömer-i Ulya ve Süfla, Abbas, Şiran, Rehan, Cafander, Kuranlı köylerinden Buruki aşireti Ermenilerle beraber yaşamamak ve onların mezalimine uğramamak için 900 hane 5545 aşiret mensubu sınırı geçerek Kars ve Sarıkamış ilçesi Divik köyüne yerleşmişlerdir.²⁰⁷ Aynı tarihte yine Revan bölgesinden Ermenilerin baskısı ile göçe zorlanan aşiretin 800 hanesi de Doğubayazıt'a gelerek oraya yerleştirilmişlerdir.²⁰⁸

Revan bölgesinde yer alan Gor, Ömer-i Ulya, Ömer-i Süfla, Abbas, Şiran, Reyhan, Cafander, Boratlı ve kısmen Iğdır'ın Sürmeli, Karahaçlı, Yağlıraga köylerinde Beyazıt' a göç eden Zilan aşiretinden seksen yedi hane, beş yüz elli yedi nüfus eşya ve mülkleri ile gelen bu ahalinin kendi istekleri ile Van vilayetine sevk edilmiş ve oraya yerleşmişlerdir.²⁰⁹

Rusya, daha önce kendisine hizmet etmiş bazı kişileri ve aileleri, ajan ve casusları vasıtasıyla Osmanlı topraklarına göç ettirerek ileride kullanmak istiyordu. 1919 tarihinde daha önce Rus hizmetinde bulunan Ali Eşref Şemsedinov'a Miralaylık rütbesi verilerek bölgeden ayrılması teşvik edilmiştir. Osmanlı Devleti de bu durum karşısında bu kişi ve aşiretinin göç etmesi için emniyetini sağlayarak Genç ve Karayazı taraflarına yerleştirmiştir.²¹⁰

Haziran 1919 da Karaorgan'da bulunan Ermeni müfrezesi Sarıkamış istikametinden gelen 100 ev Müslüman göçmenin dokuz inek, altı at, 200 kile tahıllarıyla para ve yiyeceklerini almış, muhacirleri bir ahıra doldurarak kadınların üzerini aramışlar, buldukları ziynet eşyalarını almışlardır.²¹¹

Rusların Revan ili güneyindeki Nahcivan bölgesini, Ermenistan'a İran'a ve daha doğudaki ülkelere bağlayan ana demir yolu çizgisinin de olmak bahtsızlığına sahipti. Ermeni Cumhuriyeti, yalnız bu demir yolunu elde bulundurmaya azmetmekle kalmadı; ayrıca,

²⁰⁶ Hacıyev " Ermenilerin Azeri Türklerine Karşı Terör ve Katliamları (XX. Yüzyıl Başları)", s.189

²⁰⁷ BOA, DH.EUM, AYŞ, 23/69-2, Cemal Anadol, *Tarih Boyunca Türk-Ermeni Meselesi Ermeni Dosyası*, İstanbul, Bilge Karınca Yayınları, 2007, s.192

²⁰⁸ BOA, DH.EUM, AYŞ, 23/69-3

²⁰⁹ BOA. HR. SYS. HU, 136, 1919 VI 28 Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi I, 1906-1918, *Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü*, II. Bölüm, Belge ve Transkripsiyonu, Ankara 1995, s. 66

²¹⁰ BOA, DH.MUİ, 73-1/31

²¹¹ Anadol, *Tarih Boyunca Türk-Ermeni Meselesi" Ermeni Dosyası"*, s.185-186

demiryolunun içinden geçtiği bölge hemen hemen tümüyle Türk olan bir nüfusa sahip oldukça o demiryolunun hiçbir zaman güvenlikte olmayacağını düşündü. Bu nedenle demiryolunun tümü, hemen bitişiğindeki yahut yakınındaki Türk köylerinden arındırmağa karar verildi ve bu köyler Ermenilerin düzenli ordu birliklerince yakılıp yıkıldılar. Ermeniler, daha önce Sarıkamış yakınında yaptıkları gibi, Türk köylerine topçu ateşiyle ve makineli tüfeklerle saldırdılar. Ermeni çeteci birlikleri Türk köylerine yapılan saldırılara destek oldular. Mesela Nahcivan bölgesindeki, Ermeni çetecileri Elmalı ve Ağuşma köyüne saldırdılar bu saldırıda bir çok köylü ya öldürüldü, ya da Azerbaycan'a yahut Türkiye'ye göç etmek zorunda bırakıldı.²¹²

XIX. yüzyılın başından XX. yüzyılın başlarına kadar bugünkü Ermenistan'ın başkenti olan Revan ve çevresinde yaşayanların yüzde 83.7'sini Müslümanlar oluşturuyordu. Bu oran bu tarihten itibaren yüzde 4'e düşmüştür. Aradaki bu fark Müslüman nüfus ne olmuştur sorusunu akla getirmiştir. Bunlar bir kısmı Ermeniler tarafından katledilmiş, kurtulabilenler de korunması mümkün olan bölgelere bir kısmı İran'a, bir kısmı da Osmanlı topraklarına sığınmak zorunda kalmışlardır. 1918 tarihinde kurulan Azerbaycan Cumhuriyet Hükümeti, 1919 sonrasında sadece Revan ve Kars-Nahcivan ve İğdir bölgesinden kaçan 300.000 Türk muhacirinin sorunları ile ilgili bir yardım kararı da alınmıştır.²¹³ Nüfusun hemen hemen tamamı görünür de Türk olan bugünkü Ermenistan topraklarında aradan geçen süreçte soy kırım ve göç ettirmeler sonucunda 1990 yılına gelindiğinde bir tek Türk dahi bırakılmamıştır. 1827'de Rusların bölgeyi istilasından önce 25 bin civarında Ermeni'nin yaşadığı şimdiki Ermenistan Devleti topraklarında bugün yalnız Ermeniler ve çok az sayıda Yezidi Kürtler yaşamaktadır. Bu da geçen 163 yıl içinde bölgenin nüfus yapısının tamamen değiştirildiğini açıkça ortaya koymaktadır.²¹⁴

Rusya, Müslümanların tehcir edilmesi ve boşalan yerlere Hıristiyanların iskan ettirilmesi siyasetiyle onlar arasındaki demografik dengeyi kırmayı başardı. Step tamamıyla, Kırım ise yarı yarıya Slavlaştırmıştı. Öyle ki, Kafkasya'nın üçte ikisinden de fazla kısmı Kuzeyden Slavlarla, Güneyden de Ermeniler ile Hıristiyanlaştırılmıştı.²¹⁵

²¹²Carthy, *Ölüm ve Sürgün, Osmanlı Müslümanlarına Karşı Yürütülen Ulusal Olarak Temizleme İşlemi 1821-1922*, s. 255

²¹³ Uzundere, *İnsanlık Suçu; İğdir ve Çevresinde Ermenilerin Türk Kırımı*, s. 76-77

²¹⁴ Yavuz Aslan, "Rus İstilasından Sovyet Ermenistan'ına Erivan(Revan) Vilayetinin Demografik Yapısı(1827-1922)", *Yeni Türkiye Dergisi*, Mart-Nisan 2001, yıl 7, Sayı 38, Ankara (Ermeni Özel Sayısı II),s. 1028

²¹⁵ Firuzoğlu, "Kırım ve Kafkasya'dan Osmanlı İmparatorluğuna Göçler", s.695

Revan bölgesinde zaman zaman din adamları da aleyhte propaganda faaliyeti içerisinde bulunmuşlardır. Cihangiroğlu İbrahim Bey hatıralarında bunla ilgili bir bilgiyi şu şekilde vermektedir; “Türk ordusunun Kafkasya’da bulunduğu sırada Revan’da bulunan Molla Hüseyin Efendi adında birisi ki, o zaman “ Habeşistan’da Müslüman’ın ayağına diken batsa, başka bir yer Müslümanları gözlerine batmış hissetmelidir” diye vaaz ederken ordunun çekileceği haberi üzerine tavır değiştirmiştir. Uluhanlı’dan Revan’a teslim bayrağını götürmüşlerdir.”²¹⁶

2.2.3.7. Revan Bölgesinde Halkı Göçe Zorlamak İçin Yapılan Mezalimler

Yüzyıllarca bir Müslüman şehri olarak anılan Revan, Rusya’nın bölgeyi istila etmeye başlaması ile bölge deki Müslümanlar aleyhine Hıristiyan Ermenilerin de lehine bir durum arz etmiştir. Gelen Ermeniler Rusların da desteğini alarak Müslümanlara karşı acımasızca katliamlara başlamışlardır. Bu katliam ve zulümler yaklaşık olarak XIX. yüzyıl boyunca devam ettiği gibi XX. yüzyılın başına da sarkmıştır.

Osmanlı ordusu 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi şartları gereğince savaş öncesi sınırlara çekilince hudut dışında korumasız kalan İslam ahalisi Ermeni mezalimine yeniden uğramaya başladı. Osmanlı ordusunun tahliye ettiği arazilerde ekseriyeti Müslüman nüfusun mezalimine ve göçüne neden olan tohumluk istemek, sebepsiz vergiler ve silah toplamak gibi en adi bahanelerle halk mezalime uğratılmıştır. Bu zulüm ve mezalimler hep Avrupa ve Amerika kamuoyunda sanki Ermeniler değil de Müslümanları yaptığı şeklinde ilan edilmekteydi. Hâlbuki bu vahşet Güney Kafkasya’da 1293 savaşından bu yana Ermenilerce Müslüman ahaliye uygulanmaktaydı.²¹⁷

Osmanlı Devletinin askeri birlikleri önünden kaçan Ermeniler yol boyunca geçtikleri yerlerdeki Türk ahaliyi katletmeye başladılar. Çok kısa bir zaman zarfında Kars vilayetine bağlı 82 Müslüman köyü yakıldı, ahalisinin bir kısmı öldürüldü kalanı ise çok kötü durumdaydı. Revan’a ulaşan Ermeni askerleri bölgeye ulaştıktan sonra oradaki Türkleri göçe zorladılar.²¹⁸

²¹⁶ Gökdemir, *Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti*, s. 72

²¹⁷ Kazım Karabekir, *Kürt Meselesi*, (Yayına Hazırlayan Faruk Özerengin), İstanbul, Emre Yayınları, 1995, s. 109-110

²¹⁸ Hacıyev “ Ermenilerin Azeri Türklerine Karşı Terör ve Katliamları (XX. Yüzyıl Başları)”, s.185-186

Taşnakların Baş-Gayaminisk birliği komutanı Yarbay Melik Şah Nazarov'un bir Ermeni tümenine gönderdiği 7 Kasım 1918 tarihli acil damgalı raporunda bölgedeki bir çok köyü bombaladıklarını, 30 Türk köyünü ele geçirdiklerini ve geri kalan 29 köyü de bombalamak üzere harekât izni istediğini bildirmektedir. Merkezden onay alan Taşnak birliği, onlarca Türk köyünü yerle bir edecek ve kadın, çoluk- çocuk, yaşlı, genç öldürerek mallarını yağmalayacaktır. Taşnak yarbayın bu raporu, Ermenistan devlet arşivinde bulunmaktadır.²¹⁹

Ermeniler, 1915 tehcir yasasından önce Doğu Anadolu'ya göçen eden ailelerden biri olup Kars'ın Sarıkamış ilçesi Mescitli köyüne yerleşen Revan Muhaciri Derviş Ağa'nın evine baskın yaparak kendisi dahil ailesinden yirmi kişiyi katlettiler. Mallarını ve eşyalarını talan ettiler. Bu olayın ertesi günü, zalimce saldırıyı protesto eden Milletvekili ve Sarıkamış'ın eski Kaymakamı Bekir Sıtkı Bey'in Hamamlı köyünde bulunan evi ve bu köy toprakları yıkılmış, Bekir Beyin akraba ve takımları öldürülmüş, para ve eşyaları çekip alınmıştır.²²⁰

Doğu Grup Komutanı Yakup Şevki Paşa 29 Mayıs 1918'de Ermeni mezalimi hakkında başkomutanlığına şu raporu vermiştir;

“ 1878 sınırının batısında yapılan katliamda Revan, Leninakan, Kars, Kağızman, Sarıkamış, Ardahan'daki köylerin, Müslüman-Türk halkının çoğunun katledilmiş, köylerin yakılıp yıkılmış, Leninakan'dan yüzlerce araba ile başka yerlere göçmekte olan üç bin kadar Müslüman yolda öldürülmüş, Kağızman, Kulp ve Revan bölgesi halkını tamamıyla yok edilmiş, Arpaçayı ve Şuregel nahiyesinde 67 köyün yakılmış, halkının tamamı ile Düzkent ve Revan'da 60' tan çok Türk'ün, Kars'ın doğusunda Subatan köyünden 570 Türk'ün, Al köylerinde ise 100 den fazla kadın ve erkeğin katledildiği bildirmektedir.²²¹

1905-1907 tarihlerinde Revan vilayetine bağlı köylerde yapılan katliamlar bölgeden giden bir şahıs tarafından Tiflis Başşehbenderine bildirilmiştir. Şehbenderlik ise durumu Hariciye Nezaretine ulaştırmıştır. Katliamların yapıldığı 25 köy isimleri şöyledir; 1- Hores, 2- Çehri, 3- Cennetli, 4- Tos, 5- Betlice, 6- Köyrali, 7- Sarımsenk, 8-Mangüs, 9- Gözecik, 10- Güllüce, 11- Tutiya, 12- Damagirmez, 13-Goh, 14- Kemal, 15- Kamerli, 16- Bozavant, 17-

²¹⁹ Ovanes Kaçaznuni, *Taşnak Partisinin Yapacağı Bir Şey Yok, (1923 Parti Konferansına Rapor)*, (Çev.Arif Acaloğlu), İstanbul, Kaynak Yayınları, 2006, s. 18

²²⁰ Kırzioğlu, *Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1918-1920)*, s. 100, Karabekir, *Erzincan'dan Erivan'a Ermeni Mezalimi*, 112-113

²²¹ İsmail Kayabalı-Cemender Arslanoğlu, “ Kuzey Doğu Anadolu Çevresinin Stratejik Önemi”, *Türk Kültürü Dergisi*, Kuzey Doğu Anadolu Sınırlarının Tarihi Sayısı, Sayı: 126, Yıl : 11, Ankara Nisan 1973, TKAE, s. 460(140)- (Ali Eşref Uzundere, İnsanlık Suçu; Iğdır ve Çevresinde Ermenilerin Türk Kırımı, s.65

Toprakkala, 18- Masumlu, 19- Pekli, 20- Ugrubegli,21- Çidemli, 22- Novibayezid (Yenibayezid), 23- Dokuzlu, 24- Tutuplu, 25 Hamamlı.²²²

Yakup Şevki Paşa'nın Revan bölgesi hakkındaki bir başka raporunda da şu satırlar yer almaktadır;

“Ermeni birliklerinin Revan’ın güney doğusundaki demir yolunun hemen doğusunda bulunan Vedi, Serdarabad kasabaları civarına gelerek Müslümanları katlettikleri, eşraftan Alizade Demir Bey’le, Fethi Beyzade Bedri Beylerin de bu maktuller arasında buldukları ve bu arada bir çok halkı katlettikleri; bunların 600 kadarının Aras nehrinin doğusuna kaçarak perişan bir halde Doğubeyazıt’a geldikleri ve Ermenilerin Müslümanları keserek ilerledikleri bildirilmiştir. Nahçıvan bölgesinin kuzeyinde Elmalı denilen yerde 688 ve buna yakın diğer bir köyde de 516 kişi Ermeniler tarafından katledilmiştir. Bu sırada genç ve güzel kadınları da ayırarak bunların ırzlarına geçtikleri ve diğer bir kısım kadın kafilesini de evlere doldurarak diri diri yaktıkları öğrenilmiştir.”²²³

20 Haziran 1918 ‘de Kazım Karabekir General Nazarbekof’a gönderdiği telgrafta “Ermenistan hükümeti dahilinde bulunan Müslüman ahalinin serbest bulunmadığı ve bunların Ermeni çeteleri tarafından katledildikleri ve mallarının yağma edildiği Revan bölgesinde firar ederek gelen şahısların malumatlarından anlaşılmıştır. Ermeni Hükümetinin yapılan sulh antlaşmalarına göre bu çetelerin elindeki silahlarını almasını ve bunların icabının yerine getirilmesi gerekir” denilmektedir.²²⁴

Yakup Şevki Paşanın Osmanlı Ordusu Başkomutanlığına 27 Aralık 1918 tarihinde gönderdiği yazıda; Ermeni birlikleri Revan’ın güneydoğusunda, demiryolunun hemen doğusundaki bölgede bulunan Vedi ve Sederek köyleri civarına gelerek Müslümanları katletmişlerdir. Beş yüz altı yüz kadar Müslüman Aras nehrinin sağ sahilini geçerek perişan bir halde Beyazıt’a doğru gelmişlerdir. Ermeniler Sadarak’ın daha güneyindeki Hanihalar’a doğru Müslümanları keserek ilerlemektedirler.²²⁵

4 Ocak 1919’da Serdarabat ve Revan’dan Osmanlı sınırlarına göç eden Müslümanlara saldıran Ermeniler, bunların mal yiyecek ve hatta üzerlerindeki elbise ve

²²² BOA. HR. MKT, 2995/1 Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu’da Ermeni Mezalimi I 1906-1918, s. 49

²²³ Anadol, *Tarih Boyunca Türk-Ermeni Meselesi*” Ermeni Dosyası”, s.178

²²⁴ Karabekir, *Birinci Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik Sarıkamış, Kars ve Ötesi*, s. 331

²²⁵ Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, 1914-1918, Cilt; II s. 293

çamaşırlarını bile almışlar, kadınlara da tecavüz etmişlerdir. Iğdır yöresinde de Osmanlı topraklarına sığınmaya çalışan Müslümanlar Iğdır'ın 10 km. kuzeyinde Sarıçoban Köy'ü civarında, Ermeni jandarmaları tarafından her şeyleri alınarak öldürülmüşlerdir.²²⁶

25 Ocak 1919 tarihinde Ardahan Kaymakamı Kadimof ve askeri kumandanı Marmanof imzasıyla Çıldır halkı milletvekillerine hitaben yazılan bildirilerde “ her taraftan Çıldır üzerine asker sevk edileceği ve bu ordu karşısına tuz ve ekmeğe çıkarıp boyun eğip teslim olmak lazım geldiğini ve şayet teslim olmazlarsa Revan vilayeti Müslümanlarına ve Göle halkına yapılan muameleden daha şiddetli cezalara uğrayacakları” ifade edilmiştir. Buna karşılık Çıldır halkı verdikleri cevapta, Revan vilayetinde Müslümanlar hakkında reva görülen katliamlar ve yapılan mezalimler göz önünde iken, kendilerinin Ermenilere emniyet ve itimat edemeyeceklerini beyan etmişlerdir.²²⁷

Revan Müslümanları Topluluğu yönetim Kurulu 18 Ocak 1919 tarihinde Azerbaycan hükümetine başvuruda bulunarak Ermeni faaliyetlerine karşı korunma talebinde bulunmuşlardır.²²⁸ Hemen akabinde Ermeni katliamına karşı, bu defa Nahçıvan, Sürmeli, Revan ve Eçmiyadzin Müslümanları 26 Şubat 1919 tarihli bir yazı ile bölgedeki İngiliz Genel Valiliğine nota vererek Azerbaycan'a bağlanmak istediklerini belirtmişlerdir.²²⁹

Kazım Karabekir Paşa'nın 15 Temmuz 1919 tarihinde Erzurum vilayetine gönderdiği yazıda Nahçıvan ve Şarul havalisinde 45 pare köyün Ermenilerin tecavüzüne uğradığı, demiryolu güzergahındaki mahallerin ateş altına alındığı, alınan haberlerde İslam ahalinin çok zor şartlarda hayat sürdürdükleri bildirilmiştir.²³⁰ 24 Temmuz 1919 tarihinde Hariciye Nezaretine gönderilen şifreli telgraf namede muharebenin devam edildiği bildirilmektedir.²³¹

²²⁶ Gökdemir, *Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti*, s. 142

²²⁷ Karabekir, *Erzincan'dan Erivan'a Ermeni Mezalimi*, s.119

²²⁸ BCA, 930 01.4-60-1 Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu , 1918-1920, Ankara 2001, s.21

²²⁹ BCA, 930 01.2-30-1 Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu , 1918-1920, Ankara 2001, s.21

²³⁰ BOA. KMS. 53-3/15-15

²³¹ BOA. DH.KMS. 53-2/30 (Hariciye Nezaretine, Nahçıvan havalisinde İslamlara Ermeniler tarafından vuku bulan muharebeye devam edilmekte olduğu Revan'ın Aralık kariyesi İslamı ahaliyeleleri ile Ermeni kariyesi ahali arasında cereyan muhasemet ve muhariyetin vilayetlerine dair olup müdafai azminde ahali İslamiyenin kuvvetli mevziyesini tertip için milli efrada ve hidabet gönderilmesi lüzümünü meşru olarak vilayetine varit olan şifre merhuteyi Beyazıt Mutasarıflığına şifrelerin suretleri leffen arz ve taktim kılındı. Devleti Osmaniye mütareke aktine mecbur olarak şeraiti sulhuyenin tahkiki ve dahilini envayi tezki ile musfik cihetle hudud hariçteki mübadeletle uğraşabilecek hal olmadığı gibi bu vilayetlerde başka bir şey yapmak iktasında olduğumuz biçareleri bilhassa emirlere düşürecek felaketlerini tastiki tesviye sebep olacak gayretler icra ve iddalarında bulunmasının icap edenlere tebliği lüzumu vilayeti müşiri ileyhe işar kılınmış olmağla bu bapta mümkün olan icrası ile ahaliyeyi İslamiyenin tecavüzatı muhakkaten esbabının..... fehimanlarıdır.)

1919 yılı Eylül ayında Revan eyaletindeki Müslümanlara yapılan mezalimlerin durdurulması için gerekli tedbirin alınması gerektiği hakkında Güneybatı Azerbaycan Müslüman Milli Şurası, Ermeni Yüksek Komiserliğine mektup göndermiştir.²³² Hemen Kasım ayında yine Revan Müslümanlarına işkence yapıldığı hakkında bu defa Sürmeli bölge temsilcisi durumu Azerbaycan hükümetine bir yazı bildirmiştir.²³³

31 Mart 1920 tarihinde 15. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa tarafından Erivan Cumhuriyeti askeri kumandanlığına gönderilen yazıda;

“ Ermeni hükümeti dahilinde kalan İslam ahaliye öteden beri yapılan mezalim ve katliam gerçek bir bilgi ile tasdik edilmiş ve Ermeniler tarafından bu mezalimin yapıldığı, Erzurum’da ki İngiliz temsilcisi kaymakam Mister Ravlinson’un şahitlik ve ifadesiyle de teyit edilmiş, çoluk çocukları, mal ve mülkleri zayi edilmiş, aç ve perişan suretle bize iltica eden binlerce muhaciri Amerikalı General Harbord heyeti dahi görmüş ve bu mezalimin şahidi olmuştur. Bir çok Müslüman köyü Ermeni askerleri tarafından top ve tüfeklerle tahrip ve imha edilmiştir. Bu tür hareketlere son verileceği ümit edilmişken bölgede İslam ahaliye karşı yapılan mezalim daha da arttırılmıştır.”²³⁴

16 Nisan 1920 tarihinde Revan şehrine on beş dakika mesafesinde kain Haç Aparah köyünde Ermeniler tarafından Müslüman halka gece saldırısı yapılmış ve halkı katliama teşebbüs etmişlerdir. Bu vahşetten kaçıp kurtulamayan altı erkek kamalarla katledilmiştir. Kadın ve kızlar payımal olmuş ve bilahare de öldürülmüş, evleri talan edilmiştir.²³⁵

1920 yılı Mayıs sonlarında Ermeniler Revan Uluhanlı yakınındaki Karadağlı adlı Müslüman köyünün ahalisini zorla yerlerinden çıkararak, eşyalarını yağma ile kendilerini göçe mecbur etmişlerdir.

27 Haziran 1920 yılı gecesi Revan’da Hacıbayram ve Haberbegli köyelerine baskın yapan Ermeniler, ahalinin malları ile eşyasını hep yağmalamış, birçoğunu öldürmüş; kırıngından kurtulan az bir kısımda, Aras nehrinden geçerken, Ermenilerin baskını üzerine boğulmuşlardır. Ermeniler, Revan’nın Vedibasara denilen bölgesin de Müslüman köyleri ahalisini temmuz ayından itibaren mezalime başlamışlardır. Silah toplamak bahanesiyle

²³² BCA. 277-258, 930. 1.0, 2.31.12

²³³ BCA. 277-258, 930.1.0, 2.31.18

²³⁴ Karabekir, *Erzincan’dan Erivan’a Ermeni Mezalimi*, s.133-134

²³⁵ Karabekir, *Erzincan’dan Erivan’a Ermeni Mezalimi*, s. 131-132

birçokların mallarını gasp etmişler ve bir çok erkekleri ve bilhassa ileri gelenleri yakalamışlar, işkence etmişler, katletmişler, bazı köyleri yağma etmişler; bunun üzerine Müslümanlar köylerini bırakarak firara mecbur olmuşlar ve kadınlarını Ermenilerin tecavüzünden kurtarmak için Çemen köyünde toplanmışlar, Ermeniler 18 köyün kadınlarının toplandığı Çemen köyüne tecavüz etmişler, toplanan on sekiz köyün erkeği buradaki kadınları korumaya çalışmışlarsa da , Ermeniler top ile makinalı tüfekte yirmi beş gün bu ahaliye baskın yapmışlar ve birçoklarını katletmişlerdir.²³⁶

Azerbaycan ve başka yerlere gitmek üzere, Revan'da ki Azerbaycan elçisinin verdiği pasaportu taşıyarak Revan yakınlarından trenle Gence'ye giden 500 Müslüman'ın hepsi Gümrü yakınlarında vagonlardan indirilerek öldürülmüşlerdir.²³⁷

Ermeniler, Revan şehrinde geceleri Müslümanların evlerine saldırıyor ve mallarını yağmalıyor, ırzlarına tecavüzlerde bulunuyor ve en korkunç mezalimi uygulamaktan geri durmuyorlardı. Şehir dışında güneş battıktan sonra istasyonda görülen Müslümanlar bir anda yok oluyorlardı. Müslümanlar korkularından kırlara tarlalarına gidemiyorlardı. Çünkü yakaladıklarını derhal öldürüyorlardı. Müslüman zenginlerden parası zorla alınmamış tek bir kişi kalmamıştır. Revan şehrinin kabristanlık mahallesinde Ali oğlu Cebbar'ın evine zorla giren Ermeniler gözünün önünde kadınlarının namuslarına el attıktan sonra hepsini öldürmüşlerdir. Revan Müslümanları bu korkunç mezalimlere çok daha fazla maruz kalmamak adına kaçmışlar, dağlarda, mağaralarda aç susuz ve çıplak dolaşmak zorunda kalmışlar ve bu korkunç sefalet sonucu tifo gibi bulaşıcı hastalıklardan bir çok kişi ölmüştür.²³⁸

Ermenilerin yaptıkları mezalimler hakkında 1920 yılı Osmanlı Arşivlerinde bulunan bazı belgeler, bizzat buna tanıklık eden şahısların ifadeleridir. Aşağıda bunlara yer verilmiştir.

Alo oğlu Sano Ağa (Revan'ın Sabuncu Köyünden)

Mezkur köy evvelce 30 haneli olup 150 nüfusu mevcut idi. 119 mal, 320 koyun, 15 at, eşya ve erzaklarımız tamamen yağma edilmiştir. 150 nüfustan 8 nüfusu Ermeni kılıcından kurtulabilmiştir. Diğerlerinin ağızları, burunları kesilerek gözleri oyularak imha edilmiştir. Pek feci manzaralardan birisini söylüyorum. Yeni doğurmuş gelinler kazanların içine konarak

²³⁶ Karabekir, *Erzincan'dan Erivan'a Ermeni Mezalimi*, s. 191

²³⁷ Kırzioğlu, *Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1918-1920)* s. 110

²³⁸ Anadol, *Tarih Boyunca Türk-Ermeni Meselesi'' Ermeni Dosyası''*, s.191-192

ateşlenmiş, yanmak esnasında kundaktaki çocuğunu babasının eliyle yanan annesinin kucağına koydurmak ve sonra babalarını yakmak suretiyle mahvedilmiştir.

Naho oğlu Süleyman (Revan'ın Karagöle Köyünden)

Mezkur köy evvelce 15 haneli olup 90 nüfusu mevcut idi. 103 mal, 500 koyun, 12 at, eşya ve erzaklarımız tamamen Ermeniler tarafından yağma edilmiştir. Bu on beş haneden bir hane kurtulabilmiştir. Diğerleri kamilen baltalarla ve feci bir surette Ermeniler tarafından itlaf edilmiştir.

Ahmet oğlu Ali (Revan'ın Tirlik Köyünden)

Mezkur köy evvelce 10 haneli olup 75 nüfusu mevcut idi. 75 mâl, 382 koyun, 9 at, eşya ve erzaklarımız tamamen Ermeniler tarafından yağma edilmiştir. On haneden bir hane kurtulabilmiştir. Diğerleri kamilen vahşi bir surette Ermeniler tarafından itlaf edilmiştir.

Hüseyin oğlu Hamza Ağa (Revan'ın Pozbir Köyünden)

Mezkur karye evvelce 6 hane olup 50 nüfusu mevcut idi. 28 mal, 219 koyun, 3 at, eşya ve erzaklarımız Ermeniler tarafından tamamen yağma edilmiştir. Bu altı haneden bir hanesi Ermeni kılıncından ve mezaliminden kurtulabilmiştir. Diğerleri suret-i vahşiyanece itlaf edilmiştir.²³⁹

2.2.3.8. Hatıralarda Revan'dan Anadolu'ya Göç

Revan bölgesinden yapılan göçler sırasında bizzat bu duruma şahit olmuş kendisi ve akraba çevresi ile bu göçler sırasında büyük eziyetler çekmiş ve bir çok akrabası ve yakın çevresi gözleri önünde öldürülmüş bazı kişilerin hatıraları aşağıdaki gibidir;

Mondros Mütarekesinden sonra Revan'dan Van bölgesine göç eden Kınıyas Kartal hatıralarında bölgedeki zulüm ve mecburi göçü şöyle anlatmaktadır;

“Eskiden yaşadığım yerlerde Ermeniler de şüphe yok ki vardı. Bunların arasında iyi komşuluk kurduğumuz, iyilik yapıp iyilik gördüğümüz Ermeniler de vardı. Birçok Ermeni dostum olmuştur. Ancak, sonradan anladık ki Ermenilerin bir kısmı içinden pazarlıklı imiş. Bazı Ermeniler sinsî bir faaliyetin içinde imişler. Ortalığın karışmasını, ellerine fırsat

²³⁹ BOA, HR. SYS, 2878/81

geçmesini bekleyen Ermeniler de vardır. Yakın dostumuz olduğunu sandığımız Ermenilerden çok çabuk bize cephe alıp bizi yok etmek isteyenler çıktı. Rahmetli Babam Bedir bir Ermeni haininin kurşunu ile şehit oldu. Bu Ermenilerin ailemize ve aşiretimize verdiği ilk acı değildi. Son acı da olmadı. Bundan sonra Ermenilerle olan kanlı mücadelemiz devam edip gitti. Onlar bizi o bölgeden söküp atmak istiyorlardı. Kendi bölgelerinde Müslüman istemiyorlardı. Müslümanların olmadığı bir Ermeni yurdu düşünüyü gerçekleştirmek için uğraşıyorlardı. Tek tek işledikleri cinayetlerle bizi yerimizden söküp atamadılar. Sonradan köyleri basmaya evleri ve ekinleri yakmaya başladılar. Böylece bizimle onların arasında bir ölüm kalım savaşı başladı ve sürdü.

IX. Kafkas Tümeni Revan'dan geri çekilince denge, Ruslardan destek görmekte olan Ermeni çetelerinin lehine döndü. Babam Bedir Bey'in şehit olmasından sonra aşiretimiz İran'da bir yıl daha kaldı. Bu yılı takip eden dönemde yurdumuza Türkiye'ye döndük. 1920-1923 yılları arasında Van bölgesine olan göçümüz devam etti. Bizi yerimizden, yurdumuzdan eden; malımızı, mülkümüzü yakıp yıkan canımıza kıyan Ermeni zulmü maalesef Ermeniler yeni cinayetleri ile bize hatırlatılıncaya kadar unutulmuştu.

Van ve ilçelerine bağlı köylere yerleştiğimiz zaman 3-5.000 aile kadar vardık. Şüphesiz soydaş Müslüman Türk toplumundan hüsnü kabul, hükümetten sıcak ilgi gördük. Buna rağmen yerleşmedeki geçiş döneminde bir hayli sıkıntılar geçirdik. 5.000 civarındaki ev, yaşlısı, hastası, çoluğu çocuğu ile yeniden yerleşmeye çalışıyorduk. Ermenilerden çektiklerimiz adeta unutulmuştu. Biz millet olarak zaten kindar değiliz, Dinimiz İslamiyet de kin ve nefret duygusunu yasaklamıştır. Ama hiç olmazsa yakın geçmişin olaylarını çocuklarımıza anlatmalı ve onlarda milli tarih şuuru yaratmalıydık".²⁴⁰

Kars Sarıkamış ilçesi Alisofu Köyünde oturmakta olan 1327 doğumlu Hacı Mehmet Emin Aydın Revan'dan gelişini şöyle anlatmaktadır:

“ Bizim ailemiz ve yakın akrabalarımız ben tahmini olarak yedi sekiz yaşlarında iken Revan'da ayrıldık, benim hatırladığım ve aile büyüklerimizden o dönemde dinlediklerim biz yıllardır o bölgede yaşıyor ve orayı kendimize yurt edinmiştik. tarlalarımız, çayırlarımız, kimimizde esnafılık yapıyordu. İklim olarak ılıman ve aşağı yukarı hatırladığım kadarıyla bugünkü Iğdır ilinin iklimi hakimdi. Revan'da yaşadığımız köylerle Ermeni köyleri

²⁴⁰ Kinyas Kartal, *Erivan'dan Van'a Hartalarım*, Ankara, Anadolu Basın Birliği Genel Merkezi Genel Başkanlık Özel Yayını No: 23 1987

birbirinden farklıydı. Bizim ibadet yerlerimiz olan camilerimiz ve temsilcilerimiz mevcut idi. Tahmini olarak biz 1918 yılı içerisinde Aras nehrini geçerek ilk önce Kars'ın Digor ilçesi köylerine geldik. Buraya gelmemizin sebebi tekrar geri döneriz düşüncesiydi. Yol boyunca ve Kars tarafına geçtikten sonra en büyük zulümü Andirk'in²⁴¹ çetesinden gördük. Ailelerimiz bir çok eziyet gördü. Burada kalamayacağımızı gördükten sonra, Kars bölgesini terk ettik, içeri ki memleketlere doğru yol aldık, yollarda açlık sefillik ve kıtlık gördük. Salgın hastalıklardan bir çok akrabamız ve tanıdıklarımız öldü. Yol boyunca bir çok akraba ve komşumuzu kaybettik. Daha sonra gelenlerin bir kısmı o arada Erzurum ili Hınıs ilçesi Erence köyüne gitmişlerdi. Tabii ki bu durumu onlarda tekrardan memlekete gitmek için döndüklerinde öğrene bildik. Yol boyunca Kürt ve Türk köylerinde Ermeni olup, fakat zengin olduklarında mallarını ve mülklerini bırakmadıklarından Kürt köyünde olanlar Kürt, Türk köyünde olanlar da kendisini Türk olarak gösterip bölgeden ayrılmadılar ve biz o zaman bu durumda bir çok aileye rast geldik, bunların şimdi kimler olduğunu bilmiyorum. Ermenilerin önünden kaçarken kendimizi Bayburt'ta bulduk, tahmini olarak on yıla yakın bir süre Bayburt'ta kaldıktan sonra acaba tekrar geriye dönebilir miyiz düşüncesi ile Doğu'ya doğru harekete geçtik ve artık dönemeyeceğimizi fark edince bugünkü köyümüz olan Alisofu köyüne yerleştik. Bizden ayrılan komşu ve akrabalarımızın bir kısmı ile şu andaki köyümüzde tekrardan karşılaştık ve şu andaki köyümüzün büyük bir kısmı Revan muhaciridir. Tekrar o günleri görmek istemiyoruz. Kimsenin de muhacir olmasını istemiyoruz. Çünkü o günlerde Ermenilerden çok zulüm gördük. Onlar bize zulüm ve eziyet etmeseydi bölgeden ayrılmazdık. Bize yapılan eziyetin tek sebebi bizim Müslüman olmamız ve Türklere yakınlık göstermemizdi.²⁴²

Karakilise'de Zilan Aşireti Başkanı Abdülfettah Osmanlı topraklarına göç ettikten sonra şu isteklerde bulunmuştur;

“ Biz Rusya'nın Revan vilayetinde bulunan Zilan aşiretindeniz. Bundan birkaç gün önce Ermeniler tarafından top ve tüfek zoru ile memleketimizden çıkarıldık. Bütün emlak ve tahıllarımızı aldılar, Karakilise kazasının sınır bölgesinde taşlık yerlerde geçici olarak iskan edildik. Kış yaklaşmaktadır. Bulduğumuz yerde kış hazırlığı yapmak imkansızdır. İlerde

²⁴¹ Bu şahsın bölgede yaptığı katliam ve zulümler neticesinde Ermenistan'ın milli kahramanı olmuş ve bugün heykeli Erivan'da diklidir.(Halil Kemal Türkgözü, Osmanlı ve Sovyet Belgeleri ile Ermeni Mezalimi, Ankara, *TKAE. Yay.* 1983, s. 88)

²⁴² 15 Temmuz 2009 tarihinde adı geçen şahısla yaptığım röportaj

yurdumuza dönmek mümkün olmadığı taktir de Osmanlı topraklarında uygun bir yerde iskanımız için emir buyrulmasını istirham eyleriz.”²⁴³

Başka bir belgede Bakü (İslam) Cemiyet-i Hayriyesi'nin, 36. Kafkas Tümen Kumandanlığına gönderdiği 29 sayılı belge olarak bulunan mektupta;

“ Revan ili içindeki İslamların kırılıp yok edilmekte oldukları; otuzdan çok İslam köyünün yakılıp, ahalisinin kırıldığı; Revan'dan kaçarak gelen yaralı ve hasta göçmenler sayısının günden güne çoğalmakta ve yokluk ile perişanlık içinde bulandıklarından bunlara sığınak ve barınma yeri gösterilmesi istirham” olunmaktadır.²⁴⁴ Şeklinde durumu özetleyen ifadeler mevcuttur.

2.2.3.9. Ruslar Tarafından Anadolu'dan Revan'a Göç Ettirilen Ermeniler

Ermeniler yaşanan süreçte sadece sınırlar içinde hareket etmemiş, Osmanlı ülkesine veya Osmanlı ülkesinin içindeki göçlerinin dışında, Osmanlı topraklarından başka yerlere de göçürülmüşlerdir. Bu göçler XIX. yüzyıl başlarında ve daha sonraki dönemlerde gerçekleşmiştir

Rusya'nın Önyasyaya, yaygın bir deyimle sıcak denizlere yayılma hareketinde Kafkasları aşmasında Ermeni varlığı yardımcı olmuştur. Ruslar, güney hareketlerinde daha etkili olmak üzere bu doğal müttefiklerini bir mıntıkada toplayarak bir Ermeni yurdu yaratmayı uygun bulmuşlardır. Güney Kafkasya istilası Rusya'ya bu fırsatı vermiştir. Türkmençay Antlaşmasının 15. maddesi Ermenilerin serbestçe Rusya topraklarına göç edebileceklerini öngörmektedir. Bu göç Ruslar tarafından serbestçe değil, zorla yapılmıştır. Bu göçler Rusya'nın yeni ele geçirdiği ve Ermeni bölgesi yapmayı tasarladığı Revan Hanlığı mıntikasına olmuştur. Rusya ile imzalanan 1829 tarihli Edirne antlaşması da Osmanlı tebaasında olup Rusya'ya göç etmek isteyenlere bu fırsatı vermiştir. Tahmini olarak XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Rusya'ya göçürülen Ermeni nüfusu 100 000 civarındadır. Sadece Erzurum'dan göçürülen 21.150 kişinin olması bu rakamı doğrulamaktadır.²⁴⁵ Bugünkü başkent Erivan basta olmak üzere İran ve Türkiye sınırlarına yerleştirilen Ermenilerle Rusya tarafından tampon bir Ermenistan oluşturulmuş oldu. Rusya'ya göç ettirilen bu reaya, daha

²⁴³ Anadol, *Tarih Boyunca Türk-Ermeni Meselesi Ermeni Dosyası*, s. 195, Karabekir, *Erzincan'dan Erivan'a Ermeni Mezalimi*, s. 197

²⁴⁴ Kırzioğlu, *Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1918-1920)* s. 47

²⁴⁵ Tuncer Baykara, “XII-XIX Yüzyıllarda Ermeni Göçleri”, *Belgelerin Işığında Ermeni Meselesi Semineri* 24-25 Nisan 2003, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınları*, Balıkesir, s.14-15

sonra Osmanlı Devletine yönelik olarak yapılacak savaşlarda önemli bir güç olarak kullanılacaktır. Bölgeye göç eden Ermenilerin taşınma masrafları Çarlık tarafından karşılanmış, hazine arazileri ve Müslüman ahaliden satın alınan topraklar göçmenlere dağıtılmıştır. Ayrıca, Ermeniler 10 yıllık bir süre için vergiden de muaf tutulmuştur.²⁴⁶ 1829 tarihli aynı antlaşmayla Ecmiyadzin Rusya'ya dahil edilince Çar, bütün Ermenilerin hamisi olmaya kalkmış, toprak ve imtiyazlar vaat ederek Osmanlı imparatorluğundaki ve İran'daki Ermenileri Güney Kafkasya'ya çekmeye çalışmıştır. Nitekim, 1838'de İran'dan 40 000, Türkiye'den de 70 000 Gregorien Ermeni Rusya'ya geçmiştir.²⁴⁷ Aynı tarihlerde Rus ajanlarının kışkırtmasıyla Erzurum'da ilk toplu Ermeni göçü başlamıştır. Bu ilk göçte 150 hane Ermeni Rusya'ya göç etmiştir. Bir kısmı Rusya'nın verdiği vaatlere inanmayarak Rusya'ya gitmeden Kars önlerinde çeşitli yerlere saklanarak Erzurum'a geri dönmüştür. Bu dönenlerin her türlü emniyetleri devlet tarafından sağlanmıştır.²⁴⁸

Sonunda Revan, yeni Erivan vilayetine yoğunlaştırılan göçler, buradaki toplam nüfus içindeki Ermeni sayısını artırmış, dengeleri etkilemiş, neticede burada yeni bir Ermeni yurdu doğmuştur. Bu yeni durumun temelinde Rusların, 1828-1830 yıllarında yaptırdığı nüfus göçürmeleri vardır. Orada yüzyıllardır yaşayan Türkler ise başka yerlere göç etmek zorunda kalmışlardır.²⁴⁹ Kısacası; 1828 ve 1830 yılları arasında Rusya tarafından Azerbaycan'ın Yukarı Aras Bölgesine, diğer bir ifadeyle, Revan ve Karabağ vilayetlerine Osmanlı İmparatorluğu ve İran'dan göç ettirilen Ermenilerin sayısı 120 bini aşmıştır. Bu rakam XIX. yüzyılın sonlarına doğru bir milyonu geçmiştir. XIX. yüzyıl başlarında Kafkasya'yı tamamen ele geçiren Ruslar, göç hareketleriyle bölgenin etnik yapısını tamamıyla değiştirmişlerdir.²⁵⁰

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaş'ı boyunca ve savaşın hemen sonrasında Osmanlı ülkesinden Rusya'ya yapılmış Ermeni göçü Ermenilerin Osmanlı hükümetinden ya da yerli Türklerden korkması nedeniyle değil, Kürtlere Revan bölgesindeki yapılan zulümler ve katliamlardan dolayı Kürtlerden korkulması nedeniyle gerçekleşmişti. Savaş boyunca bir çok Ermeni, Ruslara yandaş olarak davranmışlardı. Savaştan sonra Ruslar çekip giderken, Ermenilerde onlara yaptıkları yardım karşılığı olarak Ruslarla gitmeyi kendileri için daha

²⁴⁶ Kemal Beydilli, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", *Türk Tarih Kurumu Belgeler Dergisi*, C. XIII, Sayı 17, Ankara 1988, s.370

²⁴⁷ Bayram Kodaman, Fransız Arşiv Vesikalarına Göre Erzurum-Van-Sivas Vilayetlerinde Ermeni Nüfusu, *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 6, Yıl:3, Ağustos 2005, ATASE Yayınları, s. 3

²⁴⁸ Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, s. 700-704

²⁴⁹ Baykara, "XII-XIX Yüzyıllarda Ermeni Göçleri", s. 17

²⁵⁰ Fikret Elma, "Küreselleşme Sürecinde Güney Kafkasya Demokrasi, Güvenlik ve İşbirliği Sorunu", *Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 2/6, Kış 2009, s.201

uygun görmüşlerdir. İngiltere'nin Trabzon'da ki konsolos yardımcısı Mr. Billiotti'nin 6 Eylül 1878 tarihinde Salisbury'e gönderdiği bir raporda, Ermenilerin Ruslardan aldıkları cesaretle Müslüman halka küstahlık derecesini de aşan, insanlık dışı muamelelerde buldukları, Müslümanların bunlara karşı nefret duymalarının mazur görülebileceği belirtmekte, Ermenilerin Ruslar gittikten sonra başlarına gelecek felaketlerden korkarak onların arkasından Rusya'ya göçe hazırlandıkları haberi verilmektedir. Daha çok kırsal kesimden olan bu göçlere mani olmak için Erzurum'da bir komisyon kurulmuş ise de, göçleri durdurmakta başarı göstermemiştir. Ermenilerin kendi isteği ile başlattıkları bu göçler kasıtlı olarak gerek patrikhane kanalıyla İstanbul'da elçilere, gerek basın yoluyla Avrupa kamuoyuna yanlış aksettiriliyordu. Bulgar ihtilali sırasında olduğu gibi, Ermenilerin Türkler tarafından göçe zorlandıkları veya katledildikleri şeklinde yayınlar ve miting meydanlarında konuşmalar yapılmakta idi. Konsolos raporları bunu tam tersini haber vermekteydi.²⁵¹ Kısacası Müslüman ahalinin tazyiki ile hiçbir göç olayı gerçekleşmemiştir.²⁵²

1890'lı yıllar boyunca da Osmanlı Devletindeki Ermenilerin Amerika ve Rusya'ya göç etmesi o kadar fazla sayıya ulaşmıştı ki gerek Osmanlı Devleti gerekse Amerika bu göçlere karşı çıkmıştır. Amerika sağlık bakımından sıkı kontrolden geçirmeden göçmen almak istemiyordu. Osmanlı ise bazı yerlerde nüfus azalmasını istemiyordu. Bu kısıtlamalar gelince bu defa Amerika'ya kaçak Ermeni göçmeni götürülmek üzere Ermeni simsarları türedi. Gerek Amerika'nın gerekse Osmanlı Devletinin caydırıcı politikalar izlenmesine rağmen, yine de göçler oldu.²⁵³ Rusya'dan Osmanlı İmparatorluğuna gelen Müslümanlar nüfusla değiş tokuş yapıldı. Ruslar ise Osmanlı Devletinin aksine göçü teşvik ettiler. Rusya'ya göçmen olarak gelen Ermenilere, ülkeden ayrılan ya da ölen Müslümanların bıraktığı, eskiden Müslümanlara ait olan topraklar verildi.

Rusların çeşitli vaatlerle kandırarak 1893 tarihinde Revan bölgesine götürmek istediği 45 Ermeni ailesi bölgeye gitmek istemediğinden Osmanlı sınırlarına yakınlığı sebebiyle Kars'a yerleşmek istediklerini beyan etmişlerdir.²⁵⁴

²⁵¹ Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1897)*, s. 31

²⁵² BOA. Y.PRK. ASK.94/20 (Dördüncü Orduyu Humayunu Müşiriyeti, Orduyu humayun dahilindeki Müslüman ahalinin tazyikinin sebebiyet verdiği hiçbir Ermeni göç hadisesinin vuku bulmadığı ve Beyazıt Sancağı dahilindeki bazı Ermeni göç teşebbüslerinin ekilecek arazilerinin bulunmayışından kaynaklandığı...Dördüncü Orduyu Humayun Müşiri Zeki Paşa tarafından saltanat-ı seniyyeye arz edilmiştir.)

²⁵³ Şenol Kantarcı, "Ermeni Lobisi: ABD'de Ermeni Diasporasının Oluşması ve Lobi Faaliyetleri", *Ermeni Araştırmaları Dergisi,ASAM*, Mart-Nisan-Mayıs 2001, Sayı 1,Ankara,s.148

²⁵⁴ BOA, HR.SYS, 2769/49

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİNİN MUHACİR POLİTİKASI

3.1. Osmanlı Devletinde Muhacirin İskanına Yönelik Çalışmalar

XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı Devleti göç işleri ile uğraşmak mecburiyetinde kaldığı halde, gerek III. Selim ve gerekse II. Mahmut zamanlarında, muhacirlerin iskan edilmeleri ile ilgili görevli özel bir teşkilatın olmadığı görülmektedir. Bu dönemde göçmenlerin içler acısı haline acıyan şehir, kasaba ve köylerdeki yerli halkın yaptıkları yardımlar da önemli bir yer tutmaktaydı. Muhacirlerin yerleştirmeleri ile ilgili normal idari organlar uğraşüyor ve merkezden gelen emirler doğrultusunda uygun olan yerlere yerleştiriliyorlardı. Ancak söz konusu göçmenlerin iskanları, yeni vatanlarına intibakları, iktisadi, sosyal ve kültürel durumları ile bunların devlet tarafından nasıl idare edildikleri hakkında bilgiler oldukça azdır.¹

Tanzimat Döneminde her alanda olduğu gibi yerleştirme işlerinde de yeni bir bakış açısı getirilmeye çalışılmıştır. 1849 yılında Türkiye'ye gelen Macarların iskanını, teşkil edilen özel bir komisyon tarafından gerçekleştirilmişti.² Ancak bu tür teşkilatlar kısa vadeli olup olayların ortaya çıkışına bağlı idi. Bununla birlikte Dahiliye Nezareti bünyesinde bu konularla meşgul dairelerin bulunduğu anlaşılmaktadır. Yalnız bu daireler kitle göçü gibi çok büyük bir sosyal hareketi düzenleyebilecek iskan sağlayacak kabiliyetten mahrumdular.³

3.1.1. Ticaret Nezareti ve Şehremaneti

Kırım Savaşından sonra gelmeye başlayan muhacirlerin iskan ve yaşelerine dair en üst makamın Ticaret Nezareti olduğu görülmektedir. 1854 tarihinde oluşturulan Şehremaneti de Ticaret Nezareti ile birlikte göçmenlerin problemlerini çözmeye çalışmıştır.

Resmi olarak 16 Ağustos 1854 tarihinde de Takvim-i Vekayi'de yayınlanan bir tebliğ ile İstanbul Şehremaneti kurulmuştur.⁴ Şehremaneti, devletçe atanan şehremini ve iki

¹ Yılmaz, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Muhacirin İskan Politikası", s. 588

² Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri Tanzimat Devri, İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler*, s. 39-40

³ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri(1856-1876)*, s. 101-102

⁴ Yolalıcı, "Osmanlı'da Çağdaş Belediyecilik", s. 740

yardımcısı ile bir müfettiş, fen işleri, sağlıkçı, muhasebeci ve hukuk müdüründen oluşmuştur.⁵ Şehrin temizlik, aydınlatma, yol ve kaldırım yaptırıp tamir ettirmek, gıda maddeleri temini, esnaflığın düzenlenmesi ve narh gibi hizmetlerini yürütmekle görevli olan İstanbul Şehremaneti, modern belediyeciliğin gerektirdiği hizmetlerin yanı sıra gördüğü işe göre Maliye, Umur-ı Nafia Nezaretleri ve Zaptiye Müşirliği ile uyum içinde çalışacaktı. Şehremaneti, İstanbul'da tahsil olunacak vergi ve resimleri tahsil edip Maliye hazinesine teslim ile görevli kılınmıştır. ⁶ Böylece Batılı anlamda ilk yerel yönetimler İstanbul'da kurulmuş oldu.⁷ Bu kadar işin içerisine bir de göçmenler ile ilgili sorunların çözülmesi dahil edildi ki, Şehremaneti'nin bunu kaldırmaya teşkilat yapısı elverişli değildi. Buna rağmen İstanbul'a gelen muhacirler ile ilgili sorunların çözümü için büyük ölçüde gayret gösterdiği görülmektedir.

İstanbul'a gelen göçmenlerin çeşitli meseleleri ile ilgilenen bir kurum da Zaptiye Nezareti idi. Bu daire de gelenlerin karşılaştıkları sorunları çözmek için diğer dairelerle birlikte çalışmakta, hatta muhacirlerin masraflarını karşılamak amacıyla bütçesinden para ayrılmaktaydı. Bu işlerin organizasyonun da çok başlılığın yaşandığı görülmektedir.⁸

3.1.2. Muhacirin Komisyonunun Kuruluşu ve Görevleri

Şehremaneti Dairesinin işlerinin yoğunluğu sebebiyle, yeni bir teşkilatın kurulması hususu Meclis-i Vala'da müzakere edildikten sonra alınan kararlar 4 Ocak 1860 tarihli tezkere ile padişaha arz olundu ve bir gün sonra 5 Ocak 1860 tarihli mazbatada Muhacirin Komisyonunun kurulması uygun görüldü.⁹ Komisyon başkanlığına Trabzon valisi Hafız Paşa getirilmiş ve "Hamidiye" vakıf dairesinde faaliyete geçmiştir.¹⁰ Komisyonun kurulmasına neden gerektiği şu şekilde açıklanmaktadır:

"İstanbul'a gelen muhacirlerin işleri Şehremaneti tarafından görülmekte ise de bunlar için olunan masrafların tanzimi, gerekli yazışmaların yapılması için bir kişi ile yeterince memura ihtiyaç duyulmuştur. Muhacirlerin bu zamanda pek yoğun olarak

⁵ İsmail Hakkı Ülkmen, "Mahalli İdareler Maliyesi", Ankara, Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 1960, s. 326

⁶ Erdoğan Öner, "İstanbul Şehremaneti (Belediyesi)'nin Kuruluşu ve 1917 Bütçesi", Maliye Bakanlığı, Strateji Geliştirme Başkanlığı Yayını, No: 2008/386 s. 11

⁷ Bekir Parlak, "Tarihi Perspektifte ve Reform Sürecinde İl Özel İdareleri" Hüseyin Özgür-Muhammet Kösecek (Editörler), *Yerel Yönetimler Üzerine Güncel Yazılar*, Ankara 2005, s.178

⁸ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri(1856-1876)*, s. 103

⁹ Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri Tanzimat Devri, İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler*, s.58

¹⁰ Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri(1877-1890)*, Ankara, TTK. Yay. 1999, s.68-69

gelmelerinden dolayı, bunların çeşitli sorunlarının çözülmesi, ihtiyaçlarının giderilmesi, taşra mahalleler sevk olunması keyfiyeti başlı başına bir iş olup, Şehremanetin işleri zaten pek yoğun olduğundan bütün bu hususların tamamını hakkıyla ve tamamıyla yapmaya hali müsait olmayacaktır. Bu düşünceyle İstanbul'a gelenlerin yerleştirmelerine, gidecekleri yerlere gönderilmelerine bakmak; bunlara ait olacak haberleşme ve yazışmalara özel bir merci olmak; bunlar hakkında devletçe verilen ihsanlardan başka ahali taraflarından istek edenlerin yardım yapabileceklerinin ilan edilmesi düşünüldüğünden yapılacak yardımları toplayıp, sarf etmek, yardım edeceklerin isim ve yardım miktarlarını Takvim-i Vekayi ile Ceride-i Havadis'te yayınlanmakla görevli bir komisyonun kurulması uygun görülmüştür. Her gün toplanacak olan bu komisyona, muhacirler hakkında şimdiye kadar yapılan yazışmalar, verilen emirler ve talimatlar teslim olunacaktır.”

Komisyonunda ki işleri yürütmek üzere Sadaret'in muhtelif dairelerinde çalışan memur ve katipler, maaşlarına da muhtelif oranlarda zam yapılarak burada görevlendirildiler. Muhacir iskanından gösterdikleri gayretten dolayı bazı memurlar ile muhacir reisleri çeşitli rütbelere ile ödüllendirilmişlerdir.¹¹

İskan işlerinin sağlıklı şekilde yürütülmesi için önemli vilayetlere iskan memurları tayin edilmişti. Öte yandan çok sayıda muhacirin bulunduğu bölgelerde, mahalli yönetimler tarafından da özel birimlerin kurulmaya ve görevliler tayin edilmeye başlandığı görülmektedir. Göçmenlerin işlerini görmek maksadıyla hemen her merkezde “ İskan-ı Muhacirin Memuru” ve önemli merkezlerde ise Muhacirin Komisyonu bulunmaktaydı.¹² Revan bölgesinde gelen muhacirler ile ilgilenen Erzurum Muhacir Komisyonu oluşturulmuştur. Zamanla Muhacirlerin azalmasıyla beraber Muhacir komisyonları sayısı da azaltılmıştır.

1865 yılı sonlarına doğru, yeni gelen göçmenlerin sayısının azalması ve mevcutlarının da üçte iki nispetinde iskan edilmiş olması sebebiyle, Muhacirin Komisyonunun tasfiye edilmesi kararlaştırılmıştır. 1877 de Komisyon tamamı ile lağvedilmiş göç ve göçmen işleri bir kere daha şehremanetine devredilmiştir.

Muhacirin Komisyonunun lağvedilmesi ile birlikte 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından sonra Muhacirlerin ülkeye doğru yeniden hareketi Sadık Paşa'nın başkanlığın da 18 Haziran

¹¹ BOA, DH. MKT, 1886/13

¹² Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri(1856-1876)*, s. 105-109

1878 tarihinde Muhacirin İdaresi kurulmuştur. Bu komisyon varlığını on yedi yıl sürdürmüştür. 1894 tarihinden sonra bu komisyonun varlığı Dahiyale Nezareti¹³ ve Şehremanetine devredilmiştir. Bu dönemde de Şehremaneti pek faal olamamıştır. İşler daha çok Dahliye Nezaret İskan şubesince gerçekleştirilmiştir.¹⁴

3.1.3. Muhacirlik Sırasında Yaşanan Sıkıntılar

Ermeni tehciri üzerinde çok kısa bir süre geçmişken bu defa da Müslümanların yeni göç dalgası başlamıştır.

Ermenilerin, Müslümanları yok etmeye yönelik saldırıları, Rus hükümetinin bu politikası açısından olumlu bir gelişmeydi. Zira bölge nüfusunun büyük çoğunluğunu oluşturan Müslümanların Ermeniler aracılığıyla yok edilmesi veya bölgeden uzaklaştırılması, kolonizasyon projesinin önünü açacaktı. Bu nedenle katliamların tüm şiddetiyle devam ettiği günlerde Rus güçleri, Ermeni saldırılarını önlemek yerine çoğu zaman “ kaçınız! Kaçınız’ Ermeniler geliyor, sizi de keserler” diyerek halkı korkutup kaçmaya teşvik etmekteydiler.

Erkekler, asker oldukları için göç kabileleri daha çok kadın, çocuk ve yaşlılardan oluşuyordu. Bölge çağın modern ulaşım araçlarından tamamen mahrumdu. Ulaşım eskiden beri ilkel araçlarla sağlanıyordu. Yollar ilkel araçların daha geçemeyecek kadar bozuk ve bakımsızdı. Bütün olumsuz şartlara rağmen çaresiz insanlar, çetelerin katliamına kurban gitmemek, ırz ve namuslarını korumak için tüm zorlukları göze alarak göç ettiler. Göç yollarında da bir takım saldırılara maruz kaldılar.¹⁵

1919 tarihinde Kafkaslardan gelen muhacirlerin yollarda bir kaç defa soyuldukları, ellerinde bulunan bütün eşyaların gasp edildiği, Sarıkamış'ta ki Ermeni Hükümeti'nin de göç etmekte olan Fahreddin Bey isimli birisiyle yakın bir akrabasının 500 ruble parasıyla eşyalarını gasp etmişler, hemen hemen bütün eşyalarını almışlar ve hududu geçinceye kadar ellerinde hiç bir şey bırakılmayacağını da söylemişlerdir.¹⁶

Aziz Samih, rastladığı bir göç kafilesini şöyle tasvir etmektedir; “ Yolda kalpleri yakan hicret manzaraları, zavalı kadınlar, çocuklar, yalınayak bir kağnyaya veyahut bir öküze

¹³ BOA, MKT. MHM, 503/7

¹⁴ Yılmaz, “XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Muhacirin İskan Politikası”, s. 590-591

¹⁵ Ögün, Soykırım Tartışmaları Gölgesinde Kalan Müslüman Mülteciler Sorunu, s. 616-620

¹⁶BOA. HR. SYS. HU, 136, 1919 VII 9 Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi II 1919, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, I. Bölüm, Belge ve Transkripsiyonu, Ankara 1995, s. 49

kirli birkaç yorgan yüklenmiş.. Bir iki zayıf inek ve danayı önüne katmış.. Meçhul bir ufka gidiyorlar.. Bir ihtiyar, anasını sırtına almış erkekler, çocukları yorgana sarmış ,sırtlamış kadınlar.. Kağnılar arkasında yürüyen küçük çocuklar.. Nereye gittiklerini bilmiyorlar, kısacası bir meçhule doğru göç başlamıştı.¹⁷

Muhacirler, uçsuz bucaksız dağları, vadileri çok zor şartlar altında, genellikle yaya olarak geçtiler. Eşyalarını, yürüyemeyecek durumdaki hastalarını, yaşlılarını ve çocuklarını günlerce sırtlarında taşıdılar. Eşkıya saldırıları da ayrı bir sıkıntıydı. Yolları kesen bazı fırsatçı eşkıya grupları durdurdukları muhacir kabilelerinde işlerine yarayacak ne bulurlarsa alıp götürüyorlardı.

Bu yolculuğun nerede biteceği de belli değildi. Kalabalık gruplar halinde yola çıkan muhacir kabilelerinde kağnılar tıklım tıklım doldular. İnekler, atlar, eşekler, hatta davar sürüleri öne katılır. Bir köy halkı, daima bir arada yol almak ister. Aynı insanlar, aynı bağlar, aynı hiyerarşi içinde, alıştıkları hayat nizamını yollarda da devam ettirmeye çalışırlar. Fakat çok geçmeden kabile parçalanır kalabalık tenhalaşır. Önce koyun sürüleri kaybolur. Çünkü yol mera değildir. Sürüler yolda meraya ayrıldığında ise artık hayvanlar elden çıkmış demektir. Açlar, kaçaklar, eşkıyalar onları derhal yok ederler. Üstelik sadece sürü değil çoban da gider, sonra atlar, inekler elden çıkar. Ölenler kalanlar hastalananlar yolu kaybedip başka yollara sapanlar, derken köyden yola çıkışın daha kısa bir süre geçmeden o canlı kabileden geriye perişan artıklar ve döküntüler kalır.¹⁸ Bu şartlarda yolculuğa dayanmak kolay değildi. Nitekim pek çokları yol boylarında hayatlarını kaybetti. Aileler parçalandı, yürekler yandı. Hatta zor durumda kalan bazı aileler, çocuklarını terk ederek yollara devam etmek zorunda kaldılar. Kimilerinin de annesi ve babası öldüğünde geride binlerce yetim çocuk kaldı.

Bir Ermeni Subay anılarında Revan'dan İran'a göç olayını şöyle anlatmaktadır;

“ İnsanların evlerini, mal ve mülklerini, geçim imkanlarını arkadan bırakıp kaçmağa mecbur kalmaları daima acıklı bir şeydir. Yola çıktıklarında bütün ömürlerince bağlanmış oldukları şeyleri ve bütün ümitlerini arkada bırakırlar. Arkalarında onları takip ettiğini zannettikleri şeyin korkusu ile güvendikleri kör, zalim ve başıboş bir kaçışta ararlar, Geçen her gün bu kaçışta ararlar. Geçen her gün, bu kaçışta yanlarında götürebildikleri varlıklarından bir kısmının ellerinden uçup gittiğini görürler. Nihayet fakirliğin ve sıkıntının

¹⁷ Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, s. 378-379

¹⁸ Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, İstanbul, Remzi Kitapevi, 1987, s.84-85

pençesine düşerler. Hiçbir yerde hoş karşılanıp, misafirperverlik görmezler. Nihayet her kötü amaç için bir av haline gelirler. Düşükleri sefil ve biçare durumla, karşılaştıkları fena muamelelerin haklı görülmesine sebep olurlar. Bu insanların geçirdikleri tecrübe bir kurt sürüsünde yaralanan bir kurdun diğer kurtlar tarafından yenilmesinin insan hayatındaki karşılığını teşkil eder. Revan'da kaçan insanların sayısı büyük bir yekun teşkil ediyordu.”¹⁹

3.2. Muhacirlerin Yerleştirilmeleri

Osmanlı topraklarına gerek deniz gerek kara gerek demir yolu ve gerekse yaya olarak gelmiş olan muhacirler ilk önce geçici yerleşim yerlerine sevk edilmişlerdir.²⁰ Bu geçici iskan sahaları cami, tekke, zaviye, medrese ve mektep gibi kamuya ait binalar ve köşk, konak, bağ evleri gibi hususi yerler olmuşlardır.²¹ Gelen muhacirlerden ulema sınıfından olanlara özel ev tahsisi de gerçekleştirilmiştir.²²

Göç edilen bölgelerden kalabalık guruplar halinde akın eden muhacirler, büyük bir kargaşaya sebep oldular. Hükümetin muhacirler ile ilgili herhangi bir hazırlığı yoktu. Bu nedenle sorunlarıyla ilgilenecek bir kurum ya da görevli bulamayan muhacirlerin önemli bir bölümü kendi başının çaresine bakmak zorunda kaldı. Bu kargaşada muhacirlerin acil ihtiyaçlarını karşılamak bir yana sayılarını tespit etmek dahi mümkün olamadı. Bir kısım sayı tespit edildiyse de bunlar ancak gelenlerin yarısı kadar olabildi.

Evlerini, tarlalarını, yiyeceklerini, yatak-yorganlarını, kısaca bütün mal varlıklarını terk ederek, apar topar yola çıkan bu muhacirler, her türlü yardım ve desteğe muhtaç bir halde bulunuyorlardı. Barınacak eve, yiyecek ekmeğe, giyecek elbiseye, sürülecek tarlaya, tarlayı sürececek hayvana ve ekilecek tohumla ihtiyaçları vardı.

Balkanlardan ve Kafkaslardan akıp gelen binlerce muhacir, XIX. yüzyıl başlarından itibaren muhaceret konusunu ülkenin kanayan yarası haline getirmişti. Sürüldükleri yerlerden aç ve çıplak halden gelen muhacirler, devlet için ağır bir yük oluşturuyorlardı. Ekonomik

¹⁹ Hartull, *Bir Ermeninin Anılarında Azerbaycan Olayları (1918-1922)*, s. 254-255

²⁰ Sarıcaoğlu, , “İskan-ı Muhacirin İ'ane Pulları”, s.605

²¹ İpek, 93 Muhacereti, s. 665

²² BOA. MKT.MHM, 210/41 (Maliye Nezareti Celilesine, Muhacir ulemasından Hacı Ömer Efendiye Muhacir Komisyonu reisi Halil Paşa hazretleri canibinden vuku bulan işar esbabı ufak hucumuna nazaran celilesi ile muhabere üzerine İshak Paşa mahallesinde mahluk olup bir seyare beşik altı yüz aşş muacelle ile taktir edire bir bab hanenin icra hususuna bil istizan irade-i seniye Canip Paşa hayrımuhlak kış kusur ve keyfi idaresine nazaran olmağla bir sebep idaresine hususuna hemd ederim)

şartlar ve teknik altyapı yetersiz olduğundan, muhacirlerin iskan ve istihdam edilmeleri mümkün olamıyordu.²³ 1889 tarihinde çıkarılan bir tezkere ile ülkeye girecek muhacirlerin getirecekleri ilmuhaberlerin, öncelikle mahalli muhacir komisyonlarınca tetkik edilmesinin yararlı olacağı ile ilgili olarak komisyonlar bilgilendirilmiştir.²⁴

1877 yılına kadar gelen muhacirlerin şehirlerde bulunan arsalar veya büyük şehir civarlarına yerleştirilmesine müsaade edilmemiştir. Yalnız yüksek memur veya ilmiye sınıfına mensup olan veyahut sanatlarını ancak şehirlerde icra edebilecek muhacirlere şehir veya şehir civarlarına iskan olunmalarına müsaade edilmiştir. Bunlar yerleştikten sonra ev yapmaları için kendilerine alet-edevat verilerek iş sahibi yapılmışlardır.²⁵ Kendilerine yeni köyler teşkil edilmiş ve teşkil edilen köylerden elli haneden az olanlara yeni mahallelerin eklenmesi yoluna gidilmiştir.²⁶ 1878 tarihinde çıkarılan bir talimatname ile muhacirlerin şehir ve kasabalar civarına da yerleştirilmesine müsaade çıkmıştır Türkiye’de birçok şehir etrafında bugün gecekondular olarak tabir edilen sorunun ortaya çıkmasına da neden olmuştur.²⁷ Yerleştirilen bazı muhacirler ile gayrimüslimlerle arasında sıkıntılar oluşmuş, gayrimüslimlerin yerlerini terk etmemeleri ve bu nedenle ortaya çıkacak asayişin sağlanması için de çeşitli tedbirler alınmıştır.²⁸

Muhacirlerin çok yoğun olduğu zamanlarda hem muhacirlerin huzurunu sağlamak hem de yerli halk ile muhacirlerin adet ve gelenekler açısından kaynaşmanın sağlanması amacıyla belirli sayıda hane arasına bir muhacir aile yerleştirme yoluna gidilmiştir.²⁹ Akraba olanların bir birlerine yakın yerlere yerleştirmelerine özen gösteriliyordu.³⁰ Bazen yerlerini beğenmeyen muhacirlerin bulunduğu yerlerden başka yerlere firar ettikleri de oluyordu. 1861 tarihinde Kars’tan Van ve Muş’a firar eden muhacirlerin oraya yerleştirilmeleri mecburi

²³ Ögün, Soykırım Tartışmaları Gölgesinde Kalan Müslüman Mülteciler Sorunu, s. 620-624

²⁴ BOA. DH. MKT, 1652/78 (Mürür tezkiresi alacak muhacirlerin getirecek ilmuhaberlerin, evelce mahalli muhacir komisyonlarınca tetkik edilmesi ve daha sonra merkezi muhacir komisyonuna iletilmesinin uygun olacağı ile ilgili bildirilen görüş.)

²⁵ BOA. MKT.UM, 469/55

²⁶ BOA, EUM.HEM, 43/5 DH. MKT, 1430/48 (Muhacirin iskan suretiyle teşdit teşkil olunacağı kariyelerin hadi sefiri elli haneden aşağı olmaması makrur bulunacağı elliden az haneden merkep bir cihet veya kariye ahalisinden bir gün teşkili hususundaki ısrarlarına bakılmayarak evelce mevcut bulunan kariyelere elhak yeniden memlekete iskan bina icrası hakkında tebligatı umumiye ifa olduğuna oracada bir dahi mahzur muamele ifa buyrulmasına.)

²⁷ Eren, *Türkiye’de Göç ve Göçmen Meseleleri Tanzimat Devri, İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler*, s. 82

²⁸ BOA. MKT. UM, no; 482/76

²⁹ Sarıcaoğlu, “İskan-ı Muhacirin İ’ane Pulları”, s. 605

³⁰ BOA, DH.MB.HPS.M, 19/68

olarak sağlanmıştır.³¹ Bu olaydan sonra muhacirlerin bulunduğu yerlere tam olarak yerleşmesini sağlamak için başka yerlere tezkiresiz olarak naklinin mümkün olmayacağı muhacirlerin bulunduğu tüm vilayetlere bildirilmiştir.³² Hükümetin gösterdikleri yerlere mecburen yerleşecekleri belirtilmiştir.³³ Daimi iskan bölgelerine yerleşen ve kendilerine verilen arsaları on yıl boyunca satamayacakları hükümet tarafından kararlaştırılmıştır.³⁴ Muhacirlerden yerleştirilen yerlerde ev yapmak ve tarla açmak için orman arazisine zaiyat vermeleri durumunda buldukları bölgelerden uzaklaştırılan ailelerde olmuştur.³⁵

Muhacirler Türk tabiiyetine geçmek için geldikleri tarihten itibaren iki yıl içerisinde hükümete müracaatta bulunmak zorundaydı. “İskan Nizamnamesi” nin 40. maddesine göre Osmanlı Devletinin Kafkas muhacirlerinin iskanı ile görevlendirdiği Muhacir Komisyonunun iskan memurları Kafkas muhacirlerinin farklı adet ve gelenekleri, dünya görüşleri, dilleri, aile yapıları ve hukuk sistemleri ile de karşılaşmışlardır.³⁶

Muhacirler arasında geldikleri yerlere uyum sağlamayan ve memleketlerine geri dönmek isteyenlerde bulunuyordu. Ancak, Osmanlı Devleti Rusya'ya geri dönmelerini kesinlikle istememekteydi. Özellikle Kars-Erzurum arasındaki sahaya yerleşmeleri halinde kendilerine yeterli arazi, hayvan ve tohum gibi ziraate yönelik malzemeler ve ikişer bin kuruş verileceği bildirilerek memleketlerine geri dönmeleri önlenmiştir.³⁷

3.2.1. Ermenilerin Boşalttığı Yerlere Muhacirlerin Yerleştirilmesi

Tahliyesi gerçekleştirilen köylere muhacir yerleştirilecek ve mevcut evler ve arazi, her ailenin ihtiyaç ve tarım olanağı dikkate alınarak geçici belgelerle muhacirlere dağıtılacaktır. Yerleştirilen muhacirlerin, nüfus kayıtlarına esas olabilecek düzenli ve ayrıntılı bir şekilde, hane olarak isimleri, geliş yeri, iskan tarihi, iskan yeri deftere kaydedilecek, kendilerine verilen ev ve arazilerin cins, tür, miktar, değer ve yeri ayrıca deftere kayıt edilerek, iskanları sağlanıp kendilerine verilen taşınmaz mal, mülk ve arazi miktarını gösteren

³¹ BOA. MKT. UM, 517/12

³² BOA. MKT. UM, 507/6, 536/21, 542/72 (Muhacirden bir takım eşhas gönderildikleri mahallerden durmayıp bir tezkire rast getirdikleri vapurlarla darsaadete gittikleri ve bunların böyle bila tezkire ile oraya buraya gitmeleri uygun olmayacağından muhacirin merkume ile bila tasun gitmeleri hususu 78 tarihli murur ve umur dahiliye dairesinde 92 numara ile merkum ser firar olan emri name-i sami-i hazretiş sedaret penahilerine emrû ferman buyrulsun keyfiyen lazım gelen mahallelere memayı kılınmış olduğu mütala-i eliye ol bapta emri ferman

³³ BOA. DH.MUİ, 17-2/36

³⁴ BOA, MV, 107/16

³⁵ BOA, DH.MKT, 2474/121

³⁶ Tavkul, “Osmanlı Devletinin Kafkas Muhacirlerinin Kölelik Kurumuna Yaklaşımı”, s.35

³⁷ Akyüz, “XIX. Yüzyılda Rusya'dan Yapılan Göçler ve Kars-Sarıkamış Çevresinde Yaşanan Muhacir Hareketleri”, s. 189-190

birer belge ellerine verilecektir. Köylerde bulunan bina ve dikili ağaçların iyi korunmasından o köye yerleştirilen muhacirler silsile yoluyla sorumlu olduklarından dolayı, tahrip edildiğinde kimin tarafından yapıldığına bakılmayarak, bedeli köylünün hepsine ödettirilip, bu işi yapanlar hemen köyden uzaklaştırılarak, göç edenlere uygulanan hukuki haklardan düşürülür. Muhacir iskanından sonra arta kalan köylere, civarda bulunan göçer aşiretler iskan edilecek ve haklarında aynen muhacir muamelesi yapılacaktır. Şehir ve kasabalarda tahliye edilen evlere tercihan şehirli ve kasabalı muhacirler yerleştirilerek önceki iktisadi ve mali durumları ile imar kabiliyetleri göz önüne alınmak şartıyla kendilerine yeterli miktarda arazi verilecektir. Dükkan, han, fabrika, hamam, ambar gibi gelir getiren mallarla muhacirlerin oturmasına elverişli olmayan binaların ve muhacirlere dağıtıldıktan sonra geri kalan veya muhacirlerin meşguliyetleri ve mesleklerine göre dağıtılanların dışında kalan mülkün idare kurulları veya onların gözetimi altında o yerin mülki ve mali memurlarının başkanlarından oluşacak bir heyet tarafından açık artırma ile satılması Osmanlı Hükümetince uygun görülmüştür.³⁸

3.2.2. Revan Muhacirlerinin Sarıkamış ve Köyelerine Yerleştirilmeleri

Muhacirlerin Sarıkamış ve çevresini tercih etmelerindeki en önemli sebep, bölgenin coğrafi koşulları ve iklim özellikleri olmuştur. Devlet ise kendilerinin oralara yerleşmeleri halinde oraları şenlendirecekleri ve Sarıkamış ormanlarından faydalanabileceklerini söylemiştir. Bu nedenlerden dolayı Sarıkamış göç hareketliliğinde önemli bir saha olmuştur. Gerek Kafkasya'dan gelen muhacirler gerekse Revan'dan gelen muhacirlerin önemli yerleşim birimlerinden biri Sarıkamış ve çevresi olmuştur. Kafkas muhacirlerinin çoğu bölgeyi terk etmiş, fakat Revan muhacirlerinin büyük bir kısmı hala bölgedeki varlıklarını korumaktadırlar.³⁹

Revan ve çevre illerden 1919 yılında Kars bölgesine gelip yığılmış olanların sayısı 25 000'i bulmuştu. Bu muhacirlerin çoğu Kars ilindeki Ermeni çetelerinin ve askerlerinin baskınına uğradılar. Köylerinde Ermenilerce kıyımdan geçirmeye ve yakıp yıkmaya girişilmesi üzerine Sarıkamış'tan kaçmış olanların bir çoğu öldürüldü. Kars İslam Meclisinin Başkanı İbrahim Bey, İngiltere Kralına çok duygulu bir mektup göndererek Ermeni vahşetini

³⁸ Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, 1914-1918, Cilt; 1 Genelkurmay Başkanlığı, Ankara, ATASE Yay. 2005, s. 140

³⁹ Sarıkamış İlçesi Nüfus ve Vatandaşlık Müdürlüğü, Kütük Defterleri Kayıtları

anlatmıştır. Bu duygulu mektup nedeniyle, İngilizlerin Kars'ı işgal etmesi ile birlikte İbrahim Bey'i Malta'ya sürgüne göndereceklerdir.⁴⁰

Sarıkamış merkez ve köylerinde Revan ve Kafkasya muhacirlerinin dağılımı;

Yerleşme Yeri	Nerden Geldiği	Aile Sayısı
Çarşı (İnönü) Mahallesi	Kafkasya-Revan	15
İstasyon Mahallesi	Revan	5
Kolordu Mahallesi	Kafkasya	10
Alisofu Köyü	Revan	30
Asbuğa Köyü	Kafkasya	5
Armutlu Köyü	Revan	6
Akkoz Köyü	Revan	5
Bozat Köyü	Kafkasya	15
Belencik Köyü	Revan	10
Başköy	Revan	7
Balıklı Köyü	Revan	4
Çatak Köyü	Revan	20
Geçikmez Köyü	Revan	8
Hamamlı Köyü	Kafkasya-Revan	20
Karakurt Köyü	Kafkasya	10
Kalebaş Köyü	Revan	5

⁴⁰ Carthy, *Ölüm ve Sürgün, Osmanlı Müslümanlarına Karşı Yürütülen Ulusal Olarak Temizleme İşlemi 1821-1922*, s. 248

Karaköse Köyü	Kafkasya	3
Kazıkkaya Köyü	Revan	10
Köroğlu Köyü	Revan	15
Kurbançayır Köyü	Revan	3
Mescitli Köyü	Kafkasya-Revan	7
Sırbasan	Revan	4
Şehitemin Köyü	Revan	17
Yağbasan Köyü	Kafkasya	10
Yenigazi Köyü	Kafkasya	8
Yarkaya Köyü	Revan	10
Yeniköy	Revan	2
Yayıklı Köyü	Revan	30
Yukarı Sarıkamış Köyü	Kafkasya-Revan	33

Revan ve Kafkasya muhacirlerinin Sarıkamış ve çevresinde yerleştikleri yerler olup doğum yerleri esas alınmıştır. Sarıkamış'ın tespit edemediğimiz bir çok köyünde daha Revan muhacirleri bulunmaktadır.⁴¹ Revan muhacirlerinin Türkiye genelinde yerleştikleri iller; Ağrı, Ardahan, Batman, Bayburt, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Erzincan, Erzurum, Hakkari, Iğdır, Mardin, Muş, Van illeridir. Revan muhacirlerinin yoğunlukta bulunduğu iller ise; Erzurum-Kars ve Van illerimizdir.⁴²

⁴¹ Sarıkamış İlçesi Nüfus ve Vatandaşlık Müdürlüğü, Kütük Defterleri Kayıtları

⁴² Adı geçen illerin Nüfus ve Vatandaşlık Müdürlükleri

3.2.3. Muhacirlere Yapılan (Nakil, Gündelik Yardım, Vergi, Askerlik ve Tarımsal Malzeme)Yardımları

Tanzimat devrinde göçmenlere yapılmak istenen insani yardım prensipleri adeta bugünkü Birleşmiş Milletler Muhaceret Yüksek Komiserliğinin prensiplerini andırmaktadır.⁴³

Daimi iskan mahallerine sevk edilen muhacirlerin yol masrafları ile yolculukları süresince ihtiyaç duydukları tayinat bedelleri, ekmek esamesi mekari ücretleri hem devlet bütçesinden hem de Muhacirin tahsisatından karşılanmıştır.⁴⁴ Bununla beraber zaman zaman konut yardımları da yapılmıştır. Bunun dışında akrabaları gelinceye kadar han odalarında kalan muhacirlerin han odası kiralaları da her ay ödenmiştir.⁴⁵

Doksan üç savaşı sırasında gelen muhacirlerden din ve mezheplerine bakılmaksızın servet ve kudretleri yerlerine gelinceye,⁴⁶ yol inşa vergisi, temettuat vergisi, ağnam resmi, aşar ve toprak kirası gibi vergilerden üç yıl, askerlikten on yıl süreyle muaf tutuldular. Savaş sonrası gelenler vergiden ve altı yıl askerlikten muaf tutuldular.⁴⁷ Muhacirlere verilen tezkireler de geliş tarihleri belli olduğundan kimlerin ne zaman askere alınacağı biliniyordu ve geliş tarihine göre yıllını dolduran askere alınıyordu.⁴⁸ Hükümetin bilgisi dışında yer değiştirenler hemen askere alınmışlardır.⁴⁹

Muhacirlerden resmi kayıtlara dahil edilemeyen büyük çoğunluğuna hiçbir yardım yapılamıyordu. Çünkü hükümet ancak kayıtlı olanlara yardımcı olabiliyordu. Mali sıkıntı içinde olan hükümet bir an önce muhacirleri ekonomik güce kavuşturmak istiyordu. Mümkün mertebe mesleklerine uygun işler ayarlandı. Devlet memurların büyük bir kısmı bu işlerle ilgili olarak görevlendirildi. Muhacirlerin büyük çoğunluğunu teşkil eden çiftçi ailelerine boş veya terk edilmiş tarlalar verildi. Bir kısmında senet karşılığında tarım araçları, tohumluk ve

⁴³ Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri Tanzimat Devri, İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler*, s. 49

⁴⁴ BOA. MKT. MHM, 192/93, (Muhacirin Komisyonu Riyasetine yazılan yazıda sureti celp valaları muğiren baş işar kılındığı vechile muhacirin pek fakir ve muhtaç olanlara nan aziz verilmesi miktar olduğundan muhacir komisyonundan lüzumu geleceği beyanlarla terkim edildikleri.. DH. MKT, no; 1880/83, DH.MKT. no; 1298/94 Revan cihetinden hicretle Nusaybin ve Maden kazalarının birine iyazmaları altı haneden otuz yedi nüfusun ve nanı aziz esbababımla mekari ücretlerinin sarfına müsaade-i itasına Erzurum vilayeti makamından çekilen telgrafnamede izbar olunmuştur. Mesarif-i mesküresinin vilayeti müşarin ileyhe envali üzerine muhacirin tahsisatının sarfına mezun basihatası defterdarlığa tebliğat ifası hususunun muhacirin idareyi umumiyesi ifadesi ile beyanına müsaberet kılındı olababda)

⁴⁵ BOA. MKT.NZD, 300/5

⁴⁶ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri(1856-1876)*, s.119

⁴⁷ İpek, "93 Muhacereti", s. 666

⁴⁸ BOA, DH.MKT, 1646/39

⁴⁹ BOA, DH.UMVM, 123/89

çift hayvanları verildi.⁵⁰ Bazı yörelerde o yıla ait öşür vergilerin tamamı gelen muhacirlere tahsis edilmiştir.⁵¹ Kıtıklardan dolayı sıkıntılar çektiği zaman devlet muhacirlere sadece tohumluk yardımı yapabilmıştır.⁵² Padişah devlet bütçesinden muhacirlere kurbanlık yardımı da yaptığı olmuştur.⁵³ Ziraat Bankasından borç para almak isteyen muhacirler kendilerine devlet tarafından daimi iskan için verilen arazileri teminat göstererek borç para da almışlardır.⁵⁴

Bir müddet sonra çalışmalar sonucunda gelen muhacirler büyük çoğunluğu çeşitli sektörlerde istihdam edildi. Çalışmayacak durumda olan muhacirlere ise günlük ihtiyaçlarına karşılık yevmiyeler verildi. Verilen yevmiyeler cüzi idi, buna rağmen bu yevmiyelerden faydalanmayıp sefalet durumuna düşenlerinde bir an önce ücretlendirilmesi yoluna gidilmiştir.⁵⁵ Ulema sınıfından olup Revan'dan İstanbul'a gelen bazı kişilere de yevmiye ve maaş tahsisatı yapılmıştır.⁵⁶

Muhacirlerin yiyecek ihtiyaçlarını sağlamak konusunda yeterince başarılı olamayan hükümet, mesken temini konusunda da istediği başarıyı yakalayamadı. Halî vakti yerinde olan az sayıdaki muhacir, şehir ve kasabalarda kiraladıkları evlere yerleştiler. Bazıları ise Ermenilerden boşalan evlere yerleştirildiler. Konut sorunu istenilen şekilde çözülemeyince bazı muhacirler cami, medrese gibi yerlere yerleştirildiler. Bu imkanları bulamayan bir çok muhacirde hiç de istenmeyen yerlerde sefil bir hayat yaşadılar.⁵⁷ 1888 tarihinde Kafkasya muhacirlerin bazıları geçici olarak yerleştikleri Ayasofya camii medresesinden alınarak çeşitli yerlere iskan edilmişlerdir.⁵⁸ Örneğin Van vilayetine gelen bir kısım Revan muhacirlerin durumunun iyi olduğu ve her hangi bir şey istemedikleri, bunun yanında Ermeni zulmünden canlarını zor kurtarıp gelenlerinde olduğu bunların yemeklik ve tohumluk istediği, Van vilayetince Dahilye Nezaretinden bunlar için gerekli yardımlar istenmiştir.⁵⁹ Akabinde

⁵⁰ Nedim İpek, " Birinci Dünya Savaşı Esnasında Karadeniz ve Doğu Anadolu'da Cereyan Eden Göçler" *OMU, Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12-1, Mayıs 1999, s. 190-191

⁵¹ BOA. MKT.UM, 418/10

⁵² BOA, DH.MKT, 1489/27

⁵³ BOA, Y.PRK.KOM, 3/39

⁵⁴ BOA, DH.MKT, 1778/9

⁵⁵ BOA. MKT.MHM, 235/8

⁵⁶ BOA. MKT.UM, no; 405/88 (Dersadette gelmiş olan Revan ulemasından Hüseyin Efendiye ihtiyaçlarının karşılanmasını gerçekleştirmek için kendisine belli bir miktarda yevmiye ve maaş tahsisatının muhacirin tahsisatınca karşılanması.)

⁵⁷ Ögün, Soykırım Tartışmaları Gölgesinde Kalan Müslüman Mülteciler Sorunu, s. 625-626

⁵⁸ BOA, Y.PRK.DH, 2/67

⁵⁹ BOA, DH. KMS. 53-2/88-2, BOA, DH. KMS, 53-2/104-15(Ermenilerin mütemadiyen taarruzları üzerine hududumuza iltica eden Revan ve civarı aşayir-i müsülimesi umumiyetle Van' a gelmişlerdir. Şimdiye kadar

Dahiyle Nezareti hemen iltica edenlerin miktarının, yemeklik ve tohumluk talebinde bulunanların acilen sayılarının bildirilmesi istemiştir.⁶⁰ Zaman zaman Rusya hükümeti Kafkasyalı bazı Ermenilere Müslüman pasaportu vererek Osmanlı hükümetine gönderdiği de oluyordu ve hükümet bu durum karşısında bunların gelebileceği iller çeşitli yazılarla uyarmıştır.⁶¹

Parçalanmış ailelerin birleştirilmesi ise tam anlamıyla üstesinden kalkılmayacak sorunlardandı. İlke olarak bu tür ailelerin birleştirilmesi kararlaştırılmıştı. Ancak aile fertleri göç ve sevkیات sırasında birbirlerini kaybettiklerinden büyük dramlar yaşanmaktaydı. Ortalık biraz durulduktan sonra bazı erkeklerin aile bireylerini aramak üzere şehir şehir dolaşmaları, akrabalarını bulduklarında bunları bir araya getirilmesi, yeni arazi bulunması, Muhacir Komisyonunu meşgul eden önemli sorunlardandı.⁶² Muhacir çocukların okutulması ve terbiye edilmesi içinde devlet her türlü tedbiri almıştır.⁶³ Ailelerini kaybeden kimsesiz çocukların sahipleri tarafından kolay bulunmaları için devlet tarafından kayıtları yapılıyordu.⁶⁴

3.2.4. Muhacirlere Yapılan Sağlık Yardımları

Muhacirler için yapılan önemli işlerden biride onların salgın hastalıklardan korunmasıydı. Devlet iskanı gerçekleşen muhacirlerin her türlü hastane masraflarını üstlenmiş,⁶⁵ bazı büyük konaklar hastaneye çevrilmiş,⁶⁶ Muhacirlerden kimsesiz olanların Askeri hastanelerde muayene edilmesi sağlanmış,⁶⁷ Hükümet tabipleri hiçbir ayırım yapmaksızın muhacirlerin tedavisini gerçekleştirmişlerdir.⁶⁸ 1893 tarihinde Muhacir hastanesi başhekimini, başkatibi ve başeczacısı ile tabiplerin bazıları muhacirlerin sağlıkları konusunda

gelen iki bin hane kurayı haliyede iskan edildiği peyderpey gelmekte olanların da iskan edilmekte bulunduğu maruzdur.)

⁶⁰ BOA, DH. KMS. 53-2/88-1

⁶¹ BOA. DH. EUM, 71/59 (Rusya Hükümetinin Kafkasyalı bazı Ermenilere Müslüman pasaportu vererek Memalik-i Osmaniyyeye göndermek teşebbüsünde bulunduğu haber alınıyor. Bad ezin Rusyadan gelenlerin Müslüman olup olmadıklarının ve ahvalü hareketının suret-i ciddiyete terdik ve tahkikiyle mechulül hüvviye ve Ermeni oldukları tebeyyün eden eşhasın sahte pasaportlarla Memalik-i Osmaniyyeye duhullerine meydan verilmemesi)

⁶² Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri(1856-1876)*, s. 684

⁶³ BOA, Y.PRK.KOM, 4/29

⁶⁴ BOA, DH.EUM. 4 Şb, 11/7

⁶⁵ BOA. MKT.UM, 502/53

⁶⁶ BOA. MKT. NZD, 304/38

⁶⁷ BOA. MKT.UM, 501/34 (Muhacirin hastalarının ahal-i saire müsülü memleket tabibi tarafından muayene ve tedavi etirilmesi hakkında daire-i ahrardan dahiliyesinden 29 Sefer 278 tarihli murur ve elli üç numaralı vesika merkum olarak testir ve tesbir buyrulan emirden saim-i vekalet penahileri)

⁶⁸ BOA. MKT.UM, 506/65

gösterdikleri gayretlerden dolayı taltif edilmişlerdir.⁶⁹ Gelen muhacirler arasında çok fazla miktarda salgın hastalıklar tespit edilmiştir. Bu hastalıklar özellikle tifüs, kolera gibi hastalıklardı bunların tedavisinde de güçlükler çekiliyordu. İç içe yaşayan muhacirler arasında bu hastalıklar süratli bir şekilde yayılıyordu. Bir yandan beslenme, temizlik ve ısınma yetersizliği, diğer taraftan ilaç ve sağlık personeli meselesinde ortaya çıkan güçlükler, söz konusu hastalıkların önlenmesini imkansızlaştırıyordu. Görevliler çareyi, toplu halde bulunan muhacirleri bir an önce muhtelif yerlere dağıtmakta buluyorlardı. Devletin bütün çabalarına rağmen çok sayıda ölüm olayı meydana geliyordu.⁷⁰ Devlet sürekli yer değişikliği talebinde bulunan muhacirlerin isteklerini iklim, sağlık ve mahalli şartlarla yapılan yer değiştirmeler, sağlık kurumları ve muhacir komisyonları onayı ile gerçekleştirecek, bunun dışındaki yer değişikliklere kesinlikle müsaade edilmeyeceği,⁷¹ 1861 tarihinde buna uymayanların ve sürekli olarak bulunduğu yerleri terk edenlere ve buna sebep olanlara ceza-i müeyyide uygulanması gündeme gelmiştir.⁷²

Buna sebep olarak, sürekli artış gösteren göçler olmuştur. Sürekli göçler devletin yeterince tedbir almasına engel olmuştur. İlk dönemlerde muhacir azlığında dahi iyi hizmet sunulmuşsa da daha sonraki dönemler de muhacir sayısına paralel olarak yapılan yardımlarda azalmıştır. Devleti zor duruma düşüren sorunlardan biride bazı göçmenlerin sürekli maaş ve yardım alabilmek için yerleşmeye yanaşmamalarıydı. Devlet ortalama sekiz-on ay yardım etmekteydi, bu süreden sonra artık kendi işini kurduğu kanaati oluşuyordu.⁷³ Halk arasında muhacirlere gerekli yardımın yapılmasını teşvik için hükümet, bu yardımları yapanın isimlerini “ceride-i havadis”te yayınlamaktaydı.⁷⁴ 1860 tarihinde Adana’ya geçici olarak yerleştirilen muhacirlerin han ve dükkan kiralari halk tarafından ödenmiştir. Hükümetin bundan duyduğu memnuniyet, bu yardımları yapanların isimleri hem Takvim-i Vekayi, hem de Ceride-i Havadis’te yayınlanacağı bildirilmiştir.⁷⁵ İsimleri bu gazetelerde yayınlananların belli bir miktarın üstünde yardım yapmaları gerekiyordu.⁷⁶

⁶⁹ BOA. DH.MKT, 218/49 (Muhacir hastanesi, sertabibi, başkatibi ve serezcacısı ile tabiplerden bazılarının kolera hastalığına karşı alınan tedbirlerden gösterdikleri gayretlerden dolayı rütbe ve nişan taltifleri yapılmıştır.)

⁷⁰ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri(1856-1876)*, s.178

⁷¹ BOA. DH. HMS, 27/68

⁷² BOA. MKT.UM, 525/19

⁷³ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri(1856-1876)*, s. 683

⁷⁴ Julide Akyüz “ Göç Yollarında; Kafkaslardan Anadolu’ya Göç Hareketleri” *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 46, Yaz; 2008 (bilig)s. 47

⁷⁵ BOA. MKT. MHM, 760/16

⁷⁶ BOA. MKT. NZD, 304/53

3.2.5. Muhacir Köylerin Kurulması ile ilgili Talimatname

5 Mart 1913 tarihli talimatname ile muhacir köylerin kurulması yeni esaslara bağlanmıştır. Bu talimatnameye göre;

-Yeni kurulacak muhacirin köyleri bataklıklardan uzak, yüksek ve havadar yerlerde kurulacaktır

-Arazinin durumuna göre büyük köyler kurulacaktır

-Köyler imarlı ve düzgün bir şekilde yapılacaktır. Köyde kamuya açık okul cami ve benzeri ortak alanlar oluşturulacaktır.

-Yerleşim alanların suya uzak olması durumunda suyun getirilmesine gayret edilecektir.

-Yeni muhacirlerin gelmesi halinde eskide yapılan plan üzerinde yeni yapılar inşa edilecektir.

-Her haneye birer dönümlük arasa payı bırakılacak, hanelerin bir hizada olmasına dikkat edilecek, evlerin ön tarafları tamamıyla bahçe , arka taraflar da da ahır yer alacaktır.

-Köyün büyüklüğüne göre harman yeri ve mezarlık yerleri ayrılacaktır.⁷⁷

3.2.6. Muhacirlere Yapılan Yardımların Kaynakları

Oldukça yüksek rakamlara ulaşmış olan göçmenlere yukarıda sayılan yardımları yapabilmek için çok büyük paralara ihtiyaç duyulduğu bir gerçektir. Bu iş için hem bütçe kaynaklarından hem de bütçe dışı kaynaklardan gelirler elde edilerek harcamalar yapılmıştır. Özellikle 1877-1878 savaşı sonrasında meydana gelen çok büyük göçler için kaynak ihtiyacı daha da artmıştır. Gerek yurt içinden gerekse yurt dışından hayır sever kişilerin toplamış oldukları parasal ve aynı yardımlar bir noktaya kadar ihtiyaçların karşılanmasını sağlamış ancak faaliyetlerin sürdürülmesi için başka kaynaklara da ihtiyaç duyulmuştur.

Bu kaynakları kısaca şöyle sıralamak mümkündür;

⁷⁷ Yılmaz, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Muhacirin İskan Politikası", s. 596-597

- Karaköy Köprüsü gelirleri
- Tiyatro ve konser gelirleri
- Hayır sever kişilerin yaptığı yardımlar
- Kurban derisi gelirleri
- Gümrük vergisinin % 25 artırılma teşebüsü⁷⁸
- Evkaf Hazinesinin gelirleri
- Zorunlu tasarruf fonu
- İskan-ı muhacirin iane pulları uygulaması (pul satışları)⁷⁹ Devlet tarafından verilen bir çok tezkireye bu pulların yapıştırılması zorunlu hale getirilmiştir.⁸⁰ Bu pullar İstanbul dışında taşrada da kullanılmıştır.⁸¹
- Muhacirler yararına mevlit düzenlenmesi ve bundan gelir elde edilmesi⁸²

Muhacirlerin yerleştirmelerine Avrupa devletleri ve Rusya zaman zaman karşı çıktığı da olmuştur. Rusya özellikle Kafkas muhacirlerinin Doğu Anadolu'ya yerleştirmesine karşı çıkmıştır. Bunların bu bölgeye yerleştirilmeleri durumda ilerde nüfus oranları artması durumunda Ermenilere karşı bir sıkıntının olabileceği endişesi taşımaktaydı.

İlk önceleri İngiltere, Osmanlı Devletinin göçmenlerin iskanları konusunda bir zorluk çıkarmamıştır. Fakat 1889 tarihinden sonra bu politikasından bir değişikliğe gitmiştir. İngiltere, Ermeniler için düşündüğü Vilayat-ı Sitte, yani Ermeni vilayetleri tabir edilen bölgelere Müslüman muhacirlerin yerleştirmesine karşı çıkmıştır.⁸³

3.2.7. Osmanlı Devletinin Muhacirleri Kabul Etme Nedenleri

Osmanlı yönetimi çok ağır şartlarda ve hazineye büyük yük getiren muhacirleri kabul etmesinin nedenleri;

- Hükümet öncelikle olaya insani duygularla yaklaşmıştır. Rusya'nın iç bölgelere sürerek silahla imha etmek istediği bu insanlar, bu devletin şiddetinden kurtarma düşüncesi her türlü maddi kaygının önüne geçmiştir. Çoğu defa gayri Müslimlerde bu durumdan faydalanmıştır.

⁷⁸ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, s. 80-83

⁷⁹ Sarıcaoğlu, "İskan-ı Muhacirin İ'ane Pulları", s.606

⁸⁰ BOA, MF. MKT, 525/4

⁸¹ BOA, DH.MKT, 2330/58

⁸² BOA, MF. MKT, 54/3

⁸³ Erkan, *Kırım ve Kafkasya Göçleri* (1878-1908), s. 628

- Osmanlı padişahı aynı zamanda halifedir. Yer yüzünde bulunan bütün Müslümanların yöneticisi ve hamisidir. Müslümanlar, Halifenin bayrağı altında toplanarak bütün dini vecibelerini rahatça yaşamak isterler. dışardaki Müslümanların ızdıraplarıyla ilgilenmemek, Müslümanların halifeye olan bağlılığını itimadını sarsabilir. Onlara kol kanat germek ise hem dini yönden hem de siyasi yönde faydalı olacaktır.

- Her ne kadar devletin nüfusu kendisine yeterli ise de göçmenlerin kabulü ile memleketin imarı artacak sahipleri tarafından terk edilmiş miri araziler yeniden şenlendirilmiştir.

- Kırım ve Kafkas göçmenleri, devletin yapacağı yardımlarla üretici duruma geçecek ve bunun sonucunda da bunlardan alınacak vergiler hazineye büyük bir gelir kaynağı olacaktır.

- Yurdunu ve yuvasını bırakarak gelen göçmenlerin elinden tuttuğu zaman devamlı devlete sadık kalacakları şüphesizdir. Diğer konar-göçer ve devlet otoritesini dinlemeyen gruplarda örnek olacaklardı.⁸⁴

Göçmenler için yapılan ve yapılmayanlar değerlendirirken, devrin karakteri, iç ve dış olayları, Osmanlı Devleti'nin mali durumu, siyasi fikir akımları gibi faktörlerinde göz önünde bulundurulması gerekir.⁸⁵ Kafkas göçmenlerinin geriye gitmemesi için zaman zaman bu göçmenlerin bulunduğu vilayetlerde kendilerine pasaport verilmemesi için uyarılar dahi yapılmıştır.⁸⁶

⁸⁴Gündoğdu, "Arşiv Belgeleri Işığında Kırım ve Çerkes Göçleri", *Uluslar arası Göç Sempozyumu Bildiriler*, s.123-124

⁸⁵ Sawsan Agha Kassab, "II. Abdülhamit Döneminde, Osmanlı Vilayetlerine İskan Edilen Giritli Göçmenler", Mehmet Yılmaz, " XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Muhacirin İskan Politikası", *Osmanlı Ansiklopedisi*, C : 4, (Edt. Kemal Çiçek-Cem Oğuz), Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s.700

⁸⁶ BOA. DH. MKT, 2103/42 (Kafkasya'dan hicret ederek memaliki şahaneye gelen Kafkas muhacirlerin Rusya ve başka ahaliilerin tahriklerine kapılarak geri dönmemeleri için pasaport verilmemesi için Anadolu vilayetlerine gönderilen telgrafname.)

SONUÇ

Muhacir olayı, muhacir olanların dünyalarını etkilediği kadar muhacirlerin akınlarına maruz kalan ülkelerin sosyal ve ekonomik şartlarını da etkilemektedir. Çünkü her şeylerini bırakarak yalnız hatıraları ile gelen muhacirlerin, gerek sosyal ve gerekse ekonomik şartlarını belirli bir düzeye ulaştırmak, siyasal olduğu kadar bir insanlık görevi olarak da karşılıklarına çıkmaktadır.⁸⁷

Anadolu insanının muhacir olgusuyla tanışması büyük ölçüde, Kafkasların Ruslar tarafından işgal sonucu, Kafkasya'da yaşayan binlerce Türk'ün Anadolu'ya göçü ile başladı.

Osmanlılar Kafkaslara yerleştikten sonra bölgeyi Türkleştirme ve Müslümanlaştırma adına önemli çabalar sarf etti. Anadolu'dan bölgeye önemli miktarda Müslüman nüfus yerleştirildi. Bölgenin Rusya'nın eline geçmesiyle birlikte yöre halkı kendi öz benliğini koruma adına tekrardan Türkiye'ye dönme ihtiyacı his etmiştir. Bu durum bir çok sosyal ve siyasal dramları da beraberinde getirmiştir.

Anadolu'ya göç eden kitleler, sadece Anadolu'nun nüfusunu orantısız artırmakla kalmayıp, nüfusunun köy-kent dağılımı üzerinde de etkili olmuştur. Gelen muhacirler, çoğunlukla boş topraklar üzerine köyler kurarak yerleşmişler, bu da nüfusun köyler lehine dağılımına yol açmıştır.⁸⁸

Osmanlı Devleti, göçmenleri, yüzyıllardan beri boş kalmış ve işlenmemiş arazilere yerleştirerek bu toprakları değerlendirmiştir. Muhacirlerin büyük çoğunluğunun bu amaçla taşraya iskan edilmeleri, ülkedeki tarım sahalarının çoğalmasını ve buna paralel olarak da üretim artışını sağlamıştır. Ancak, bunun uzun vadeli bir gelişme olduğunu belirtmek gerekir. Muhacirlere tanınan uzun süreli vergi ve askerlik muafiyetleri, Devlet'in bu alandaki yatırımlarının belirli bir süre daha ölü kalmasına neden olmuştur.

Şayet tarihte meydana gelmiş bir toplu ölüm olayı "soykırım" olarak nitelendirilecek olursa, hiçbir devletin ve toplumun böyle bir vebalin altından kalkmasının mümkün olmadığı muhakkaktır. XIX. yüzyıl da ve 1915 tarihinden sonra başta Revan olmak üzere Kafkaslardan sürgün edilen Türk ve Müslüman muhacirler de aynı tanımın içinde telakki edilmek durumdadır. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı ve 1912'deki Balkan Savaşları sırasında 5.5

⁸⁷ Sarıcaoğlu, "İskan-ı Muhacirin İ'ane Pulları", s.609

⁸⁸ Kocacık, "Rumeli'den Anadolu'ya Yönelik Göçler ve Sonuçları", s.658

milyon insanın Balkanlardan Anadolu'ya sürgün edildiği ve bu sürgün sırasında milyonlarcasının gerek katledilme ve gerekse hastalıklardan yollarda ölümlerini de soykırım olarak kabul etmek gerekir.⁸⁹

Muhacirlerin en önemli sonuçlardan biri siyasi sonuçtur. Özellikle II. Abdülhamit'in dışardan gelen yüz binlerce göçmeni göstererek? uluslar arası politikada güç kazanmak istediği muhakkaktır. Zira kendisini istibdatla suçlayanlara “ sizin rejiminizi beğenmeyerek kaçanlar bize geliyorlar, o halde bizim rejimimiz sizinkinden iyidir” mesajını vermeye çalışmıştır. Aynı mesaj içerideki muhalifler için de geçerli olmuştur. Özellikle yurt dışına kaçan ve kendisini Avrupa'ya jurnalleyen Jöntürlere karşı “ eller içeriye, sizler dışarıya” mesajı vermek istemiştir. Bu sebeple göçler bir tür psikolojik savaş aracı olarak da kullanılmıştır. Ayrıca sefil ve içler acısı bir halde gelen göçmenleri gören içerideki halkın da hallerine şükredip padişaha sadık kullar olacakları muhakkaktı.⁹⁰

Muhacirlerin yola çıkma sebepleri arasında yüzyıllarca egemen unsur olduktan sonra, başkalarının ve bilhassa kendi eski tebaalarının egemenliği altında yaşamak mecburiyetinin ağır gelmesi, Müslümanların kalmış oldukları bu bölge hükümetlerin kendilerini asimile ederek buldukları bölgeleri etnik yapısına bakmadan tek millet olarak kabul etmeleri ve bunlara ait mal ve mülklerini almak ve kendilerine yapılan zulümler muhacirlerin gelmesinde önemli rol oynamıştır.⁹¹

Kafkasya'dan göç eden Müslümanların büyük çoğunluğunun tarımla uğraşan kesime mensup olmaları, bir bakıma üreten kesimi sınır dışı etmek anlamına geliyordu. Bu nedenle Rusya, Müslümanların ülkesini terk etmesiyle önemli bir ekonomik kayba uğramıştır. Müslümanlardan boşalan yerlere her ne kadar Ruslar ve diğer Hıristiyan toplumlar yerleştirilmişse de, hem bunların üretici durumuna geçmelerinin zaman alması, hem de tarımdan iyi anlamamaları, Rusya'da tarımsal üretimin büyük ölçüde düşmesine neden olmuştur. Rusya gibi dünyada tahıl üretiminde önde gelen bir ülke, bu yüzden 1905'ten itibaren yiyecek sıkıntısı çekmeye başlamış ve bu sıkıntı Çarlık Rusya'sının sonunu hazırlayan önemli ekonomik nedenlerden biri olmuştur.

Muhacirlerin yaşandığı süre içerisinde Osmanlı Devleti'yle ilgili politikasını değiştiren İngiltere, Rusya'nın Müslümanları ülkesinden atmasına ses çıkarmamıştır. Fakat,

⁸⁹ Halaçoğlu, *Sürgünden Soykırıma Ermeni İddiaları*, s.105-106

⁹⁰ Yılmaz, “XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Muhacirin İskan Politikası”, s. 599-600

⁹¹ Halaçoğlu, “Balkan Savaşlarında Anadolu'ya Yönelik Göçler ve Sonuçları”, s. 674

Rusya'nın bir yandan ülkesindeki Müslümanları tamamen kontrol altına alması, diğer yandan da Anadolu'ya ayak basması, İngiltere'nin geleceğe dönük politikasıyla bağdaşmadığından İngiltere artık, Doğu Anadolu'da Ermenileri Rusya'ya karşı kullanma fikrine yönelmiş ve Ermeni Meselesinin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Rusya kendi topraklarından dışarıya doğru göçü gerçekleştirirken öncelikle kendine sorun olan topluluklardan başlamıştır. Göç etmeyerek Rusya'da kalanlar, bir ölçüde Rusların dediğinden dışarı çıkmayan kesimdi. Böylece Rusya, kendi iç güvenliği açısından tehdit gördüğü Müslümanlardan gelebilecek bir tehlikeyi ortadan kaldırmış oldu. Göç edenlerin sınırlarına yakın yerlerde iskan edilmelerini de önlediği gibi, kendi sınırlarına çeşitli milletlere mensup Hıristiyanlar yerleştirerek ülkesinde kalan Müslümanlarla organik bağlarını tamamen ortadan kaldırmıştır.

Türkleri tehcir ve soykırımla suçlayan Ermenilerin, Revan (Erivan) bölgesinde on binlerce Müslüman'ı öldürüp, yüz binlercesini de Türkiye, Azerbaycan ve İran'a sürdüğü bir gerçektir.

Bu muhacirlik neticesinde Doğu ve Güneydoğu'da yerli halkın 'Revan muhaciri' dediği bir sınıf oluşmuştur. Ermeniler kadın, çocuk demeden Revan bölgesinde buldukları her Müslüman'ı öldürdüler. Revan'daki Müslümanların dörtte üçü Ermenilerce kırıldı, kalan dörtte biri ise Türkiye, İran ve Azerbaycan'a gitmek zorunda kalmıştır. Bugün bunların Türkiye'deki miktarı büyük bir yekun teşkil etmektedir. Bu muhacirlerin bir kısmı Azeri, bir kısmı Kürt, bir kısmı da Türk'tür. 1828-1829 tarihinden itibaren başlayan göçler 1920'lere kadar devam etmiştir. Bu muhaceret sırasında Azeriler genellikle İran'a, Türk ve Kürtler ise Türkiye'ye göç ettirildiler.

Revan'da olup bitenleri gösteren resmi belge ve kanıtlar oldukça azdır ve bölük pörçüktür. Gelen muhacirler, yıkılan, halkı kıyımdan geçirilen köyler hakkında bilgi vermişlerdir. Bunun dışında kimselerin birinci elden bildirimleri pek az sayıda bulunabilmektedir. Revan ilinin çoğu bölümüne Osmanlı orduları ya da TBMM orduları hiçbir zaman girememişlerdir; Bu nedenle Osmanlıların düzenlediği Revan Müslüman halkına ilişkin ayrıntılı raporlar azdır. Kars'ta ki İslam Şurası, belki de muhacirlerin bildirimlerine dayanarak, Revan yöresindeki yakılıp yıkılmış Müslüman köylerinin listesini ve köylerde öldürülenlerin sayısını belirtmiştir.

KAYNAKÇA

ARŞİV BELGELERİ

BCA. 277-258, 930. 1.0, 2.31.12
BCA. 277-258, 930.1.0, 2.31.18
BOA. AMD, no; 49/44
BOA, A.MKT. MH. M, no: 549/4
BOA, DH. EUM, no ; 1/ 41-1
BOA, DH.EUM. 4 Şb, 11/7
BOA, EUM.HEM, no;43/5
BOA, DH.EUM, AYŞ, no; 23/69-2
BOA, DH.EUM, AYŞ, no; 23/69-3
BOA, DH. İD, 01-2/13
BOA, DH.KMS, 53-2/21-1
BOA. DH.KMS. 53-2/30
BOA, DH. KMS. 53-2/88-1
BOA, DH. KMS. 53-2/88-2,
BOA, DH. KMS, 53-2/104-15
BOA. DH:KMS. 53-3/15-23
BOA. DH:KMS. 53-3/15-24
BOA, DH. MKT, 19/42
BOA. DH.MKT, 218/49
BOA, DH. MKT, 1386/5
BOA, DH. MKT, 1403/94
BOA.DH. MKT, 1430/48
BOA, DH.MKT, 1489/27
BOA, DH.MKT, 1646/39
BOA. DH. MKT, 1652/78
BOA, DH.MKT, 1778/9
BOA. DH. MKT, 1880/83
BOA, DH. MKT, 1886/13
BOA. DH. MKT,2103/42
BOA, DH.MKT, 2330/58
BOA, DH.MKT, 2474/121
BOA. DH. HMS, 27/68
BOA, DH.MB.HPS.M, 19/68
BOA. DH. MUİ, 2-6/5

BOA. DH.MUİ, 17-2/36
BOA, DH.MUİ, 73-1/31
BOA, DH.ŞFR, 54/270-1
BOA, DH.ŞFR, 54/375-1
BOA, DH.ŞFR, 103/173
BOA, DH.UMVM, 123/89
BOA, HAT, 162/6748
BOA, HR.SYS, 2769/49
BOA, HR. SYS, 2878/81
BOA, MF. MKT, 54/3
BOA, MF. MKT, 525/4
BOA, KMS, 49-2/50-3
BOA. KMS. 53-3/15-15
BOA, MKT.AH.M,550/25
BOA. MKT. MHM, 192/93,
BOA. MKT.MHM, 210/41
BOA. MKT.MHM, 235/8
BOA, MKT. MHM, 503/7
BOA, MKT.MHM, 537/26
BOA, MKT.MHM, 549/7
BOA. MKT.NZD, 300/
BOA. MKT. NZD, 304/38
BOA. MKT. NZD, 304/53
BOA, MKT.UM, 286/7
BOA. MKT.UM, 405/88
BOA. MKT.UM, 418/10
BOA. MKT. UM, 482/76
BOA. MKT.UM, 501/34
BOA. MKT.UM, 502/53
BOA. MKT.UM, 506/65
BOA. MKT. UM, 507/6, 536/21, 542/72
BOA. MKT. UM, 517/12
BOA. MKT.UM, 525/19
BOA, MV, 107/16
BOA, M.V, 138/40
BOA. Y.A.HUS. 163/83
BOA. Y.MTV, 90/45
BOA, Y. PRK. ASK, 85/95
BOA. Y.PRK. ASK. 94/20
BOA, Y.PRK. ASK, 226/56

BOA, Y.PRK.DH, 2/67
BOA. Y.PRK.DH, n6/92
BOA, Y.PRK.KOM, 3/39
BOA, Y.PRK.KOM, 4/29
BOA, Y. PRK. UM, 14/19
BOA, Y.PRK.UM, 58/42

MAKALELER

- Ağacan, Kamil, “ Ermenistan- Gürcistan İlişkileri”, **Ermeni Araştırmaları Dergisi**, Sayı :
19, Sonbahar 2005
- Aka, İsmail, “Selçuklulardan sonra Ortadoğu’da Türk Varlığı”, **Türkler Ansiklopedisi**,
Cilt:6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002 s. 839-860
- Akyüz, Julide, “ Göç Yollarında; Kafkaslardan Anadolu’ya Göç Hareketleri” **Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 46, Yaz; 2008 (**bilig**)s. 37-56
- Akyüz, Jülide, “XIX. Yüzyılda Rusya’dan Yapılan Göçler ve Kars-Sarıkamış Çevresinde Yaşanan Muhacir Hareketleri”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Sa. 154,
Ocak-Şubat 2005, s.179-193
- Alan,Gülbadi, “Osmanlı Belgelerine Göre Ermeni İsyancıları ve Amerikan Board Misyonerleri(1875-1918)”, **Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi**, ATASE Yay.
Sa. 11, Yıl 6, Şubat 2008, s. 1-20
- Aliyeva, Metanet Azizgızı, “Zorunlu Azeri Göçü ve Karabağ Problemi”, **Uluslar arası Göç Sempozyumu Bildirileri**, 8-11 Aralık 2005, Zeytinburnu Belediyesi Yayını,s.s.76-79
- Arslan, Ali, “ I. Dünya Savaşı Sonunda Nahçıvan’da Yapılan Milli Mücadele ve Bugünkü Nahçıvan’ın Statüsünün Oluşumu”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. XIV, Sa. 41 Temmuz 1998, s.521-546

- Arslan, Nebahat Oran, “ Güney Kafkasya’da Türkiye’ye Gelen Muhacir ve Mültecilerin Durumu(1921-1945), **Atatürk Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı : 35, Yıl: 14, Erzurum 2007, s. 341-356
- Aslan, Yavuz, “Rus İstilasından Sovyet Ermenistan’ına Erivan(Revan) Vilayetinin Demografik Yapısı(1827-1922)”, **Yeni Türkiye Dergisi**, Mart-Nisan 2001, yıl 7, Sayı 38, Ankara (Ermeni Özel Sayısı II),s. 1028
- Attar, Aygün, “Zengezur İli Nasıl Ermenilerin Oldu” **Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi**, Yıl:1, Ağustos 2003, Sayı:2, ATASE Yayınları, s. 1-11
- Attar, Aygün, “Rus Albayları Ermeni Terörünü Açıklıyor”, **Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi**, Yıl:1, Şubat 2003, Sayı:1, ATASE Yayınları, s31-53
- Atnur, İbrahim Ethem, “ Nahçıvan”, **Türkler**, Cilt :19, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 308-313
- Atnur, İbrahim Ethem, “ Osmanlı Birliklerinin Aras Vadisinden Çekilmesi ve Aras-Türk Hükümetinin Oluşumu (Ekim – Aralık 1918), **Osmanlı**, (Edt. Kemal Çiçek-Cem Oğuz), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.651- 659
- Attar, Aygün, “Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti”, **Atatürk Araştırma Merkezi**, Ankara 2005, s.25-26
- Bala, Mirza, “Erivan mad”, **İslam Ansiklopedisi**, MEB. İstanbul 1988, Cilt:4, s. 311-315
- Başar, Zeki, “Geçmişteki Davranışlarıyla Türkler-Ermeniler”, **Ermeniler Hakkında Makaleler ve Derlemeler, A.Ü. Kuruluşunun XX. yıl Armağanı**, C.II Kalite Matbaası, Ankara 1978, s.18-28
- Baykal, Bekir Sıtkı, “Lord Salisbury’nin Osmanlı İmparatorluğunu Taksim Planı” **A.Ü.DTCF Dergisi**, II/I Ankara 1943,s.774
- Baykara, Tuncer, “XII-XIX Yüzyıllarda Ermeni Göçleri”, Belgelerin Işığında Ermeni Meselesi Semineri 24-25 Nisan 2003, **Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınları**, Balıkesir, s.14-18

- Bayraktar, Hilmi, “ Kırım ve Kafkasya’ dan Adana vilayetine Yapılan Göç ve İskanlar (1869-1907), **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.22, Güz 2007,s.405-434
- Beşiroğlu, İntikam, “19-20 Yüzyıllarda Ermenistan’ da ki Azeri Türklerinin Göç Ettirilmesi ve Soykırım Gerçekçiliği”, **Avrasya Dosyası**, Ermeni Enstitüsü, Ekim 2006, VII/ 1, s. 456
- Beydilli, Kemal, “1828–1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu’ dan Rusya’ ya Göçürülen Ermeniler”, **Türk Tarih Kurumu Belgeler Dergisi**, C. XIII, Sayı 17,Ankara 1988, s.365–434.
- Bilgili, Ali Sinan, “Azerbaycan Türkmenleri Tarihi”, **Türkler** Cilt:7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.22-43
- Bolat, Gökhan, “Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışında İran’ ın Rolü ve İran Ermeni İlişkileri” **Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler, Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi II. Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, 22-24 Mayıs 2008**, (Yayına hazırlayanlar Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan), Cilt: 2, s.225-239
- Budak, Mustafa “ Rusya’ nın Kafkasya’ ya Yayılma Siyaseti”, **Genel Türk Tarihi**, (Edt. Hasan Celal Güzel-Ali Birinci) Cilt: 9, Yeni Türkiye Yay, Ankara 2002, s. 641-656
- Carthy, Justin Mc, “Bırakın Tarihçiler Karar Versin”, **Ermeni Araştırmaları Dergisi**, ASAM, Mart-Nisan-Mayıs 2001, Sayı 1,Ankara,s.66-69
- Cemal Paşa, “Ermeni Sorunu”, **Ermeniler Hakkında Makaleler ve Derlemeler, Atü.Ü. Kuruluşunun XX. yıl Armağanı**, C.II Kalite Matbaası, Ankara 1978, s.111-145(IV. Ordu Kumandanı ve Bahriye Nazırı, 1920 de yazılan “Hatıralar” ın dan sadeleştirilen son baskıdan)
- Çakmak, Mehmet Ali, “ Azerbaycan’ da Müstakil Hanlıklar Devrine Umumi Bir Bakış”, **Genel Türk Tarihi**, C : 4, (Edt. Hasan Celal Güzel-Ali Birinci), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.381-389

- Çandar, Cengiz, “ Dünyada Göç Olgusu”, **Uluslar arası Göç Sempozyumu Bildiriler**, 8-11 Aralık 2005, Zeytinburnu Belediyesi Yayını,s. 29-32
- Çöhçe, Salim, Büyük Ermenistan Kurma Projesi, **Ermeni Araştırmaları Dergisi**,ASAM, Mart-Nisan-Mayıs 2001, Sayı 1,Ankara,s. 87-105
- Elma, Fikret, “Küreselleşme Sürecinde Güney Kafkasya Demokrasi, Güvenlik ve İşbirliği Sorunu”, **Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, S. 2/6, Kış 2009, s.195-206
- Erdal, İbrahim, “Muhacirlerin İskanında Türk Ordusu ve Hilali Ahmerin Yardım Faaliyetleri”, **Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi**, Sayı:10, Ağustos 2007, Yıl:5, ATASE Yayınları, s. 163-173
- Erkan, Süleyman, “XIX. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devletinin Göçmenleri İskan Politikasına Yabancı Ülkelerin Müdahaleleri”, **Osmanlı**, C:4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 613-631
- Firuzoğlu, Safarov Rafik, “Kırım ve Kafkasya’dan Osmanlı İmparatorluğuna Göçler”, **Osmanlı**, C : 4, (Edt. Kemal Çiçek-Cem Oğuz), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.687-696
- Gögebakan, Gökür, “Doğu Anadolu’nun Osmanlı Hakimiyetine Girişi”, **Türkler**, Cilt: 9 Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.459-470
- Gökbilgin, Tayip, “Süleyman I”, **Türkler**, Cilt: 9 Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 520-554
- Gündoğdu, Raşit, “Arşiv Belgeleri Işığında Kırım ve Çerkes Göçleri”, **Uluslar arası Göç Sempozyumu Bildiriler**, 8-11 Aralık 2005, Zeytinburnu Belediyesi Yayını,s.122-126
- Güneş Yağcı Zübeyde “ Osmanlı Devletinin Kafkasya’daki Askeri Yatırımlar”, **Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi**, Yıl:2, Şubat 2004, Sayı:3, ATASE Yayınları, s.15
- Güven, Ertuğrul, “Türkiye’nin Kafkasya Politikası” **Türk Dış Politikası Sempozyumu (Tutanak ve Bildiriler)**, 29-30 Nisan 2004 Kars, (Edt. Hacali Necefoğlu), KAÜ. KOAAM. Yay. s. 85-94

- Hacıyev, Sani Tafioglu, “ Ermenilerin Azeri Türklerine Karşı Terör ve Katliamları (XX. Yüzyıl Başları)”, **Türkler**, Cilt :19, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 181-193
- Hacieva, Saide, “İrevan (Revan) Türk Hanlığı ve Osmanlı Devleti ile İlişkileri”, **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt :7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 64-72
- Halaçoğlu, Ahmet, “Balkan Savaşlarında Anadolu’ya Yönelik Göçler ve Sonuçları”, **Osmanlı**, Editör: Güler Eren, Bilim Editörü: Doç. Dr. Kemal Çiçek, Cem Oğuz) C:4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 669-676
- İpek Nedim, “93 Muhacereti”, **Osmanlı**, (Editör: Güler Eren, Bilim Editörü: Doç. Dr. Kemal Çiçek, Cem Oğuz) C:4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 661-668
- İpek, Nedim, “ Birinci Dünya Savaşı Esnasında Karadeniz ve Doğu Anadolu’da Cereyan Eden Göçler” **OMU, Eğitim Fakültesi Dergisi**, 12-1, Mayıs 1999, s. 190-191
- Kantarıcı, Şenol “Ermeni Lobisi: “ABD’de Ermeni Diasporasının Oluşması ve Lobi Faaliyetleri”, **Ermeni Araştırmaları Dergisi**, ASAM, Mart-Nisan-Mayıs 2001, Sayı 1, Ankara, s.139-169
- Kantarıcı, Şenol, “Tarih Boyunca Ermeni Sorunu” Ermeni Sorunu El Kitabı, (Haz. Şenol Kantarıcı, Kamer Kasım, İbrahim Kaya, Sedat Laçiner), **Ermeni Araştırmaları Dergisi**, ASAM yayınları, Ankara 2002, s.1-47
- Kaptan, Atike, “Dünden Bugüne Anadolu’da Fransız-Ermeni İş Birliği ve Urfa Örneği,” **Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi**, Sayı:11, Yıl 6, Şubat 2008, ATASE Yayınları, s.147-181
- Kaya, Erol, “1877-1878 Harplerinde Ağrı Bölgesine Göç Hareketleri”, **Erzincan Üniversitesi, Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi**, Cilt-Sayı: 10-1 Yıl: 2008, s. 204
- Kaya, İbrahim, “Ermeni Sorununun Hukuksal Boyutları: Ulusal ve Uluslar arası”, Ermeni Sorunu El Kitabı, (Haz. Şenol Kantarıcı, Kamer Kasım, İbrahim Kaya, Sedat Laçiner), **Ermeni Araştırmaları Dergisi**, ASAM yayınları, Ankara 2002, s.53-103

- Kayabalı, İsmail - Arslanoğlu, Cemender, “ Kuzey Doğu Anadolu Çevresinin Stratejik Önemi”, **Türk Kültürü Dergisi**, Kuzey Doğu Anadolu Sınırlarının Tarihi Sayısı, Sayı: 126, Yıl : 11, Ankara Nisan 1973, TKAE, s.321-387-4 ,414-94)
- Kırzioğlu, Fahrettin, “Armenya/ Yukarı Eller de 2700 Yıllık Türk Varlığı, Ermenilerin Rus İstilasına Alet Olması ve Mezalimi”, **Ermeniler Hakkında Makaleler ve Derlemeler, A.Ü. Kuruluşunun XX. yıl Armağanı**, C.II Kalite Matbaası, Ankara 1978, s. 45-65)
- Kızılkaya, Oktay, “Revan ve İğdir Yöresinde Demografik Yapının Ermeniler Lehine Dönüştürülme Süreci” 1828-1920, **KAÜ. Sosyal Bilimler Dergisi**. Sayı:22, Yıl: 2007, s. 304-306
- Kocacık, Faruk, “Rumeli’den Anadolu’ya Yönelik Göçler ve Sonuçları”, **Osmanlı**, C:4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 655-660
- Kodaman, Bayram, “Fransız Arşiv Vesikalarına Göre Erzurum-Van-Sivas Vilayetlerinde Ermeni Nüfusu”, **Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 6, Yıl:3, Ağustos 2005, ATASE Yayınları, s. 1-29
- Köymen, Attila, “ Türk Milli İnkılabı(Türkiye Cumhuriyeti) Güney Batı Kafkas Türk Cumhuriyeti, **Serhat Kültür Dergisi**, Haziran 2003, s.13-17
- Kut, Halil, “Eylül 1918 de Erivan ve Ermeniler, Ermeniler”, **Ermeniler Hakkında Makaleler ve Derlemeler, A.Ü. Kuruluşunun XX. yıl Armağanı**, C.II, Kalite Matbaası, Ankara 1978, s. 147-154
- Kütükoğlu, Bekir, “Lala Mustafa Paşa”, **İslam Ansiklopedisi**, MEB, İstanbul 1988 Cilt: 8, s. 732-736
- Memmedov, Hüsamettin, “Beylikten Hanlığa: Gence – Karabağ”, **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt: 7, s.57-63
- Memmedov, Süleyman, “Karakoyunlar ve Batı Azerbaycan”, **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt 6 Yeni Türkiye Yayınları Ankara 2002, s. 869-872
- Minorsky, V, “Türkmen Çayı mad”. **İslam Ansiklopedisi**, MEB, İstanbul 1988, s. 660-661

- Mustafazade, Tofig, “Rus Dış Politikasında Ermeni Kartı”, **Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler, Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi II. Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu**, 22-24 Mayıs 2008, (yayına hazırlayanlar Metin Hülügü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan), Cilt: 4, s.227-248
- Nerimanoğlu, Kamil Veli, “Azerbaycan’da Göç Sorunu”, **Uluslar arası Göç Sempozyumu Bildiriler**, 8-11 Aralık 2005, Zeytinburnu Belediyesi Yayını, s. 52-56
- Nesibli, Nesib, “ Osmanlı-Sefavi Savaşları, Mezhep Meselesi ve Azerbaycan”, **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, (Edt. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), C. VI, Ankara 2002, s.893-898
- Okkar, Remziye, “ Ermeni Meselesi”, **Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi**, ATASE Yay. Yıl 2, Sa. 4, Ağustos 2004, s. 75-94
- Ortaylı, İlber, “Genel Göç Olgusu”, **Uluslar arası Göç Sempozyumu Bildiriler, 8-11 Aralık 2005**, Zeytinburnu Belediyesi Yayını, s. 19-22
- Öğün, Tuncay, “Soykırım Tartışmaları Gölgesinde Kalan Müslüman Mülteciler Sorunu”, Ermeni Araştırmaları, 2. Türkiye Kongresi Bildirileri, Cilt 1, **Ermeni Araştırmaları Enstitüsü**, ASAM, Ankara 2007, s.615-631
- Ölmez, Adem, “Rusya ile Eçmiyazın Katogigosluğu’nun İlişkilerinin Osmanlı Ermenilerine Etkileri”, Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler, **Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi II. Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, 22-24 Mayıs 2008**, (yayına hazırlayanlar Metin Hülügü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan), Cilt: 1, s.113-128
- Öz, Mehmet, II. Viyana Seferine Kadar XVII. Yüzyıl, **Türkler**, C. 9, s. 721-729
- Özey, Ramazan, “Tarihte Türk Devletleri ve Hakimiyet Alanları”, **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt :1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 266-270
- Öztaş Cemal - Zengin Eyüp, “ Göç ve Azerbaycan”, **Uluslar arası Göç Sempozyumu Bildiriler**, 8-11 Aralık 2005, Zeytinburnu Belediyesi Yayınları, s.65-75

- Sakin, Serdar, “İngiltere’nin Osmanlı Ermenilerine Yönelik Politikası Çerçevesinde Doğu Vilayetlerinde Yapılan Islahat Çalışmaları”, **Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler, Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi II. Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu**, 22-24 Mayıs 2008, (Yayına hazırlayanlar Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan), Cilt: 4, s.123-142
- Saray, Mehmet, “ Türk-Sovyet Münasebetleri ve Ermeni Meselesi”, **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumunu ile İlişkileri Sempozyumu 8-12 Ekim 1984**, Ankara 1985, s. 120-135
- Sarıcaoğlu, Mehmet Esat, “İskan-ı Muhacirin İ'ane Pulları (Osmanlı Devletinin Göçmen Harcamalarında Uyguladığı Bir Finansman Yöntemi)”, **Osmanlı**, c:4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 603-611
- Sarınay, Yusuf, “Rusya’nın Ermeni Sorununun Ortaya Çıkmasındaki Rolü (1878-1918)” **Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler, Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi II. Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu**, 22-24 Mayıs 2008, (yayına hazırlayanlar Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan), Cilt: 4, s.375-415
- Saydam, Abdullah, “Kırım ve Kafkasya’dan Göçler ve Osmanlı İskan Siyaseti (1856-1876),” **Osmanlı**, C:4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 671-686
- Sultanova, Ruhengiz A, Makı Hanlığı, **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt:7 Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.123-132
- Şimşir, Bilal N, “Ermeni Galesinin Tarihsel Kökeni Üzerine”, **Ermeni Araştırmaları Dergisi**,ASAM, Mart-Nisan-Mayıs 2001, Sayı 1,Ankara,s.108-125
- Şimşir, Selahattin, “1905 Revan olayları ışığında Ermenilerin Türklere Karşı Katliamları”, **Ermeni Araştırmaları, II. Türkiye Kongresi Bildirileri**, C. 1 ASAM, Ankara 2007, s. 222-229
- Tavkul, Ufuk “Osmanlı Devletinin Kafkas Muhacirlerinin Kölelik Kurumuna Yaklaşımı”, **Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi**, bilig, s:17, Bahar 2001, s.34-50

- Toksoy, Nurcan, “Rusya’nın Trans-Kafkas Politikası ve Komiserlikle Münasebetleri”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sayı: 47, C: XVI, Temmuz 2000
- Zekeriya Türkmen, “XIX. Yüzyıl Başlarında Rusya’nın Güney Kafkasya Politikası”, 24-26 Ekim 2001 tarihlerinde İstanbul-Harbiye Askeri Müze ve Kültür Sitesinde Yapılan **“Türkiye-Kafkasya İlişkileri” konulu VIII. Askeri Tarih Semineri’nde** Sunulan Bildiri. s. 9-24
- Ünal, Fatih, “ Rusların Kürt Aşiretlerini Osmanlı Devletine Karşı Kullanma Çabaları”, **Türk Yurdu**, 7. Devre, C. 28(60), S. 254(615), Ekim 2008, s. 31-41
- Verdiyeva, Hacı Y, “İrevan(Revan) Vilayetindeki Demografik Değişiklikler Üzerine” **Türkler** Cilt:19, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.175-180
- Yel, Selma, “Azerbaycan Cumhuriyeti Devleti’nin Kuruluşunda Türkiye’nin Yardımları İlhak Amacına mı Yönelikti?,” AÜ. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, **Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı : 24, Kasım 1999-2003, s. 573
- Yel, Selma, “Osmanlı Ordusunun Kafkasya Harekatı ve Bakü’nün Kurtarılması”, **Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi**, Yıl:1, Ağustos 2003, Sayı:2, ATASE Yayınları, s. 111-121
- Yılmaz, Mehmet “ XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nin Muhacirin İskan Politikası”, **Osmanlı Ansiklopedisi**, C : 4, (Edt. Kemal Çiçek-Cem Oğuz), Yeni Türkiye Yay, Ankara 1999, s.587-601
- Yılmaz, Mehmet, “ XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nin Muhacirin İskan Politikası”, **Osmanlı Ansiklopedisi**, C : 4, (Edt. Kemal Çiçek-Cem Oğuz), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.700
- Yüceer, Nasır, “Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı,” Azerbaycan ve Dağıstan’ın Bağımsızlığını Kazanması” **Askeri Tarih Dergisi**, Ankara, ATASE Yayınları, Genel Kurmay Basımevi, 2002

KİTAPLAR

- Akbulut, Yılmaz, **Ermeniler ve Bingöl'de Ermeni Tehcirleri**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları 1998
- Allen, W.E.D-Muratoff, Paul, **1828-1921 Türk-Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi**, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1966
- Anadol, Cemal, **Tarih Boyunca Türk-Ermeni Meselesi" Ermeni Dosyası"**, İstanbul, Bilge Karınca Yayınları, 2007
- Armaoğlu, Fahir, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)**, Ankara, TTK. 1997
- Atmaca, Tayfun, **Yirminci Yüzyıl Sonunda Azerbaycan-Türkiye Münasebetleri (1993-1998)**, Ankara, Şafak Matbaası, 1999
- Avşar B. Zakir - Tuçalp, Zafer S, **Sürgünde 50.Yıl " Ahıska Türkleri"**, Ankara, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayını, 1994
- Aybars, Ergün, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I**, Ankara, DEÜ. Hukuk Fak. Yay. 1990
- Aydemir, Şevket Süreyya, **Suyu Arayan Adam**, İstanbul, Remzi Kitapevi, 1987
- Aydın, Mustafa, **Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı Kafkaslar**, İstanbul, Gökkuşbu Yayınlar, 2005
- Baykoç, Hulisi, **"Birinci Dünya Savaşında Kafkas ve Irak Cephesinde Beşinci Seferi Kuvvetler(52. Tümen)"**, Ankara, ATASE Yayınlar, 2006
- Bayur, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılap Tarihi**, Cilt:3, Kısım:3, Ankara, TTK Basımevi, 1957
- Berje, Adolf, **Kafkasyalı Dağlı Kavimlerin Kısa Tasviri**, (çev. Murat Papşu), Ankara, Kafkas Derneği Yayını, 1999
- Bilge, M. Sadık, **Osmanlı Devleti ve Kafkasya 1454-1829**, İstanbul, Eren Kitapevi, 2005
- Caferoğlu, Ahmet, **Türk Kavimleri**, İstanbul, Enderun Kitapevi, 1988

- Carthy, Justin Mc, **Ölüm ve Sürgün, “ Osmanlı Müslümanlarına Karşı Yürütülen Ulusal Olarak Temizleme İşlemi 1821-1922”**, İstanbul, İnkılap Yayınları, 1998
- Cemal Paşa, “Ermeni Sorunu”, **Ermeniler Hakkında Makaleler ve Derlemeler, A.Ü. Kuruluşunun XX. yıl Armağanı**, C.II, Ankara, Kalite Matbaası, 1978, s.142)
- Dağlı Yücel - Seyit Ali Kahraman, **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, İstanbul, YKY Yayınları, 2005
- Dumas, Alexander, **Kafkasya Maceraları**, (Çev. Sedat Özden), İstanbul, Kafkas Vakfı Yay. 2000
- Erdoğan, Fahrettin, **Türk Elllerinde Hartalarım**, İstanbul, Yeni Matbaa, 1954
- Eren, Ahmet Cevat, **Türkiye’de Göç ve Göçmen Meseleleri Tanzimat Devri, İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler**, İstanbul, Nurgök Matbaası, 1966
- Erkan, Süleyman, **Kırım ve Kafkasya Göçleri(1878-1908)**, Trabzon, KTÜ. Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri ve Uygulama Araştırma Merkezi Yayını, 1996
- Fırat, Mehmet Şerif, **Doğu İlleri ve Varto Tarihi**, Ankara, TKAE, 1981
- Gökçe Cemal, **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti**, İstanbul, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yay. 1979
- Gökdemir, Ahmet Ender, **Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti**, Ankara, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yay. 1989
- Grigorianz, Alexandre, **Kafkasya Halkları Tarihi ve Etnografik Bir Sentez**, (Haz. Doğan Yurdakul), İstanbul, Yeni Binyıl Yayınları, 2000
- Gürün, Kamuran, **Ermeni Dosyası**, Ankara, Bilge Yayınevi, 1988
- Halaçoğlu, Yusuf, **Ermeni Tehciri**, İstanbul, Babıali Kültür Yayıncılığı, 2006
- Halaçoğlu, Yusuf, **Sürgünden Soykırma Ermeni İddiaları**, İstanbul, Babıali Kültür Yayıncılığı, 2006

- Hamer, **Büyük Osmanlı Tarihi**, C.: 5, İstanbul, Hikmet Neşriyat,
- Hartill, Leonard Ramsden, **Bir Ermenin Anılarında Azerbaycan Olayları (1918-1922)**, İstanbul, Kastaş Yayınları, 1990
- İpek, Nedim, **Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri(1877-1890)**, Ankara, TTK. Yay. 1999
- Kaçaznuni, Ovanes, **Taşnak Partisinin Yapacağı Bir Şey Yok, (1923 Parti Konferansına Rapor)**, (Çev.Arif Acaloğlu), İstanbul, Kaynak Yayınları, 2006
- Kafesoğlu, İbrahim, **Türk Milli Kültürü**, Ankara, Boğaziçi Yayınları, 1977
- Kamalov, İlyas, **Moğolların Kafkas Politikası**, İstanbul, Kaknüs Yay. 2003
- Karabekir, Kazım, **Birinci Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik Sarıkamış, Kars ve Ötesi**, İstanbul, Emre Yay. C: 4, 1994
- Karabekir, Kazım, **Erzincan'dan Erivan'a Ermeni Mezalimi**, (Haz. Ömer Hakan Özalp), İstanbul, Emre Yayınları, 2000
- Karabekir, Kazım, **Kürt Meselesi**, (Yayına Hazırlayan Faruk Özerengin), İstanbul, Emre Yayınları, 1995
- Karal, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi," Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907"** Cilt VIII, Ankara, TTK, 1983
- Karal, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi " İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı(1908-1918)"**C.:IX, Ankara, TTK, 1999
- Kartal, Kinyas, **Erivan'dan Van'a Hartalarım**, Ankara, Anadolu Basın Birliği Genel Merkezi Genel Başkanlık Özel Yayını No: 23 1987
- Keykurun, Naki, **Azerbaycan İstiklal Mücadelesinden Hatıralar (1905-1920)**, Ankara, İlke Yayınları, 1998
- Kırzioğlu Fahrettin, **Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1918-1920)**, Ankara, Kardeş Matbaası, 1970

- Kırzioğlu, Fahrettin, **Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)**, Ankara, Atatürk Üniversitesi Yayını, 1976
- Kızılkaya, Oktay, “Mondros Mütarekesinden Kurtuluşa İğdir ve Civarında Ermeni Tedhişı”(**Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi**), Kars 2005, s.13
- Kocabaş, Süleyman, **Ermeni Meselesi Nedir Ne Değildir**, İstanbul, Vatan Yay, 1987
- Konukçu, Enver, **Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum**, Ankara, YÖK Matbaası, 1992
- Kurat, Akdes Nimet, **Rusya Tarihi (Başlangıçtan 1917'ye Kadar)**, Ankara, TTK, 1999
- Kurat, Aktes Nimet, **Türkiye ve Rusya**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990
- Küçük, Cevdet, **Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1897)**, İstanbul, TDAV, 1986
- Kütükoğlu, Bekir, **Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)**, İstanbul, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 1993
- Mehmet Halife, **Tarih-i Gilmani**, (Haz. Kamil Su), Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, 1986
- Mustafa Nuri Paşa, **Netayic Ül Vukuat, Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi**, Cilt: 1-2, (Sadeleştiren Neşet Çağatay), Ankara, TTK. 1992
- Neef, Christian , **Kafkasya “Rusya'nın Kanayan Yarası”**, (çev. Özalp Göneralp) İstanbul, Yeni Hayat Yayınları, 2004
- Numanzade, Ömer Faik, **Kafkasya'dan İstanbul'a Hatıralar**, (Haz. İrfan Murat Yıldırım-Fazıl Gökçek), İzmir, Akademi Kitabevi, 2000
- Öner, Erdoğan, “ **İstanbul Şehremaneti (Belediyesi)'nin Kuruluşu ve 1917 Bütçesi** “, Maliye Bakanlığı, Strateji Geliştirme Başkanlığı yayını, No: 2008/ 386
- Özyürek, Ali Ezger, **Muhacirler (Bitmeyen Göç)**, İstanbul, Kekeme Yayıncılık, 2003

- Parlak, Bekir, "Tarihi Perspektifte ve Reform Sürecinde İl Özel İdareleri" Hüseyin Özgür-
Muhammet Kösecek(Editörler), Ankara, **Yerel Yönetimler Üzerine Güncel
Yazılar**, 2005, s.178
- Peçevi İbrahim Efendi, **Peçevi Tarihi I** (Bekir Sıtkı Baykal), Ankara, Kültür Turizm
Bakanlığı Yayınları 1992
- Resulzade, Mehmed Emin, **Kafkasya Türkleri** (Haz. Yavuz Akpınar-İrfan Murat Yıldırım-
Selahattin Çağın), İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1993
- Saray, Mehmet, **Azerbaycan Türkleri Tarihi**, İstanbul, Nesil Matbaacılık, 1993
- Sarıahmetoğlu, Nesrin, **Azeri-Ermeni İlişkileri " 1905-1920"** Ankara, TTK. 2006
- Saydam Abdullah, **Kırım ve Kafkas Göçleri(1856-1876)**, Ankara, TTK. 1997
- Saydam, Abdullah, **Kafkasya'da Bağımsızlık Mücadeleleri ve Türkiye**, Trabzon, KTÜ.
1993
- Sümer, Faruk, **Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları, Türk Dünyası**
İstanbul, Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1999
- Şahin, Recep, **Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları**, Ötüken Yayınları, İstanbul 1988
- Şimşir, Bilal, **Rumeli'den Türk Göçleri**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
Yayınları, 1970
- Tanrıverdi, Mustafa, **Karapapakların Anadolu'ya Göçü (1877-1914)**, (Yayınlanmamış
Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2009,
- Taşdemir, Tekin, **Türkiyenin Kafkasya Politikasında " Ahıska ve Sürgün Halk
Ahıskahlar**, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2005
- Toksoy, Nurcan, **Revan'da Son Günler**, " Türk Yönetiminden Ermeni Yönetimine",
Ankara, Orion Yay. 2007
- Tornau, Feodor Feodoroviç, **Bir Subayın Kafkas Anıları**, (çev. Keriman Vurdem), Ankara,
Kafkas Derneği, 1999

Türkgözü, Halil Kemal, **Osmanlı ve Sovyet Belgeleri ile Ermeni Mezalimi**, Ankara, TKAE.
Yay. 1983

Uras, Esat , **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul, Belge Yayınları, 1987

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “ **II. Selim’in Tahta Çıkışından 1699 Karlofça Antlaşmasına Kadar**” **Osmanlı Tarihi**, Cilt:3, 1. Kısım, Ankara, TTK, 1983

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “ **XVI. Yüzyıl Ortalarından XVII. Yüzyıl Sonuna Kadar**”.
Osmanlı Tarihi, Cilt: III/2, Ankara, TTK, 1982

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “**XVI. Yüzyıl ortalarından XVII. Yüzyıl sonuna Kadar**”,
Osmanlı Tarihi, Cilt: III/2. Kısım, Ankara, TTK, 1982

Uzundere, Ali Eşref, **İnsanlık Suçu; Iğdır ve Çevresinde Ermenilerin Türk Kırımı**,
Ankara, Kültür Bakanlığı Yay. 2002

Ülkmen, İsmail Hakkı, “ **Mahalli İdareler Maliyesi**”, Ankara, Ankara Üniversitesi, Siyasal
Bilgiler Fakültesi Yayını, 1960

Yılmaz, Hasan - Kaşıkçı, Nihat, **Kafkasya Seyahatnamesi Aras'tan Volga'ya Adım Adım Kafkasya**, Ankara, Çankaya Vakfı Yay. 2000

Yücel, Yaşar - Sevim, Ali, **Türkiye Tarihi** , C. III, Ankara, TTK, 1991

Zeyrek, Yunus, **Tarih-i Osman Paşa “Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Kafkasya Fetihleri ve Tebriz'in fethi**”, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayını, 2001

ANSİKLOPEDİLER

Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi

İslam Ansiklopedisi

Osmanlı Ansiklopedisi

Türkler Ansiklopedisi

DERGİLER

Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi

Ermeni Araştırmaları Dergisi

Serhat-Kültür Dergisi

Türk Yurdu

EKLER

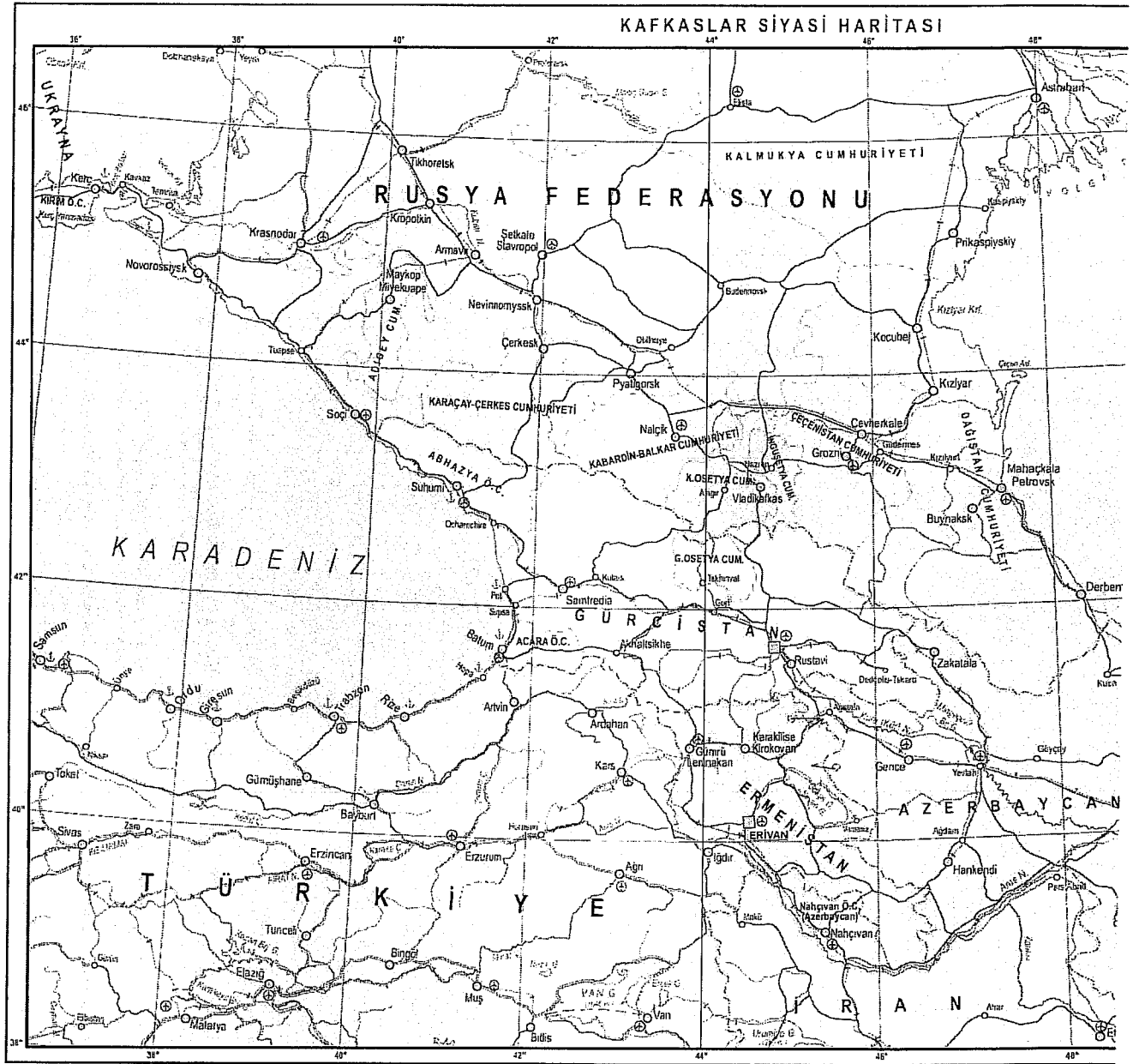
1441-1828 yılları arasında Revan'ın kimler tarafından yönetildiğini bir Ermeni olan Hovhannes Şahhatunyan Ermeni dilinde yazmış olduğu "Eçmiydzin Vilayetinin ve Ararat Baş Kazasının Tarihi" (Eçmiydzin, 1842, II CİLTTE) adlı eserinde şöyle sıralamaktadır.(İntikam Beşiroğlu, "19-20 Yüzyıllarda Ermenistan'da ki Azeri Türklerinin Göç Ettirilmesi ve Soykırım Gerçekliği", **Avrasya Dosyası**, Ermeni Enstitüsü, Ekim 2006, VII/ 1)

- 1.Emir Se'd (14.yüzyılın sonu-1410)
- 2.Pir Hüseyin Emir Se'd'in oğlu(1410 yıldan)
- 3.Pir Yakup Pir Hüseyin'in oğlu(1420 yılından)
- 4.Ebdül Pir Hüseyin'in oğlu (1430 yılından)
- 5.Yakup Bey (1440 yılından)
- 6.Hasan Ali Karakoyunlu (1460 yılından)
- 7.Uzun Hasan (1471yılından)
- 8.Hasan bey Bayandur (1475 yılından)
- 9.Div Sultan Rumlu (1515 yılından)
- 10.Hüseyin Han Sultan (1550 yılına kadar)
- 11.Şahgulu Sultan Ustacılı (1550-1575)
- 12.Lala Paşa "Kara Mustafa" adlı -Sultan Murat Dönemi-(1577)
- 13.Mahmut Han "Tohmak" -Hudavend Şah Dönemi-(1578-1583)
- 14.Ferhat Paşa –Sultan Murat Dönemi-(1583)
- 15.Mehemmet Şerif Paşa (1604 yılına kadar)

- 16.Emirguna Han Gacar –Şah Abbas Dönemi-(1605-1625)
- 17.Tehmezgulu Emirguna oğlu (1635)
- 18.Murtuza Paşa – Sultan Murat Dönemi-(1635)
- 19.Kelbeli Han (1636-1639)
- 20.Mehmet Han “Çağata Kütük” (1639-1648)
- 21.Hosrov Han (1648-1652)
- 22.Mehmetgulu Han (1652-1656)
- 23.Necefçulu Han (1656-1663)
- 24.Abasgulu Han (1663-1666)
- 25.Sefergulu Han (1666-1674)
- 26.Sarahan Bey (1674-1675)
- 27.Sefigulu Han-Tebrizli Rüstem Han’inoğlu-(1675-1679)
- 28.Zal Han (1679-1688)
- 29.Murtuzagulu Han (1688-1691)
- 30.Mehmetgulu Han (1691-1694)
- 31.Zöhrab Han (1691)
- 32.Ferzeli Han –Sultan Ahmet Dönemi-(1694-1700)
- 33.Zöhrap Han (1700-1705)
- 34.Ebdül Muhammet Han 1705-1709)
- 35.Mehreli Han (1709-1719)

- 36.Allahkulu Han (1719-1725)
- 37.Recep Paşa (1725-1728)
- 38.İbrahim ve Mustafa paşalar (1728-1734)
- 39.Ali Paşa (1734)
- 40.Hacı Hüseyin Paşa (1734)
- 41.Mehmetgulu Han (1735-1736)
- 42.Pir Muhammet Han 1736
- 43.Halil Han (1752-1755)
- 44.Hasan Ali Han Gacar (1755-1762)
- 45.Hüseyin Ali Han (1762-1783)
- 46.Gulam Ali Han (1783-1784)
- 47.Muhammet Han (1784-1805)
- 48.Mehdigulu Han (1805-1806)
- 49.Muhammet Han Şorağalı (1806-1807)
- 50.Hüseyin Han Gacar kardeşi Hasan Han'la(1807-1827)

Görüldüğü üzere Revan'ı yaklaşık 400 yıl yönetenler içerisinde milliyet bakımından Ermeni olan tek bir kişi yoktur. Revan Bölgesi bazı dönemlerde Osmanlı sınırları içerisinde, bazı dönemlerde ise Safevi sınırları içerisinde bulunmuştur. Bazı dönemlerde de bu bölgede Hanlıklar şeklinde bağımsız devletler kurulmuştur.

Kafkasya Bölgesi Siyasi Haritası

Yerevan Bölgesi Haritası

ÖZGEÇMİŞ

27.10.1968 tarihinde Kars ili Sarıkamış ilçesinde doğdum. İlk-Orta ve Lise öğrenimimi Sarıkamış'ta tamamladım. 1986 tarihinde Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Tarih Öğretmenliği Bölümünü kazandım. Bu fakülteden 1990 tarihinde mezun oldum. 1991-1992 tarihinde Yedek Subay olarak askerlik görevimi yaptım. 1992 yılı Aralık ayında Sınıf öğretmeni olarak Trabzon ili Araklı ilçesine atandım. 1995 tarihinde Sarıkamış Lisesine tayin oldum. 1998 tarihinde ise Kafkas Üniversitesine Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Okutmanı olarak atandım. Halen Sarıkamış Beden Eğitimi ve Spor Yüksekokulunda görev yapmaktayım.